

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 3(136)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: тар.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті
Сыдықов Е.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

жауапты редактор (тарих)	Жанбосинова А., тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
жауапты редактор (философия)	Есім Ғ., философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
жауапты редактор (дінтану)	Смагулов М., PhD, проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аблажей Н.	тар.ғ.д., проф., РҒА СБ Тарих институты, Новосібір, Ресей (Тарих)
Аманжолова Д.	тар.ғ.д., проф., РҒА СБ Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей (Тарих)
Алпысбес М.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Тарих)
Гасанов З.	тар.ғ.к., проф., ҰҒА Археология және этнография институты. Баку, Әзербайжан (Тарих)
Ковальская С.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Тарих)
Сактаганова З.Г.	тар.ғ.д., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Караганды университеті, Караганда, Қазақстан (Тарих)
Адаева Г.	философ.ғ.к., ассоц. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Бурбаев Т.	философ.ғ.к., ассоц. проф., ҚР Жоғарғы Соты жанындағы сот төрелігі академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Дашковский П.	тар.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей (Философия)
Синан О.	философ.ғ.д., проф., Коджаэли университеті, Коджаэли, Түркия (Философия)
Толғамбаева Д.	философ.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Шамахай С.	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Муминов А.	тар.ғ.д., проф., Ислам ынтымақтастығы ұйымы жанындағы ислам тарихын, өнерін және мәдениетін зерттеу орталығы (IRCICA), Стамбул, Түркия (Дінтану)
Кабылова А.	философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Сатершинов Б.	ф.ғ.к., проф., ҚР БЖҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Султонов У.	тар.ғ.к., проф., Ғылым академиясының Бируни атындағы шығыстану институты, Ташкент, Өзбекістан (Религиоведение)
Шаповал Ю.	философ.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Ярош О.	философ.ғ.к., Г.С.Сковорода атындағы философия институтының, Киев, Украина (Дінтану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы: **Тубышева А.А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 - тіркеу куәлігі. Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. <http://bulhistphaa.enu.kz/>

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 457)

Editor-in-Chief *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,*
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Responsible editor (history)	Zhanbossinova A.S. , <i>Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan</i>
Responsible editor (philosophy)	Yessim G. , <i>Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan</i>
Executive editor (religious studies)	Smagulov M.N. , <i>PhD, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan</i>

Editorial board

Ablazhey N.	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia (History)
Amanzholova D.	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia (History)
Alpysbes M.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (History)
Gasanov Zh.	Can. of Historical Sc., Prof. Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Baku, Azerbaijan (History)
Kovalskaya S.	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (History)
Saktaganova Z.	Doctor of Historical Sc., Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan (History)
Adaeva G.	Can. of Philosophy, Ass. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Burbayev T.	Ph.D., Ass. Prof., Academy of Justice under the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Dashkovckiy P.	Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia (Philosophy)
Sinan O.	Ph.D., Professor, Kojaeli University, Kojaeli, Turkey (Philosophy)
Tolgambayeva D.	Can. of Philosophy, Ass. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Shamakhay S.	Ph.D., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Muminov A.	Doctor of Historical Sc., Professor, Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation (IRCICA), Istanbul, Turkey (Religion Studies)
Kabilova A.S.	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Satershinov B.	Can. of Philosophy, Prof. Institute of Philosophy, Political Science and Religion, SC MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Sultonov U.	Can. of Historical Sc., Prof., Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences, Tashkent, Uzbekistan. (Religion Studies)
Shapoval J.	Can. of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Yarosh O.	Can. of Philosophy. G.S. Skovoroda Institute of Philosophy, Kiev, Ukraine (Religion Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary: **Tubysheva A.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. *ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*

ответственный редактор (история) **Жанбосинова А.С.**, *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан*

ответственный редактор (философия) **Есим Г.**, *д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан*

ответственный редактор (религиоведение) **Смагулов М.Н.**, *PhD, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан*

Редакционная коллегия

Аблажей Н.	<i>д.и.н., проф., Институт истории СО РАН, Новосибирск, Россия (История)</i>
Аманжолова Д.	<i>д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник Института Российской истории РАН, Москва, Россия (История)</i>
Алпысбес М.	<i>д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (История)</i>
Гасанов З.	<i>к.и.н., проф., Институт археологии и этнографии НАН, Баку Азербайджан. (История)</i>
Ковальская С.	<i>д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (История)</i>
Сактаганова З.	<i>д.и.н., проф., Карагандинский университет им. Е. Букетова, Караганда, Казахстан (История)</i>
Адаева Г.	<i>к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Бурбаев Т.	<i>к.ф.н., ассоц. проф., Академия правосудия при Верховном Суде РК. Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Дашковский П.	<i>д.и.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия (Философия)</i>
Синан О.	<i>д.ф.н., проф., Коджаэли университет, Коджаэли, Турция (Философия)</i>
Толғамбаева Д.	<i>к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Шамахай С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Муминов А.	<i>к.и.н., проф., Исследовательский Центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICO), Кала, Турция (Религиоведение)</i>
Кабылова А.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Сатершинов Б.	<i>к.ф.н., проф., Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Султонов У.	<i>к.и.н., проф., Институт востоковедения им. Бируни Академии наук, Ташкент, Узбекистан (Религиоведение)</i>
Шаповал Ю.	<i>к.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Ярош О.	<i>к.ф.н., Институт философии им. Г.С. Сковороды НАН, Киев, Украина (Религиоведение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-457)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь: **Тубышева А.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.

Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №3(136)/2021

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 3(136)/2021

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №3(136)/2021

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Бас редактордың алғы сөзі

Welcome speech of Editor-in-Chief

Вступительное слово главного редактора..... 7

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығындағы аталықтар мен аталықтар институты

Atygaev N.A. Atalyks and the institute of atalykship in the Kazakh khanate

Атығаев Н.А. Аталыки и институт аталычества в Казахском ханстве

10

Васильев А.А., Зеленин Ю.А., Печатнова Ю.В. Қазіргі жағдайда түркі-моңғол әлемі халықтарының дәстүрлі саяси және құқықтық институттарының сабақтастығы және сақталуы

Vasiliev A.A., Zelenin Y.A., Pechatnova Y.V. Continuity and Preservation of Traditional Political and Legal Institutions of Turkic-Mongolian Peoples in Modern Conditions

Васильев А.А., Зеленин Ю.А., Печатнова Ю.В. Преемственность и сохранение традиционных политических и правовых институтов народов тюрко-монгольского мира в современных условиях

25

Қайыркен Т.З. Түркі қағанаты дәуіріндегі Алтайдың тарихи географиясы (VI-XIII ғғ.)

Kairken T.Z. Historical geography of Altai in the epoch of Turkic Kaganate (VI-XIII centuries)

Қайыркен Т.З. Историческая география Алтая в эпоху Тюркского каганата (VI-XIII вв.)

40

Почекаев Р.Ю. Жошы ұлысының (Алтын Орда) құқығы мен соты XIII-XIV ғғ. аяғындағы католик миссионерлерінің жазбаларында

Pochekaev R.Yu. Law and judgment of the Ulus Dzhuchi (Golden Horde) in the notes of Catholic missionaries of the late thirteenth and fourteenth

Почекаев Р.Ю. Право и суд Улуса Джучи (Золотой Орды) в записках католических миссионеров конца XIII-XIV вв.

62

Рыгалова М.В. XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басындағы Ресей империясының Орталық Азия аймағының қалыптасуын модернизациялау индикаторлары

Rygalova M.V. Indicators of modernization of education in the Central Asian region of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries

Рыгалова М.В. Индикаторы модернизации образования центрально азиатского региона Российской империи во второй половине XIX-начале XX вв.

74

Самратова Д.Б., Сарбасов А.Т., Елемесова Ж.К., Сегизбаева Ж.М. Қазіргі кезеңдегі Берел қорымының ескерткіштерін зерттеу, сақтау және мұражайландыру

Samratova D.B., Sarbasov A.T., Elemesova Zh.K., Segizbaeva Zh.M. Study, Preservation and Museumification of the Berel Necropolis Monuments at the Present Stage

Самратова Д.Б., Сарбасов А.Т., Елемесова Ж.К., Сегизбаева Ж.М. Изучение, сохранение и музеефикация памятников берельского некрополя на современном этапе

90

<i>Сартқожаұлы Қ.</i> Күйс-Толғой (НТ1) брахми мәтінінің байырғы түрікше оқылымы	
<i>Sartkoja K.</i> Ancient Turkish reading of the Brahmi text Kuis-Tolgoi (НТ1)	
<i>Сарткожа К.</i> Древнетюркское прочтение текста брахми Куис-Толгой (НТ1)	105
<i>Тұлибаева Ж.М.</i> «Шаджара-йи турк ва мугұл» шығармасынан Алтын Орда тарихы бойынша үзінділер	
<i>Tulibayeva Zh.M.</i> Extracts on the history of the Golden Horde from the Shajar-yi turk va mugul	
<i>Тұлибаева Ж.М.</i> Извлечения по истории Золотой Орды из «Шаджара-йи турк ва мугұл»	133

ФИЛОСОФИЯ/ PHILOSOPHY/ ФИЛОСОФИЯ

<i>Айзенберг Л.</i> Жаңасөздік: инклюзивті қазақ сленгтерін кодификациялау	
<i>Eisenberg L.</i> Janasozdik: codifying an inclusive Kazakh slang	
<i>Айзенберг Л.</i> «Жанасоздик»: кодификация инклюзивного казахского сленга	147
<i>Синан Ө.</i> Көшпелі түркімендердің органикалық интеллектуалы Отман Баба	
<i>Sinan U.</i> Otman Baba as the Organic Intellectual of the Turkmen-Yoruks	
<i>Синан У.</i> «Органический интеллектуал» кочевых туркмен Отман Баба	161

Журнал бас редакторының алғы сөзі

Құрметті әріптестер, құрметті оқырмандар, 2020-2021 оқу жылын аяқтап, біз жаңа 2021-2022 жылдарға дайынбыз.

Біздің университет Қазақстанның және одан тыс жерлердегі білім беру кеңістігіндегі негізгі оқу орындарының бірі екені сөзсіз. Айта кету керек, біздің университеттің студенттері бірден екі диплом алады, бір жағынан, бұл кәсіби сұранысқа ие Білім, екінші жағынан, университеттің де, Нұр-сұлтан қаласының да шығармашылық, мәдени өміріне қатысуының үлкен коммуникативтік тәжірибесі.

Біз бірегей білім беру бағдарламаларын және халықаралық ынтымақтастықтың бірегей мүмкіндіктерін ұсынамыз. Біз жетекші ғылыми-білім беру орталықтарымен коммуникативтік байланыстардың халықаралық академиялық платформасын, университетіміздің профессорлық-оқытушылық және студенттік ортасын құрдық. Интеграциялық білім беру процестері, әлемдік кеңістікке тән заманауи тренд.

2020 жылдан бастап университет Алтай мемлекеттік университетімен серіктестік қарым-қатынастарға сәйкес Ресей Федерациясы Ғылым және білім министрлігінің қолдауымен «Үлкен Алтайдың түркі-моңғол әлемі: тарих пен қазіргі замандағы бірлік пен сан алуандық» халықаралық жобасының қатысушысы болып табылады. Алтаистика және Түркология ғылыми-зерттеу орталығының бастамасымен қолға алынған «Үлкен Алтай» жобасы тарих, археология, этнография, лингвистика, түркі-моңғол әлемі халықтарының мәдени игілігін сақтау және көбейту саласындағы бірлескен ғылыми-зерттеу, білім беру, сараптамалық-талдау және мәдени-ағартушылық қызметтің негізгі басымдықтарын белгіледі.

«Үлкен Алтайдың түркі-моңғол әлемі: тарих пен қазіргі замандағы бірлік пен саналуандық» жобасының «қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалық қағидаларына қол жеткізуге бағытталғаны символдық мәнге ие. Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік ғылыми-білім беру кеңістігіне енуге бағдарланған ғылым мен білім беруді трансформациялау процестері жүріп жатыр. Бүгінгі таңда жаңа бірлескен білім беру бағдарламаларын, ғылыми тағылымдамалардың, шетелдік білім алушыларға (студенттер, тарих, этнология, саясаттану, Халықаралық қатынастар, Аймақтану, мәдениеттану, лингвистика, экология және табиғатты пайдалану саласындағы жас ғалымдар мен мамандар), қоғамдық пәндер оқытушыларының біліктілігін арттыру бағдарламаларын әзірлеу бұрынғыдан да маңызды.

Үшінші нөмір – аталған жоба шеңберіндегі бірлескен тақырыптық басылым, түркі-моңғол әлемін зерттеуге және сақтауға бағытталған жоба біздің университетімізге аты берілген, негізін қалаған Лев Гумилев Еуразиялық идеяның рухына сәйкес келетінін атап өтеміз.

Біздің журнал ғылыми интеграцияның тиімді құралы болып табылады және бас редактор ретінде редакциялық алқаның барлық мүшелеріне, мазмұны жағынан осындай керемет ғылыми басылым дайындаған авторлар мен рецензенттерге шынайы ризашылығымды білдіремін.

Құрметпен, бас редактор Е.Б. Сыдықов

Welcome speech of the Editor-in-Chief

Dear colleagues, dear readers, as we have completed the academic year 2020-2021, we are now ready for the new year 2021-2022.

Our university is a key element in the educational space of Kazakhstan and beyond the country's boundaries. It is important to note that the students at our university acquire two diplomas at once. On the one hand, this is a professional high-demand education and, on the other hand, a tremendous communicative experience of participation in the creative, cultural life of the university and of the capital city of Nur-Sultan.

We provide innovative educational programmes and unique opportunities for international cooperation. We have established an international academic platform of communication between the faculty and students at our university and leading scientific and educational centers. Integration educational processes is a modern trend characteristic of the global space.

Since 2020, according to the partnership with the Altai State University, the university has been a participant of the international project «The Turkic-Mongolian World of the Greater Altai: Unity and Diversity in History and Modernity», supported by the Ministry of Science and Education of the Russian Federation. The remarkable project initiated by the Scientific Research Centre of Altai and Turkic Studies «Greater Altai» outlined the main priorities of joint research, educational, expert and analytical, cultural and educational activities in the field of history, archaeology, ethnography, linguistics, conservation and enhancement of cultural heritage of Turkic and Mongolian world.

The project «The Turkic-Mongolian World of the Greater Altai: Unity and Diversity in History and Modernity» aims to achieve the programmatic provisions of the «Modernization of Public Consciousness». At the present time in Kazakhstan there are processes of transformation of science and education focused on entering the global scientific and educational space. Today it is important to create the basis for development of new joint educational programs, scientific internships opportunities, summer schools focused on foreign students (students, young scientists and specialists in history, ethnology, political science, international relations, regional studies, culturology, linguistics, ecology, and nature management), professional development programs for teachers of social disciplines.

The third issue is a joint thematic publication within the framework of the abovementioned project. It should be noted that the project aimed at research and preservation of the Turkic-Mongolian world corresponds to the spirit of the Eurasian idea laid down by the great influential Russian poet, literary critic, traveler Lev Gumilyov.

Our journal is an effective tool for scientific integration, and as editor-in-chief, I express my sincere gratitude to all the members of the editorial board, authors and reviewers who have prepared such a remarkable scientific publication in terms of its content.

Sincerely, Editor-in-Chief E.B. Sydykov

Приветственное слово главного редактора журнала

Уважаемые коллеги, дорогие читатели, мы приступаем к новому 2021-2022 учебному году.

Наш университет, безусловно, является одним из ключевых игроков в образовательном пространстве Казахстана и за его пределами. Отметим, что студенты нашего университета получают сразу два диплома: с одной стороны, это профессиональное востребованное образование, а с другой - колоссальный коммуникативный опыт участия в творческой и культурной жизни как вуза, так и столицы Нур-Султан.

Мы предлагаем оригинальные образовательные программы и уникальные возможности международного сотрудничества. Нами сформирована международная академическая платформа коммуникативных связей профессорско-преподавательской и студенческой среды нашего университета с ведущими научно-образовательными центрами. Интеграционные образовательные процессы - современный тренд, характерный для мирового пространства.

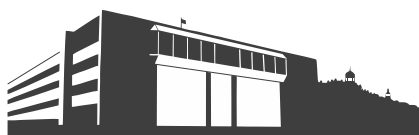
С 2020 года университет, согласно партнерским отношениям с Алтайским государственным университетом, является участником международного проекта «Тюркско-монгольский мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности» при поддержке Министерства науки и образования Российской Федерации. Замечательный проект, инициированный Научно-исследовательским центром алтаистики и тюркологии «Большой Алтай», обозначил основные приоритеты совместной научно-исследовательской, образовательной, экспертно-аналитической и культурно-просветительской деятельности в области истории, археологии, этнографии, лингвистики, сохранения и приумножения культурного достояния народов тюркско-монгольского мира.

Символично, что проект «Тюркско-монгольский мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности» нацелен на достижение программных положений «Модернизации общественного сознания». В настоящее время в Казахстане идут процессы трансформации науки и образования, ориентированного на вхождение в мировое научно-образовательное пространство. Сегодня как никогда важно заложить основы для разработки новых совместных образовательных программ, возможности научных стажировок, летних школ, ориентированных на иностранных обучающихся (студентов, молодых ученых и специалистов в области истории, этнологии, политологии, международных отношений, регионоведения, культурологии, лингвистики, экологии и природопользования), программ повышения квалификации преподавателей общественных дисциплин.

Третий номер – совместное тематическое издание в рамках указанного проекта, отметим, что проект, направленный на исследование и сохранение тюркско-монгольского мира соответствует духу Евразийской идеи, заложенной великим евразийцем Львом Гумилевым, имя которого носит наш университет.

Наш журнал являет собой эффективный инструмент научной интеграции, и как главный редактор, выражаю свою искреннюю признательность всем членам редакционной коллегии, авторам и рецензентам, подготовивших столь замечательное по содержанию научное издание.

С уважением, главный редактор Е.Б. Сыдыков

Н.А. Атыгаев^{1,2}

¹Центральный государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
Атырау, Казахстан.

(E-mail: nuratygaev@mail.ru)

Аталыки и институт аталычества в Казахском ханстве

Аннотация. В статье проанализированы сведения исторических источников об аталыках и институте аталычества в Казахском ханстве. Материалами исследования стали сведения средневековых сочинений мусульманских историков, опубликованные официальные материалы Посольского приказа Русского государства XVI–XVIII вв., журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева, данные китайских источников и др.

В ходе исследования автор приводит сведения исторических источников, указывающих на существование института аталычества в Казахском ханстве. Обращается внимание на то, что наиболее ранние сведения об аталыках содержатся в сочинениях шибанидской и сефевидской историографии. В работе приводятся имена более десяти лиц, которые носили титул «аталык» в Казахском ханстве. Несмотря на малочисленность материалов об институте аталычества в Казахском ханстве автор высказывает некоторые предположения на основе аналогий с институтом аталычества в соседних государствах. В заключении работы сделаны следующие предварительные выводы об аталыках и институте аталычества в Казахском ханстве:

1. В Казахском ханстве, так же как и во многих средневековых тюрко-монгольских государствах, существовал институт аталычества;
2. Институт аталычества был одним из важных государствообразующих элементов в Казахском ханстве XV–XVII вв.;
3. Главная функция деятельности аталыка в Казахском ханстве, так же как и в других тюрко-монгольских государствах, заключалась в воспитании наследников престола;
4. Аталыки, как наиболее верные и приближенные к хану люди, выполняли наиболее важные дипломатические функции;
5. Роль аталыков претерпела в Казахском ханстве трансформацию. В ранний период истории казахского государства статус аталыка при ханском дворе был высоким. С конца XVII в., в связи с законодательными реформами Тауке-хана, статус аталыка значительно снизился и он стал занимать в социальной иерархии статус ниже родовых старшин.

Ключевые слова: аталык; атабек; Казахское ханство; исторические источники; архивные документы; фольклорные материалы; хан; султаны.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-10-24>

Поступила: 15.04.2021 / Одобрена к опубликованию: 16.07.2021

Введение

Институт аталычества, существовавший во многих средневековых тюрко-монгольских государствах, вызывает в последнее время определенный интерес ученых-медиевистов. За последние годы в РФ опубликованы две работы, посвященные вопросу функционирования института аталычества в государствах, возникших после распада Золотой Орды [1, с. 412-436; 2, с. 284-292].

Исследователи полагают, что аталычество является обычаем, «по которому знатные родители отдавали своих детей (как правило, сразу же по их рождении) на воспитание» [1, с. 429]. Аталычество является производным от тюркского слова-термина «аталык», который означал «заступающий на место отца», названный отец, воспитатель.

Слово «аталык» является синонимом известного термина «Атабек» или «Атабей». В сочинении XVIII в. «Умдет-ал-ахбар» Абдул-гаффара Кырыми есть указание: «Атабей, то есть аталык» [3, с. 32]. А историк начала XX в. Курбангали Халиди утверждал, что «аталык» и «атабек» - слова синонимы [4, с. 135-137]. Эти сведения подтверждаются историческими источниками более раннего периода. Так, например, в труде «Тарих-и Рашиди» историка XVI в. Мирза Мухаммед Хайдара дуглата употребляются оба термина, однако чаще он использует термин «атабек» и только один раз «аталык». Так, например, в одном месте он пишет, что после смерти эмира Гури барласа «по могольскому обычаю» должность атабека Абд ар-Рашид-султана передали его дяде Али Мирак барласу. Затем сообщается, что должность атабека Баба-султана занимал Ходжа Али-бахадур [5, с. 168]. В другом месте «Тарих-и Рашиди» есть указание, что ранее этот Ходжа Али-бахадур занимал должность аталыка у Шибанида Мухаммеда Шейбани-хана (Шахибек-хана) [5, с. 276].

Термин «атабек», зафиксированный в документах XI в. и широко употреблявшийся у селджукидов, означал «лицо тюркского происхождения, ответственное за воспитание наследника» [6, с. 184]. По мнению некоторых ис-

следователей, происхождение этого термина связано с древнетюркским периодом. В эпиграфии в честь Куль-тегина упоминается слово «atysu» (атысы), которое, как они полагают, означало лицо, ответственное за воспитание и образование наследника правителя [7, с. 180-187], хотя, на наш взгляд, это предположение малообоснованно.

Курбангали Халиди указывает, что персидский эквивалент аталыка – «پدر بزرگ» (падар-и бузург, педар-и бузург) [4, с. 136]. В русских архивных документах «аталык» обычно переводится как «дядька» или «мамич» [1, с. 429]. Например, в письме казахского хана Абу-л-Хайра, правителя Младшего жуза, есть сведение о смерти «аталыка, т.е. дятки» бухарского хана [8, с. 184]. Оренбургский губернатор И.И. Неплюев называет Байбека, аталыка Айшу-ак-султана, сына Абулхаир-хана, «дятка» [9, с. 421].

Относительно функции аталыка в постджучидском пространстве Анке фон Кюгельген пишет: «Аталик (тюркоязычн. досл. «отцовство») в Золотой Орде и при ее прямых преемниках занимал место воспитателя принца и отвечал также за домашнее хозяйство своего подопечного; кроме того, аталик мог служить также хану в качестве советника и доверенного лица. В узбекских ханствах Средней Азии сфера задач аталика претерпела постепенное преобразование, однако отдельные стадии этого процесса до сих пор не изучены. В любом случае, аталик выполнял функцию главного советника и уполномоченного лица в военных и административных вопросах как при шайбанидах, так и при аштарханидах» [10, с. 94-95]. Другой западный исследователь Мак Чесней считает что функции аталыка состояли в том, чтобы консультировать султана по военным вопросам, обеспечивать последнему безопасность его «мамлакаты» и, самое главное, пытаться обеспечить, чтобы политика султана не противоречила политике хана [11, 1983, р. 61]. По мнению Ю. Брегеля, «аталик был ... опекуном и воспитателем молодого принца и в этом качестве фактическим правителем его отряда. У самого государя... также был аталик, который был его близким совет-

ником и доверенным лицом, часто исполняющим роль первого министра» [12, р. 43].

Более широко раскрывает роль аталыков О.Ф. Акимушкин, который пишет: «Аталык при малолетних либо неопытных наместниках - наследнике престола или отдельных представителях династии - исполнял попечительскую роль, которая несколько напоминала роль регента в средневековых западноевропейских странах. При совершеннолетнем наследнике аталык становился ближайшим советником и доверенным лицом хана. Аталык, являясь одним из важнейших лиц в государственной иерархии, концентрировал в руках значительную власть. В период военных действий он являлся также военачальником» [13, с. 207].

Р.Г. Мукминова, рассматривая статус «аталыка» в Бухарском ханстве, указывает: «Теоретически звание аталыка давалось уважаемому, имеющему жизненный опыт, достигшему пожилого возраста эмиру. В действительности же во второй половине XVII – первой половине XVIII в. должность великого аталыка, считавшегося опорой государства, присваивали наиболее могущественные эмиры племен». Исследователь приводит слова автора сочинения «Предписания фиска» о том, что «аталыком следовало назначить «человека знающего, верного и осведомленного» [14, с. 73].

Институт аталычества был широко распространен в период средневековья в мусульманском мире. Он функционировал, как указывал Ю. Брегель, в улусе Джучи (Золотая Орда) и его непосредственных преемниках, как, например, в Казанском и Крымском ханствах и в улусе Шибана (Ак-Орда), а также в государстве Чагатаидов в Моголистане [12, р. 43]. Французский исследователь Робер Монтран пишет, что термин «аталык» использовался «не только у турок, но и на Кавказе, Туркистане, Тимуридов и тюркской династии в Индии (Бабуридов – авт.). Его использовали еще в XIX в. эмиры Бухары и Хивы, эмир Кашгара Якуб-бей носил титул аталык-газы» [15]. Российские исследователи считают, что аталычество существовало «среди многих народов на Кавказе, у древних кельтов, арабов, в Кры-

му, Ногайской Орде, среди славян, в Казани, Астрахани, Сибири» [1, с. 429].

Однако за пределами интересов зарубежных специалистов остается существование института аталычества в Казахском ханстве, которое также являлось наследником джучидской государственности. В работе российских историков отмечается только, что у казахского султана Ораз-Мухаммеда ибн Ондана аталыком был Кадыргали-бек Косумулы из рода жалаир [1, с. 429].

В последние годы в Казахстане опубликовано несколько работ, в которых рассмотрены отдельные аспекты функционирования института аталычества в Казахском ханстве [16; 17; 18; 19].

В целом изучение института аталычества в Казахском ханстве требует дальнейших разработок. Сложность изучения проблемы объясняется в первую очередь малочисленностью сведений об аталыках в исторических источниках. «Об аталычестве при казахских царевичах известно мало – по сравнению с этим институтом в империи Тимура и Тимуридов, а также в других среднеазиатских ханствах», – совершенно верно отмечено К.Ш. Хафизовой [20, с. 372]. В настоящей работе все же мы попытаемся высказать некоторые предварительные выводы по институту аталычества в Казахском ханстве.

Материалы и методы исследования

Материалами для настоящего исследования стали сведения средневековых мусульманских исторических сочинений, опубликованные официальные материалы Посольского приказа Русского государства XVI-XVIII вв., журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева, данные китайских источников и специальные исследования.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма и объективности, системный подход, позволивший совместить различные способы анализа и синтеза. При работе применялись общепринятые методы и принципы научного исследования: аналитический, сопоставительно-сравнительный, проблемно-хронологический и другие.

Обсуждение

Казахские исследователи, так же как и зарубежные ученые, видят основную служебную функцию аталыка в воспитании ханских сыновей. «Аталыками в Степи называли воспитателей, наставников (в том числе и политических) юных сыновей казахской знати в возрасте до 15 лет», – пишет И.В. Ерофеева [21, с. 389. Прим. 2]. К.Ш. Хафизова также указывает, что «... аталыки – воспитатели царевичей, как правило, остававшиеся советниками после их воцарения». Исследователь считает, что аталыки выходили из рядов батыров [20, с. 372]. А. Мухтар также особо выделяет роль аталыка в обучении своего воспитанника военному делу [22].

Наиболее раннее сведение о существовании аталыков в Казахском ханстве содержится в сочинении шибанидской историографии «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» анонимного автора. В этом труде имеется сообщение, что «Касим-султан по правилам назвал Махмуд-султана, брата Мухаммед Шейбани-хана, своим аталыком» [23, с. 31]. Это очень интересное сообщение, но, к сожалению, отсутствие других подробностей не позволяет сейчас нам утверждать что-либо конкретнее. Из «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» и «Шейбани-наме» Камала ад-Дина Бинаи известно только, что Касым, сын казахского хана Жанибека, и Махмуд-султан, внук Шибанида Абулхаир-хана, были двоюродными братьями со стороны матерей. Их матери Жаган-бегим и Аккозы-бегим были родными сестрами [23, с. 17, 117].

Сведения об аталыках, служивших при дворах казахских правителей имеются в трудах сефевидских историков XVI-XVII вв. – «Алам-ара-йи Сефеви», «Тарих-и джахан-ара», «Тарих-и шах Исмаил» и «Тарих-и шах Исмаил Сефеви» [24; 25; 26; 27; 28]. В этих исторических сочинениях упоминаются имена Байрам-аталыка (بیروم اتالیقی – Бирум-аталык, Мейрам-аталык) и Алыб-аталыка (الیب اتالیقی – Алып-аталык). Первый был аталыком Абулхаир-хана (Абу-л-Хайр-хан), одного из сыновей верховного правителя Казахского ханства Касым-хана.

Байрам-аталык (на казахском его имя скорее всего звучало как Мейрам) являлся очень влиятельным человеком при дворе Касым-хана. Согласно источнику, он также был советником хана и на совещаниях и официальных приемах занимал место по левую руку от хана [25, с. 483]. Левая сторона, согласно Махмуду ибн Вали, считалась выше правой стороны и великий аталык (اتالیق بزرگ), в частности в Аштарханидском ханстве, сидел выше огланов, т.е. чингизидов-царевичей [29, с. 393-394].

Байрам-аталык сопровождал своего воспитанника при его военных походах и помогал ему советами. Согласно «Алам-ара-йи шах Исмаил», решение о направлении посла («илчи») к шаху Исмаилу Абулхаир-хан принял после совета с ним и главами Шибанидов [25, с. 489]. В сочинении сообщается, что Байрам-аталык руководил левым флангом войска Абулхаир-хана. Другим флангом его войска руководил еще один аталык – в одной рукописи он назван Алып-аталык (Алыб-аталык) [25, с. 492], в другой рукописи Сары Адиль [30, с. 116-122]. По видимому, во время сражения аталыкам поручалось руководство правым и левым крыльями войска.

Возможно, что в должностные функции аталыка входила также организация приема наиболее влиятельных иностранных особ. Согласно «Алам-ара-йи Шах Исмаил», именно Байрам-аталык по приказу Касым-хана встречал влиятельного Шибанида Жанибек-султана, дядю верховного правителя узбеков Убайдулла-хана [25, с. 484].

Сведения об аталыках в Казахском ханстве содержатся в дошедших до нашего времени документах казахско-русских дипломатических отношений. В них упоминаются имена нескольких аталыков, которые были доверенными лицами Тауке-хана и Каип-хана, верховных правителей Казахского ханства второй половины XVII – начала XVIII в.

Например, в письме Тауке-хана к Петру I от 1691 г. упоминается посланец казахского хана «Бака Аталыков» – Кабай (Казбакай) Аталыков [8, с. 84, 398]. Вероятно, здесь русские переводчики превратили придворную должность Кабая – «аталык» – в его фамилию. Так

в письме Тауке-хана к Петру I от 1693 г. упоминается «Тайкумур Колтубай Аталыков» [9, с. 14-15; 31, с. 400-401], имя которого, согласно другому документу, было «Тай-Қараңұр-ба-хадур ибн Култаба-аталык» [8, с. 87]. Его имя можно прочесть и как «Тай-Қара-үнгүр-ба-хадур ибн Култаба-аталык». Как видим, имя Култаба-аталыка (قالتابا اتالایق) [8, с. 436] в русском переводе превратилось в фамилию.

В письме к Петру I от декабря 1718 г. Каип-хан упоминается имя аталыка Арыслан-батыра (Арыстан-батыр), сын которого Тантай-батыр был направлен послом в русское государство [9, с. 29]. По мнению Ж. Омари (Артыкбаев), Арыстан-аталык происходил из подрода Алтай рода аргын Среднего жуза и был родоначальником целой династии аталыков. Исследователь определяет годы его жизни: 1560-1650 гг. Арыстан-аталык, по его мнению, начал свою карьеру аталыка еще во времена Хакк-Назар-хана и закончил его при дворе хана Есима [16, с. 143-170, 401]. С этим мнением мы не можем согласиться. Прежде всего, нет ни одного исторического документа, указывающего на службу Арыстан-аталыка у казахских правителей второй половины XVI в. – XVII в. Также не совсем точны, на наш взгляд, расчеты исследователя. Если Тайтай-батыру в 1718 г. было 60-70 лет (хотя сомнительно, что человека такого преклонного возраста могли направить послом в далекое русское государство), то он должен был родиться как минимум около 1650 г. В этом случае его отец Арыстан-аталык должен был родиться до 1600 г. Поэтому он не мог быть аталыком при дворах Хакк-Назар-хана, Шигай-хана и Тауекель-хана, правивших в XVI в. Сомнительно, что он служил аталыком и при Есим-хане. Вряд ли Есим-хан, который умер в 1627 г., мог назначить аталыком 27-летнего Арыстан-батыра. Мы полагаем, что Арыстан был аталыком лишь при дворе Хусроу-султана, отца Каип-хана.

В расспросных речах в 1696 г. тобольский казак В. Кобяков упоминает аталыка Барху-батыра (Баркы-батыр), которого называет «Тевки ханов лутчей человек» [31, с. 426]. Ж. Омари датирует годы жизни Баркы-аталыка

(Барху-батыр) 1620-1715 гг. По его мнению, Баркы был сыном Арыстан-аталыка и рос вместе с Тауке-султаном при дворе его отца Жангир-хана. Исследователь пишет, что во время нахождения Жангир-хана в джунгарском плену Баркы-аталык осуществлял управление ханством. Позже Баркы-аталык ездил послом в Могульское ханство и был одним из очень близких к Тауке-хану лиц [16, с. 174, 176, 179, 188-189, 201-202, 401]. Также З. Жандарбек считает, что Баркы-аталык исполнял при дворе Тауке-хана функции главного везиря [32]. Очевидно, что Баркы-аталык имел значительный вес при дворе, если мог делать замечания батырам, однако нет документальных свидетельств подтверждающих, что он был везиром, временно управлял государством и ездил послом к могулам. Баркы-аталык непосредственно контактировал с русскими послами, поэтому логично предположить, что он исполнял при дворе Тауке-хана дипломатические функции.

Из русских архивных материалов середины XVIII в. известно, что у Айшуак-султана (Айчувак-султан), сына правителя Младшего жуза Абулхаир-хана, был аталыком некий Байбек. Он выполнял у него функции посла. В частности в 1736 г. именно Байбек-аталык доставил письмо Абулхаир-хана к оренбургскому губернатору И. Кириллову. И. Кириллов называет его «ханский служитель», «дворовой служитель» [9, с. 124]. Байбек-аталык сопровождал английского путешественника Джона Кэстля в его поездке к Абулхаир-хану. В дневнике Джона Кэстля он назван «Бейбек Ауглук» [33, с. 15], что, вероятно, является искаженным от «Байбек-аталык». В донесении от 1748 г. оренбургского губернатора И.И. Неплюева о нем имеется следующее сведение: «По уму лутше из всех из них упомянутой Байбек и, как чайтельно, нарочно для того отправлен, что он к ханской фамилии весьма радетен, чего для и в дятки к обретающемуся здесь Айчувак-салтану от отца ево, Абулхаир-хана, придан был, да и то можно про него сказать, яко он во всем, что ему от меня при нынешних случаях приказано ни было, порядочно и доброжелательно поступал, за что от меня при

отпуске ево отсель дано ему в награждение от протчих секретно рублей на пятьдесят, ибо он и впредь, яко не глупой и добросостоятельной человек, к нужным делам годится» [9, с. 421].

В показаниях казачьего атамана Смаил-Муллы Абрезякова среди «Меньшой орды некоторых знатных людей» упоминается «Чюмакай-Балкинского роду Байбек-бий» [9, с. 433]. Возможно, что речь идет об одном и том же человеке. Он также фигурирует в документах как «Байбек-батыр» [34, с. 334]. И.В. Ерофеева характеризует Байбек-батыра как человека большого ума, энергичного характера, исполнительного и безгранично преданного всем членам семьи Абулхаир-хана. Он пользовался полным доверием хана и его старшей жены Бопай-ханым и являлся их главным помощником в сфере договорных отношений с российским правительством. В 1749 г. Байбек-батыр-аталык принимал участие в проведении обряда конфирмации Нуралы в ранг хана [34, с. 480-481].

Среди биев и батыров Малого и Среднего жузов, обратившихся в 1748 г. к императрице Елизавете с просьбой об утверждении султана Нурали ханом, упоминается «Чюмекейского рода ... Мамет-аталык» [9, с. 410]. В другом русском документе есть сведения о «алчин-чюмекейского роду старшина Мамет» [35, с. 362]. В показаниях Смаил-Муллы Абрезякова упоминается «Чюмакай-Каратамырского роду Маммет-аталык» [9, с. 433]. Возможно, что «Мамет-аталык» и известный из казахского фольклора Мамбет-аталык из рода шомекей племени Алимуды являются одним и тем же лицом [36].

Мамет-аталык из рода каракесек клана (племени) Алимуды был одним из четырех биев, рассматривавших дело об убийстве Барак-султаном Абулхаир-хана. Участие аталыков в таких высших судах по разбору дел между ханами К.Ш. Хафизова объясняет тем, что «они (аталыки – авт.) были тесно связаны с их семьями и принимали участие в воспитании будущих ханов. Они могли дать моральную оценку их действиям и высказать свое личное мнение об их поступках. К тому же ханы с детства были приучены прислушиваться к словам аталыков» [20, с. 373].

По сообщению переводчика Ю. Гуляева, судьями в этом процессе выступили четыре бия: «Меньшой орды Алчиндюрткаринского роду Каратока, да Каракисяцкого Козанай Мамет-аталык, да Средней орды Баганалы-Найманского роду, Утябай» [9, с. 427]. И.В. Ерофеева пишет: «Для судебного разбирательства султаном были привлечены четыре степных арбитра: бий Олжебай-аталык из рода баганалы племени найман Среднего жуза, подвластный самому Бараку; и бии Караток из рода торткара, Козанай и Мамет-аталык из рода каракесек поколения алимуды Младшего жуза, находившиеся под патронажем его сообщника в убийстве Абулхаира султана Батыра (ум. в 1771)» [8, с. 260; 21, с. 409].

Олжабай-аталык, названный Ю. Гуляевым «Баганалы-Найманского роду, Утябай», был одним из близких доверенных лиц Барак-султана. Казахский султан в своем письме 1749 г. к И.И. Неплюеву пишет, что он к нему «послал верного и надежного человека своего Улджабай-аталыка, который обо всем окуратнее донесет Вам словесно, и оному прошу верить» [9, с. 489]. «Улджабай-аталык» упомянут и в показаниях переводчика М. Арапова и в ответном письме И.И. Неплюева к Барак-султану [9, с. 487, 490].

К.Ш. Хафизова указывает, что в свите Нурали-хана упоминается аталык Кубек (Кобек)-мурза из «шихларского» роду племени Байулы [20, 372]. В своей работе А. Мухтар и Е. Сыдыков также называют Кобек-мырзу аталыком [37, с. 338]. На это как бы указывает записка переводчика Ю. Гуляева от 1748 г., в которой упоминаются «Алчинских разных родов бии», прибывшие вместе с Нурали-султаном. В этой записи есть строки: «Байулы-Алчинского – Шехлар, то ж Байтерьяк, аталык Кубек-мурза» [9, с. 426]. На наш взгляд, в этом тексте издатели неправильно поставили запятую и слово «аталык» относится не к Кубек-мырзе, а к Байтереку. В других местах записки Ю. Гуляева не указывается, что Кубек-мырза был аталыком, в них он назван «Кобек-мурза» [9, с. 428, 430].

Байтерек-аталык же упоминается в письме Абулхаир-хана к генералу И.И. Неплюеву. В

этом письме, датированном 1745 г., казахский хан сообщает о своем намерении отправить его послом, однако в связи с его болезнью был послан его брат [8, с. 184]. Также «Байтиряк-аталык» из «Алача-Баюлынского роду» упоминается в обращении 1748 г. биев и батыров Младшего и Среднего жузов к русской императрице Елизавете [9, с. 410]. В другом письме Нурали-хана от 1770 г. Байтерек фигурирует как «Байтерек-тархан» [34, с. 187]. Сын Байтерек-аталыка Текебай ездил в 1758 г. послом Нурали-хана к генерал-майору А.И. Тевкелеву [34, с. 76-77]. Вероятно, Текебай был аталыком сына Нурали-хана Бердали-султана, т.к. в письме Нурали-хана говорится об «определенных от меня при нем в дятьки» человеке [34, с. 76]. Данное сообщение дает возможность предположить, что в Казахском ханстве на должность «аталыка» часто назначались его потомки. Например, Ж. Омари считает, что у казахов была целая династия аталыков [16, с. 12].

Известно, что должность аталыка в соседнем с Казахским ханством Могульском государстве обычно передавалась по родству. Об этом свидетельствуют данные приводимые Мирза Мухаммед Хайдаром дуглатом. Так, например, он указывает, что аталыка Абдар-Рашид-султана эмира Гури барласа сменил на этой должности его дядя Али Мирак барлас, а его в свою очередь сменил его сын Мухаммади б. Али Мирак барлас [5, с. 168, 169, 521].

В 1748 г. Смаил-Мулла Абдрезяков сообщал, что при дворе правившего в Хиве казахского хана Каипа, сына Батыр-султана, находился «знатной Куразбек-аталык, то есть ханской приближенный», который «от того их, трухмесского и аральского народов, наглого приступу убоясь, неведомо куда уже ушел» [9, с. 435]. Комментируя это сведения К.Ш. Хафизова пишет: «Зажиточные казахи, имеющие дома в среднеазиатских городах, предпочитали большую часть года проводить на кочевьях. Они оставляли дома под присмотром «дядек», которых комментаторы называют аталыками. Таким образом, предполагается, что аталыки совмещали воспитательную работу с обязанностями управляющих» [20, с. 373].

В сообщении Смаил-Муллы Абрезякова среди «Меньшой орды некоторых знатных людей» упоминается также «Чикли-Кичкин-ского роду Карабай-аталык» [9, с. 433]. Вероятно, это – Карабай-бий, сын Акши-бия, из рода шекты Младшего жуза [8, с. 138].

Абулмамбет-хан (Абу-л-Мамбет-хан) в своем письме к оренбургскому губернатору И.И. Неплюеву от 1743 г. упоминает «Девлетбай-аталыка», которого он отправляет к нему послом [8, с. 255]. По казахским фольклорным материалам, известен Даулетбай, у которого некоторое время работал конюхом будущий хан Абылай. Ж. Артыкбаев указывает, что он был сыном батыра Калдамана из рода Карауыл, племени Аргын Среднего жуза [38].

Согласно исторической поэме «Сабалак, Абилмансур, Абылай хан», после смерти Самеке-хана выходец из Среднего жуза Даулетбай доставил в Туркестан к старшему хану казахов, верховному правителю Казахского ханства, Абулмамбету сведения о том, что Средний жуз остался без своего правителя. Абулмамбет-хан назначил ханом Среднего жуза 25-летнего Абылая вместо Самеке [39, с. 304-305].

В составе посольства правителя Младшего жуза Нурали-хана, направленного в 1761 г. к тайному советнику А.Р. Давыдову, первым после Жанибек-султана упоминается «Юлумбет-аталык» (Жолымбет-аталык), в этом документе он фигурирует также как «Юлумбет-батыр» [34, с. 108-109]. В другом письме Нурали-хана 1762 г. к русскому императору Петру Федоровичу указано, что «Юлумбет-аталык» принадлежит к роду маскар [34, с. 111, 113, 115]. Род маскар входит в состав Байулы Младшего жуза казахов [40, с. 197]. Жолымбет-аталык был одним из наиболее доверенных лиц Нурали-хана и несколько раз ездил в качестве посла к представителям русской администрации [34, с. 12-15, 17, 25, 28-29].

Нурали-хан в своем письме к русской императрице Екатерине II упоминает еще «дятьку Укубяша» [34, с. 187]. Каких-нибудь других подробных сведений о нем в архивных документах нет. Известно только, что Уйкебас-аталык, так же как и Жолымбет-аталык, был

доверенным человеком Нурали-хана и не раз ездил от него послом к руководителям русской администрации [34, с. 16, 18, 20, 24, 162].

В другом письме Нурали-хана фигурирует «шикларского роду знатный старшина Баит-грян-аталык» [34, с. 50]. О нем также нет других сведений.

В материалах казахско-китайских отношений упоминается казах Куттыбай-аталык, который сопровождал в 1759 г. китайского посла Навана в его поездке к султану Абылаю и другим правителям Среднего жуза [41, с. 70].

В своей работе Ж. Омари называет аталыком известного батыра Нияза из рода аргын [16, с. 12-15]. В документах казахско-русских отношений он фигурирует как «Нияз-батыр» и «Нияс-батыр» [9, с. 155, 159, 161, 163-164, 166, 167, 270].

Ч.Ч. Валиханов указывает, что согласно казахским преданиям у будущего хана Абылая был аталык по имени Ураз (Ораз, Оразак) [42, с. 217]. О нем надежных данных в письменных исторических источниках не сохранилось. В работах Машхур Жусип Купеева указывается, что Ораз по происхождению был сартом [43, с. 175; 44, с. 14-15]. Ж. Артыкбаев пишет, что Ораз-аталык, верно служивший хану Абылаю, достиг преклонного возраста и после смерти был похоронен в окрестностях Кокшетау, хотя принято считать, что он был убит Абылай-ханом [38].

Следует отметить, что в исторической литературе встречаются разные оценки социального статуса аталыка в казахском обществе. Так, например, Курбангали Халиди писал, что аталык был равнозначен по своему статусу главному везиру. По его утверждению, только старший по возрасту везир мог стать аталыком и в указах его печать ставилась наравне с печатью хана [4, с. 135]. Однако документов, в которых были печати хана и аталыка не выявлено. Отметим, что по русским документам фиксируется наличие собственной печати у Мамбет-аталыка из рода шомакей [9, с. 410].

Ж. Омари и С.И. Жаркешов также видят в аталыке крупного государственного сановника хана, осуществлявшего политику центральной власти и являющегося посредником меж-

ду ханом и главами казахских родов и племен [16, с. 11, 12, 134; 17, с. 98]. Существует, однако, и другая точка зрения. «В социальной иерархии казахского кочевого общества аталыки имели более низкий статус, чем старшины родов, и в этом отношении их положение существенно отличалось от социального статуса аталыков в Бухарском ханстве», – пишет И.В. Ерофеева [21, 389. Примеч. 2].

Вероятно, обе точки зрения справедливы. Если в ранний период истории Казахского ханства в XV-XVII вв. аталыки имели высокий статус и играли важную роль в системе государственного управления, то в конце XVII в. они уже потеряли этот статус. Ни в материалах казахского фольклора, ни в официальных документах XVIII-XIX вв. нет убедительных данных, показывающих значимую роль аталыков в жизни народа.

Потеря высокого статуса аталыками, на наш взгляд, было результатом законодательной реформы Тауке-хана «Жеті жарғы», усилившей роль родоплеменной знати в управлении ханством и утвердившим де-факто закат джучидской государственности на территории Казахстана.

Машхур Жусип Купеев приводит сведения о казахских батырах Егизе и Тайыме, живших в XVIII в. и бывших ханскими аталыками. В их обязанности входила регулировка перекочевок ханов [45, с. 294]. Однако что конкретно подразумевалось под этим сказать сложно. Возможно, аталыки контролировали процесс ханских перекочевков.

Из вышепредставленных материалов также можно предварительно обозначить круг племен, представители которого становились аталыками в Казахском ханстве.

В Старшем жузе (Ұлы жүз) аталыками становились представители племени жалаир. Представитель этого племени Кадыргали Косумулы был аталыком Ораз-Мухаммеда, сына Ондан-султана.

В Среднем жузе (Орта жүз) аталыками были представители племен Аргын и Найман. Согласно Ж. Омари, Арыстан-аталык и Бархы-аталык принадлежали к роду Алтай племени Аргын [16, с. 45, 134]. Даулетбай-ата-

лык так же происходил из рода Карауыл племени Аргын. Олжабай-аталык был из рода баганалы племени Найман.

В Младшем жузе (Кіші жүз) аталыками были представители племенного объединения Алшын. Аталыки Мамбет и Байтерек принадлежали к этому объединению.

Интересно, что все эти племена обладали в казахском обществе особым статусом и были объединены понятием «Ноқта ағасы». По казахским фольклорным данным, в каждом казахском жузе были племена, старейшины которых пользовались особым почетом после торе-чингизидов. Согласно Ж. Артыкбаеву, опирающемуся на материалы М.Ж. Копеева и К. Халиди, в Старшем жузе (Ұлы жүз) это было племя уйсун и жалаир, в Среднем жузе (Орта жүз) – аргын и найман, в Младшем жузе (Кіші жүз) – алшын и жапас [17, с. 201-202]. Имеется еще одно любопытное сходство: тамги – родовые знаки жалаириров, тарақты, одного из ветвей племени аргын, – на-поминают формой гребень. В Младшем жузе род табын имеет тамгу гребень – тарак. Как известно, тарак – гребень является также тамгой казахских торе-чингизидов. Данный вопрос требует дополнительных исследований.

Несмотря на малочисленность материалов об институте аталычества в Казахском ханстве все же можно высказать некоторые предположения на основе аналогий с институтом аталычества в соседних государствах.

Так, например, из сведений «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара можно сделать вывод, что в соседнем с Казахским ханством Могульском государстве в функции аталыка не входило обучение своих подопечных грамоте и наукам. Этим занимались представители мусульманского духовенства. Мирза Мухаммад Хайдар указывает, что атабеком у Абд ар-Рашид-султана был Али Мирак барлас, а его обучение поручили «маулана Мухаммад Ширази, который был человеком ученым...». Далее он пишет: «В действительности атабеком Рашид султана был этот Маулана, а Али Мирак барлас, кроме имени атабека, никакого отношения к нему не имел». В «Тарих-и Рашиди» сообщается также, что

атабеком Султан Ибрахима был Баба Сарик мирза, а его обучением занимался Ходжа Мухаммад Йусуф [5, с. 168, 436]. Мирза Мухаммед Хайдар также пишет, его сестра Хабиба Султан ханиш заботилась о воспитании Абд ар-Рашид-султана, хотя его атабеком был Али Мирак барлас [5, с. 168]. Вероятно, основная функция аталыка (атабека) у могулов все же состояла в обеспечении безопасности своего подопечного, хотя и воспитательная функция также входила в его обязанности.

Вероятно, так было и в Казахском ханстве. У Ибн Рузбихана в «Михман-наме-йи Бухара» есть сообщение, что казахи отдают своих детей в школы (مکتب) [46, с. 106; 47, с. 173]. На наш взгляд, у Ибн Рузбихана здесь речь идет о детях казахских правителей – торе.

В «Бахр ал-асрар» Махмуда б. Эмира Вали имеется следующее сообщение, которое относится к аталыкам у могулов. Рассказывая об Абу-л-Хади мекрите автор труда пишет: «Когда способный юноша был обучен делу, хан сделал его аталыком Искандар-султана...» [22, с. 335]. Из данного сообщения можно предположить, что, на должность аталыка могли назначить и молодых людей, а не только эмиров, «имеющих жизненный опыт, достигших пожилого возраста». Хотя, на наш взгляд, такие случаи были редкими. Также теоретически институты аталычества у могулов, узбеков и казахов могли иметь свои особенности.

Возможно, аталыки не обязательно выходили из сословия батыров (бахадуров). Как следует из вышеуказанного, в исторических документах некоторые казахские аталыки фигурируют как «бий». В соседних с Казахским ханством государствах также были бии, которые одновременно занимали должность «ата-лыка». Например, в «Шараф-наме-йи шахи» Хафиз-и Таныша аталыками названы несколько биев – Тин-Сайид-бий джалаир, Тин-Сайид-бий карлук, эмир Таныш-бий, Али Мухаммад-бий, Аким-бий, Джан-Мухаммад-бий и др. [48, 125, 133, 135, 150; 49, 61, 73; 22, 310]. Во второй половине XVIII в. реальная власть в Бухарском ханстве принадлежала Мухаммед-Данийал-бию-ата-лыку [8, с. 429].

Выводы

Таким образом, на данный момент мы можем сделать следующие предварительные выводы об институте аталычества в Казахском ханстве:

1. В Казахском ханстве, так же как и во многих средневековых тюрко-монгольских государствах, существовал институт аталычества;
2. Институт аталычества был одним из важных государствообразующих элементов в Казахском ханстве XV-XVII вв.;
3. Главная функция деятельности аталыка в Казахском ханстве, так же как и в других

тюрко-монгольских государствах, заключалась в воспитании наследников престола;

4. Аталыки, как наиболее верные и приближенные к хану люди, выполняли наиболее важные дипломатические функции;

5. Роль аталыков претерпела в Казахском ханстве трансформацию.

В ранний период истории казахского государства статус аталыка при ханском дворе был высоким. С конца XVII в., в связи с законодательными реформами Тауке-хана, статус аталыка значительно снизился и он стал занимать в социальной иерархии статус ниже родовых старшин.

Список литературы

1. Беляков А.В., Виноградов А.В., Моисеев М.В. Институт аталычества в постзолотоордынском мире // Золотоордынское обозрение. - 2017. - Т. - 5. - № 2. С. 412–436. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-2.412-436.
2. Козинцев М.А. Аталычество в Крыму (по материалам рукописи анонимного сборника из собрания Института восточных рукописей РАН) // Золотоордынское обозрение. - 2020. - Т. 8. - № 2. - С. 284–292. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-2.284-292.
3. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие». Вып. 5 / Абдулгаффар Кырыми. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 200 с.
4. Халиди К. Тауарих-и хамса-и шарқи – Шығыстың бес тарихы: бірінші кітап. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2017. – 328 б.
5. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди / Мухаммед Хайдар Дулати. – Алматы: Наука, 1999. – 656 с.
6. Гусейнов Р.А. Институт атабеков // Палестинский сборник. 15-й (78-й) выпуск. История и филология стран Ближнего Востока. - 1966. – С. 181-196.
7. Институт политической власти в средневековой истории Казахстана. Коллективная монография. – Алматы, 2017. – С. 180-187.
8. Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в 2-х томах / И.В. Ерофеева. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.
9. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв. – Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1961. – 741 с.
10. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 516 с.
11. McChesney, R.D. The Amirs of Muslim Central Asia in the 17th century // Journal of Oriental and African Studies, 21/1. 1983. - P. 33-70.
12. Bregel Y. Atalik / The Encyclopedia of Islam. Supplement, Fas. 1-2. – Leiden: Brill, 1980. - P. 96-98.
13. Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника / Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. – Москва, 1976. – 362 с.
14. История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). – Ташкент, 1993. – 476 с.
15. Mantran R. The Encyclopedia of Islam. Supplement, Fas. 1-2. – Leiden: Brill, 1980. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-2/alphaRange/Ao%20-%20Au/A?s.rows=50&s.start=260> (дата обращения: 21.01. 2020)
16. Омари Ж. Аталықтар әулеті: Арыстан, Барқы, Нияз. – Астана: «Алтын кітап», 2011. – 414 б.
17. Артықбаев Ж.О., Жаркешов Е.С. Қазақ хандығындағы мемлекеттік басқару институттары. Ғыл. мақалалар жинағы – Государственные институты управления казахского ханства / Ж.О. Артықбаев, Е.С. Жаркешов. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2015. – 304 б.

- 18 Кемелбеков Б., Жасымбаев Е. Қазақ хандығының аталықтары менен төлеңгіттері: мемлекетке қызмет істеу, тарихи оқиғаларға қатысы және шежіресі / Б. Кемелбеков, Е. Жасымбаев. – Алматы: «ИнформАрна», 2013. – 480 б.
- 19 Кемелбеков Б., Жасымбаев Е. Қазақ хандарының аталықтары мен төлеңгіттері // Промышленный транспорт Казахстана, - 2018. - № 3. – Б. 159-164.
- 20 Хафизова К.Ш. Степные владетели и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 476 с.
- 21 Ерофеева И.В. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 2. Русские летописи и официальные материалы XVI первой трети XVIII в. о народах Казахстана / И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 448 с.
- 22 Мұқтар Ә. Қазақ хандығы: ақиқат пен аңыз. 21 қазан 2015 ж. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://abai.kz/post/41736> (дата обращения: 29.03. 2020).
- 23 Ибрагимов С. К., Мингулов Н. Н., Пищулина К. А., Юдин В. П. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений) / С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 655 с.
- 24 Алам-ара-йи Сефеви / Библиотека Парламента Ирана, № 9421. Личный архив автора.
- 25 Алам-ара-йи шах Исмаил. Ба мукадамма ва тасхих ва талик-и Асгар Мунтазар Сахиб. Чап-е дувом. – Тегран, 2005. – 703 с.
- 26 Тарих-и джахан-ара. Бе талиф-и Мулла Абу Бакр Тихрани (?). / Библиотека Парламента Ирана, №78425. Личный архив автора.
- 27 Тарих-и шах Исмаил / Библиотека медресе «Сепасалар», №1514. Личный архив автора.
- 28 Тарих-и шах Исмаил Сефеви / Библиотека Парламента Ирана, №1599. Личный архив автора.
- 29 Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. 2 / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1963. – 1024 с.
- 30 Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – первой половине XVI в. (По данным «Алам арайи Сефеви»). – Ашхабад: Ылым, 1981. – 144 с.
- 31 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. I. Посольские материалы Русского государства (XVI–XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 705 с.
- 32 Жандарбек З. Абылай ханның орындалмаған арманы (Мәселенің қойылуы) // Qazaq uni. 2013 ж. 6 тамыз. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://qazaquni.kz/2013/08/06/17704.html> (дата обращения: 29.03. 2020).
- 33 Кэстль Д. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды: перевод с немецкого Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 с.
- 34 Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т. II: Письма казахских правителей. 1738 – 1821 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 1032 с.
- 35 Ерофеева И. В. История Казахстана в русских источниках в XVI–XX вв. Том 3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). / И. В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 484 с.
- 36 Дайрабай Т. Атағы аспандаған Мәмбет аталық / «Түркістан» газеті, №33, 18 тамыз, бейсенбі, 2016 жыл. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://turkystan.kz/article/83453-ata-y-aspara-an-m-mbet-ataly> (дата обращения: 29.03. 2020).
- 37 Мұқтар Ә., Сыдықов Е. XVII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы. Монография. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2015. – 688 б.
- 38 Артықбаев Ж.О. Абылай ханның тегі және туған-өлген жылдары // «Қазақстан тарихы порталы». 7 Тамыз 2017. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: https://e-history.kz/kz/publications/view/abilai_hannin_tegi_zhane_tuganolgen_zhildari_3398 (дата обращения: 21.01. 2020).
- 39 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 57: Тарихи жырлар. – Астана: «Фолиант», 2010. – 408 б.
- 40 Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 217 с.
- 41 Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 154 б.
- 42 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 431 с.
- 43 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 8 том. Қазақ тарихы / М. Ж. Көпейұлы. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.

- 44 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 9 том. Қазақ тарихы / М. Ж. Көпейұлы. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2013. – 468 б.
- 45 Көпейұлы М.Ж.. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 10 том. Қазақ тарихы / М. Ж. Көпейұлы. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2013. – 490 б.
- 46 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). – Москва: Наука, 1976. – 106 с.
- 47 Михман-наме-йи Бухара (Тарих-и падешахи Мухаммед Шейбани). Бе талиф-и Фазлаллах ибн Рузбихан Хунджи. Чап-е дуввом. – Техран, 1976. – 402 с.
- 48 Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммед Бухари. Шараф-наме-йи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88. Ч. 1. – Москва: Наука, 1983. – 298 с.
- 49 Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммед Бухари. Шараф-наме-йи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88. Пер. с перс., введ., прим. и указатели М.С. Салахетдиновой. Ч. 2. – Москва: Наука, 1989. – 560 с.

Н.Ә. Атыгаев

ҚР Орталық мемлекеттік музей, Алматы, Қазақстан

Қазақ хандығындағы аталықтар мен аталықтар институты

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығындағы аталықтар мен аталықтар институты туралы тарихи дерек-көздерінен алынған мәліметтер талданады. Зерттеу материалдары ортағасырлық мұсылман тарихшыларының еңбектері, XVI-XVIII ғасырлардағы Ресей мемлекетінің сыртқы байланыстары туралы тарихи материалдар, дипломат А.И. Тевкелевтің жазбалары, қытай дереккөздері және басқалар.

Зерттеу барысында автор тарихи дереккөздерден Қазақ хандығында аталықтар институтының болғандығын көрсететін мәліметтерді келтіреді. Автор аталықтар туралы алғашқы мәліметтер шибан мен сефевид әулеттеріне арналған тарихнамалық еңбектерде кездесетініне назар аударады. Мақалада Қазақ хандығында «аталық» атағын иеленген оннан астам адамның есімдері келтірілген. Қазақ хандығындағы аталықтар институты туралы материалдардың аздығына қарамастан, автор көршілес мемлекеттердегі аталықтар институтымен ұқсастығына сүйене отырып, бірнеше болжамдар жасайды.

Жұмыста Қазақ хандығындағы аталықтар мен аталықтар институты туралы келесі алдын-ала тұжырымдар жасалды:

1. Қазақ хандығында, көптеген ортағасырлық түрік-моңғол мемлекеттерінде аталықтар институты болды;
2. Аталықтар институты XV-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығында маңызды мемлекет құрушы элементтердің бірі болды;
3. Қазақ хандығындағы аталықтардың негізгі міндеті басқа түрік-моңғол мемлекеттеріндегідей, тақ мұрагерлерін тәрбиелеу болды;
4. Аталықтар ханның ең сенімді және жақын адамдары ретінде маңызды дипломатиялық қызметтерді атқарды;
5. Қазақ хандығында аталықтардың рөлі әр тарихи кезеңде әртүрлі болды. Қазақ мемлекеті тарихының алғашқы кезеңінде хан сарайында аталықтың мәртебесі жоғары болды. XVII ғасырдың соңындағы Тәуке ханның заңнамалық реформаларынан кейін олардың мәртебесі едәуір төмендеп, аталық қазақ қоғамының әлеуметтік иерархиясында рулардың басшыларынан төмен мәртебеге ие болды.

Түйін сөздер: аталық; атабек; Қазақ хандығы; тарихи дерек көздер; мұрағат құжаттары; фольклорлық материалдар; хан; сұлтандар.

N.A. Atygayev

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Atalyks and the institute of atalykship in the Kazakh khanate

Abstract. The article analyzes information from historical sources about the atalyks and the Institute of Atalykship in the Kazakh Khanate. The materials of the study were the information of medieval works of Muslim historians, including those not yet put into scientific circulation, published official materials of the 16th-18th centuries, the ambassadorial order of the Russian state, magazines, and official notes of the diplomat A.I. Teykelev, data from Chinese sources, etc.

The author cites information from historical sources indicating the existence of the Institute of Atalykship in the Kazakh Khanate. The author draws attention to the fact that the earliest information about the ataliks is contained in the works of Shibanid and Safavid historiography. The work gives the names of more than ten persons who bore the title «atalyk» in the Kazakh Khanate. Despite the paucity of materials about the institution of Atalykship in the Kazakh Khanate, the author makes some assumptions based on the analogy of the institution of atalism in neighboring countries.

During the study, the following preliminary conclusions were made about the atalyks and the Institute of Atalykship in the Kazakh Khanate:

1. In the Kazakh Khanate, as well as in many medieval Turkic-Mongolian states, there was an Institute of Atalykship.
2. The Institute of Atalykship was one of the important state-forming elements in the Kazakh Khanate of the 15-17th centuries.
3. The main function of the atalyk in the Kazakh Khanate, as well as in other Turkic-Mongolian states, was to educate the heirs to the throne.
4. Atalyk, as the most faithful and close to the khan people, performed the most important diplomatic functions.
5. The role of the atalyk underwent a transformation in the Kazakh Khanate. In the early period of the history of the Kazakh state, the status of the atalyk at the khan's court was high. From the end of the 17th century, in connection with the legislative reforms of Tauke Khan, the status of the atalyk significantly decreased and he began to occupy a status in the social hierarchy below the clan elders.

Keywords: atalyk; atabek; Kazakh khanate; historical sources; archival documents; folklore materials; khan; sultans.

Reference

- 1 Belyakov A.V., Vinogradov A.V., Moiseev M.V. Institut atalychestva v postzolotoordynskom mire [Institution of Atalykship in the Post-Golden Horde World] Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. 2017. V. 5. No. 2. P. 412–436. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-2.412-436 [In Russian].
- 2 Kozincev M.A. Atalychestvo v Krymu (po materialam rukopisi anonimnogo sbornika iz sobraniya Instituta vostochnykh rukopisej RAN) [The Atalykship in Crimea (based on materials from an anonymous collection of manuscripts from the collection of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences)] Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. 2020. V. 8. No. 2. P. 284–292. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-2.284-292 [In Russian].
- 3 Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-akhbar. Book 2: Perevod. Seriya «Yazma Miras. Pis'mennoe Nasledie. Textual Heritage». Vyp. 5. [Umdet al-akhbar. Book 2: The Yazma Miras Series. The Written Heritage. Issue. 5] (Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences Publ., Kazan, 2018, 200 p.), [in Russian].
- 4 Halidi K. Tauarih-i hamsa-i sharqi – Shygystyn bes tarihy: birinshi kitap [Five stories of the East: first book]. («Qazaq enciklopediyasy», Almaty, 2017, 328 p.), [In Kazakh].
- 5 Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi. (Sanat, Almaty, 1999, 656 p.), [in Russian].
- 6 Gusejnov R.A. Institut atabekov [Institution of Atabeks] Palestinskij sbornik. 15-j (78-j) vypusk. Istoriya i filologiya stran Blizhnego Vostoka [The Palestinian collection. 15th (78th) issue. History and Philology of the Middle East]. 1966. P. 181–196, [in Russian].
- 7 Institut politicheskoy vlasti v srednevekovoj istorii Kazakhstana [Institute of Political Power in the Medieval History of Kazakhstan]. Kollektivnaya monografiya [collective monograph]. (Almaty, 2017. P. 180–187), [In Kazakh, Russian].
- 8 Epistolyarnoe nasledie kazakhskoy pravyashchey elity 1675–1821 godov. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-kh tomakh. Vol. 1. Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675– 1780 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite of 1675–1821. Collection of Historical Documents in 2 Volumes. Vol. 1: Letters from Kazakh Rulers. 1675–1780], (ABDI-Kompanii, Almaty, 2014, 696 p.), [in Russian].
- 9 Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vv. [Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries.], (AN Kazakhskoy SSR, Alma-Ata, 1961, 741 p.), [in Russian].
- 10 Anke fon Kyugel'gen. Legitimaciya sredneaziatskoj dinastii mangitov v proizvedeniyah ih istorikov (XVIII–XIX vv.) [The legitimization of the Central Asian dynasty of the Mangits in the works of their historians (XVIII–XIX centuries)], (Dajk-Press, Almaty, 2004, 516 p.), [in Russian].

- 11 McChesney R.D. The Amirs of Muslim Central Asia in the 17th century. *Jornal of Oriental and African Studies*, 21/1.1983, p. 33-70.
- 12 Bregel Y. Atalik. *The Encyclopedia of Islam. Supplement, Fas. 1-2*. P. 96-98.
- 13 Shakh-Makhmud ibn Mirza Fazil Churas. *Khronika [The Chronicle]*. (Nauka, Moscow, 1976. 362 p.), [in Russian].
- 14 Istoriya Uzbekistana. T. III (XVI – pervaya polovina XIX veka) [History of Uzbekistan. V. III (XVI - first half of the XIX century)], (Tashkent, 1993, 476 p.), [in Russian].
- 15 Mantran R. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Available at: <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-2/alphaRange/Ao%20-%20Au/A?s.rows=50&s.start=260>, (accessed 21.01.2020).
- 16 Omari Zh. *Atalyqtar auleti: Arystan, Barqy, Niyaz [The Ataliks dynasty: Arystan, Barqy, Niyaz]*, («Altyn kitap», Astana, 2011, 414 p.), [in Kazakh].
- 17 Artyqbaev Zh.O., Zharkeshov E.S. *Qazaq handygyndagy memlekettik basqaru institutary. Gyl. maqalalar zhynagy – Gosudarstvennye instituty upravleniya Kazahskogo hanstva [The State Management Institutions of the Kazan Khanate] (Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy Memlekettik basqaru akademiya, Astana, 2015, 304 p.), [in Kazakh, Russian]*.
- 18 Kemelbekov B., Zhasymbaev E. *Qazaq handygnyn atalyqtary menen tolengitteri: memleketke qyzmet iste, tarihi oqigalarga qatysy zhane shezhiresi [The Atalyks and the Tulengits of the Kazakh Khanate: service to the state, participation in historical events and genealogy]*, («InformArna», Almaty, 2013, 480 p.), [In Kazakh].
- 19 Kemelbekov B., Zhasymbaev E. *Qazaq handarynyn atalyqtary men tolengitteri [The Atalyks and the Tulengits of the Kazakh Khanate] Promyshlennyj transport Kazahstana [industrial transport in Kazakhstan]*, 2018. No.3. P. 159-164, [In Kazakh].
- 20 Hafizova K.Sh. *Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII–XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in XVIII–XIX centuries]*. (KISI pri Prezidente RK, Nur-Sultan, 2019, 476 p.), [In Russian].
- 21 Erofeeva I.V. *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian Sources from the sixteenth to the twentieth century]*. Vol. II: *Russkie letopisi i oficial’nye materialy XVI – pervoi treti XVIII v. o narodah Kazahstana [Vol. 2: Russian Chronicles and Official Materials from the sixteenth to the first third of the eighteenth century about the Peoples of Kazakhstan]*, (Dayk-Press, Almaty, 2005, 448 p.), [In Russian].
- 22 Muqtar A. *Qazaq handygy: aqiqat pen anyz [Kazakh Khanate: truth and myth]*. Available at: <https://abai.kz/post/41736> [in Kazakh], (accessed 29.03.2020).
- 23 *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials for the History of Kazakh Khanates from the fifteenth to the eighteenth centuries (extracts from Persian and Turkic writings)]*, (Nauka, Alma-Ata, 1969, 652 p.), [In Russian].
- 24 Alam-ara-ji Sefevi *Biblioteka Parlamenta Irana [Alam-ara-ji Sefevi The Parliamentary Library of Iran]*, No. 9421, [in Persian].
- 25 Alam-ara-ji shah Ismail. *Ba mukadamma va taskhah va talik-i Asgar Muntazar Sahib [Alam-ara-ji shah Ismail. Foreword, Commentary, and Appendices: Asgar Muntazar Sahib]*, (Shiraz, 1971. 2-e izdanie. Tehran, 803 p.), [in Persian].
- 26 Mulla Abu Bakr Tehrani. *Tarih-i dzhahan-ara. Biblioteka Parlamenta Irana [Tarih-i dzhahan-ara. The Parliamentary Library of Iran]*, No. 78425. [in Persian].
- 27 *Tarih-i shah Ismail. Biblioteka medrese «Sepahsalar» [Tarih-i shah Ismail. The Library of Madrasah Sepahsalar]*, No.1514. [in Persian].
- 28 *Tarih-i shah Ismail Sefevi. Biblioteka Parlamenta Irana [Tarih-i shah Ismail Sefevi. The Parliamentary Library of Iran]*, No.1599. [in Persian].
- 29 Bartol’d V.V. *Sochineniya [Writings]*, (Nauka, Moscow, 1963, 1024 p.), [in Russian].
- 30 Ekaev O. *Turkmenistan i turkmeny v konce XV – pervoj polovine XVI v. (Po dannym «Alam ara-ji Sefevi») [Turkmenistan and Turkmens at the end of the XV – the first half of the XVI century (According to Alam ara-yi Sefevi)]*. (Ylym, Ashkhabad, 1981, 144 p.), [in Russian].
- 31 *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian Sources from the sixteenth to the twentieth century]*. Vol. I: *Posol’skie materialy Russkogo gosudarstva (XVI–XVII vv.) [History of Kazakhstan in Russian Sources. Vol. 1: Embassy Materials of the Russian State of the sixteenth and seventeenth centuries]*. (Dayk-Press, Almaty, 2005, 705 p.), [in Russian].
- 32 Z. Zhandarbek. *Abylaj hannyn oryndalmagan armany (Maselenin qojyluy) [Abylay Khan’s unfulfilled dream (problem statement)]*. Available at: <https://qazaquni.kz/2013/08/06/17704.html>, [in Kazakh], (accessed 29.03.2020).

- 33 Kestl' Dz. Dnevnik puteshestviya v godu 1736-m iz Orenburga k Abulhairu, hanu Kirgiz-Kajsackoj Ordy [The Travel diary in the year 1736 from Orenburg to Abulhair, Khan of the Kyrgyz-Kaisatsky Horde]: perevod s nemeckogo Vol'fganga Shtarkenberga. (Zhibek zholy, Almaty, 1998, 152 p.), [in Russian].
- 34 Erofeeva I.V. Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyyashchej elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah. T.II: Pis'ma kazahskih pravitelej. 1738 – 1821 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite of 1675–1821. Collection of Historical Documents in 2 Volumes. Vol. 2: Letters from Kazakh Rulers. 1738 – 1821], (AO «ABDI Kompani», Almaty, 2014, 1032 p.), [in Russian].
- 35 Erofeeva I. V. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian Sources from the sixteenth to the twentieth century]. Vol. III: [Magazines and memos of diplomat A. I. Tevkelev on the history and Ethnography of Kazakhstan (1731-1759)], (Dayk-Press, Almaty, 2005, 484 p.), [in Russian].
- 36 Dairabai T. Atagy aspandagan Mambet atalyq [The famous Mambet Atalyk]. Available at: <https://turkystan.kz/article/83453-ata-y-aspanda-an-m-mbet-ataly> [in Kazakh], (accessed 29.03. 2020).
- 37 Muqtar A., Sydyqov E. XVII-XIX gasyrlardagy Qazaq handygy [Kazakh Khanate in the XVII-XIX centuries]. (Almaty, 2015, 688 p.), [in Kazakh].
- 38 Artyqbaev Zh.O. Abylai hannyn tegi zhane tugan-olgen zhyldary [The genealogy of Abylai khan and years of life and death] Available at: https://e-history.kz/kz/publications/view/abilai_hannin_tegi_zhane_tuganolgen_zhildari_3398, [in Kazakh], (accessed 21.01. 2020).
- 39 Babalar sozi: Zhuztomdyq [Ancestor's word: One hundred volumes]. V. 57: Tarihi zhyrlar. («Foliant», Astana, 2010, 408 p.), [in Kazakh].
- 40 Sulejmenov B.S., Basin V.Ya. Kazahstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX veka [Kazakhstan as part of Russia in XVIII – the beginning of the XX century], (Nauka, Alma-Ata, 1981, 217 p.), [in Russian].
- 41 Qazaqstan tarihy turaly qytaj derektemeleri. III tom. Cin patshalyq dauirinin muragat quzhattary [Chinese sources on the history of Kazakhstan. Vol. III. Archival documents of the Qing Dynasty]. (Dayk-Press, Almaty, 2006, 154 p.), [in Kazakh].
- 42 Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah [Collected works in five volumes], (Nauka, Alma-Ata, 1984, 431 p.), [in Russian].
- 43 Mashhur Jusip Kopeyuly. Shygarmalary. 8 tomdyk. Qazaq tarihy [Writings. 8 volumes. Vol. 8. History of Kazakhs], («ECO» GOF, Pavlodar, 2006, 452 p.), [in Kazakh].
- 44 Mashhur Jusip Kopeyuly. Shygarmalary. 8 tomdyk. Qazaq tarihy [Writings. 20 volumes. Vol. 9. History of Kazakhs], («ECO» GOF, Pavlodar, 2013, 468 p.), [in Kazakh].
- 45 Mashhur Jusip Kopeyuly. Shygarmalary. 8 tomdyk. Qazaq tarihy [Writings. 20 volumes. Vol. 10. History of Kazakhs], («ECO» GOF, Pavlodar, 2013, 490 p.), [in Kazakh].
- 46 Dzhalilova R.P. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Buhara (Zapiski buharskogo gostya) [Notes of the Bukhara Guest], («Oriental Literature», Moscow, 1976, 106 p.), [in Russian].
- 47 Mihman-name-ii Buhara (Tarih-e padeshahi Muhammad Shibani) [Notes of the Bukhara Guest (The story of Padishah Mohammed Shibani)]. Be talif-i Fazlallah ibn Ruzbihan Hundzhi. Chap-e duvvom [Mihman-name-yi Bukhara (Tarikh-i padeshahi Muhammad Sheibani). Be talif-i Fazlallah ibn Ruzbihan Khunji. Chap-e duvvom.], (Tehran, 1976, 402 p.), [in Persian].
- 48 Salahetdinova M.S. Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammed Buhari. Sharaf-name-ji shahi (Kniga shahskoj slavy) [Book of the Shah's Glory], (Nauka, Moscow, 1983, 298 p.), [in Russian, Persian].
- 49 Salahetdinova M.S. Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammed Buhari. Sharaf-name-ji shahi (Kniga shahskoj slavy) [Book of the Shah's Glory], (Nauka, Moscow, 1989, 560 p.), [in Russian, Persian].

Сведения об авторе:

Атыгаев Нурлан Адилбекович – к.и.н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник, Центральный государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», Атырау, Казахстан.

Atygaev Nurlan Adilbekovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, State Historical and Cultural Museum-Reserve «Sarayshyk», Atyrau, Kazakhstan.

А.А. Васильев
Ю.А. Зеленин*
Ю.В. Печатнова

Алтайский государственный университет,
НОЦ алтаистики и тюркологии «Большой Алтай», Барнаул, Россия
*Corresponding author: uri-zelenin@yandex.ru

Преимственность и сохранение традиционных политических и правовых институтов народов тюрко-монгольского мира в современных условиях

Аннотация. Вопрос об определении собственной национальной идентичности является своего рода призмой, с помощью которой возможны рассмотрение, оценка и исследования многих важных черт современной политической и правовой жизни тюрко-монгольских народов. Именно поэтому в настоящее время важно проследить основы идейно-ценностного фактора, преимущественности и сохранения традиционных и правовых институтов народов тюрко-монгольского мира. Цель исследования – проанализировать основные научные представления о степени преимущественности и возможности сохранения традиционных политических и правовых ценностей в странах тюрко-монгольского мира в условиях глобализации. Авторами дана оценка степени изученности предмета исследования, подчеркнуты основные научные идеи, проанализирована возможность сохранения традиционных ценностей тюрко-монгольского мира в условиях глобализации. В ходе исследования использовались апробированные научные принципы плюрализма политико-правовых культур и историзма, культурно-цивилизационный подход, исторический, герменевтический, сравнительный и формально-юридический методы. В результате исследования авторы приходят к выводу о том, что, с одной стороны, специфика функционирования политических и правовых институтов стран тюрко-монгольского мира основана на стремлении сохранить свою самостоятельность и независимость от влияния внешних сил, но, с другой стороны, прослеживается в разной степени успешности имитация западноориентированных нарративов.

Ключевые слова: традиционализм; преимущественность; тюрко-монгольский мир; глобализация; трайбализм; евразийская правовая семья; смешанная правовая система.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-25-39>

Поступила: 15.06.2021 / Одобрена к опубликованию: 30.07.2021

Введение

Существенные социально-политические и экономические преобразования, наблюдающиеся в современном мире, неизбежно приводят к расширению взаимосвязи и взаимозависимости всех стран и культур на планете Земля. Эти

перемены проникают во все сферы социума и не получают в современном политико-правовом знании однозначные и непротиворечивые оценки. Следует учитывать, что исторический опыт давно доказал отсутствие какого-либо идеального образца для конструирования правовой и политической системы государства, который

можно было бы успешно рецепировать или навязать принудительным путем. Каждая страна обладает своим специфическим опытом построения оптимальной для себя правовой и политической системы. Это непосредственно касается и стран, входящих в состав, так называемого, тюрко-монгольского мира: Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана, Азербайджана и Монголии. Одним из главных факторов в процессе формирования правовых и политических систем данных стран являются их традиционные политические и правовые институты и ценности. Можно полностью согласиться с А.Х. Саидовым, что «это предопределяется системой ценностей и целевой ориентацией, национальными традициями и историческими условиями, социально-экономической и политической средой, сложившимся укладом жизни и мировоззрением людей, включая религиозные верования, психологию и нормы поведения» [1, с. 39]. Цель данного исследования - проанализировать имеющиеся научные позиции и оценить степень сохранения и преемственности данных институтов стран тюрко-монгольского мира в современных условиях.

Материалы и методы

Изучение степени сохранения культурных, в том числе политико-правовых, традиций народов тюрко-монгольского мира в современных условиях находит отражение в ряде значимых научных исследований. Прежде всего следует отметить труды таких авторов, как Абашин С.Н., Аватков В.А., Борисова Е.А., Будкин В.С., Вежбицки А., Малышева Д. Б., Масанов Н. Э., Молдоев Э. Э., Надеин-Раевский В.А., Небратенко Г.Г., Панарин С.А., Пепруз С., Саблофф П., Саидов А.Х., Содномпилова М.М., Сулейменов М.К., Халид А., Хантингтон С., Хиро Д., Чернышов, С.А., Чикеева З.Ч., Шулупов Н.А. и др. Также были проанализированы различные нормативно-правовые акты, прежде всего конституции Монголии, Казахстана, Киргизии,

Таджикистана, Туркмении, Узбекистана с точки зрения их ориентированности на преемственность и сохранение традиционных политико-правовых ценностей.

В ходе исследования использовались апробированные научные принципы, методы и подходы.

Принципы и методологические установки исследования:

- принцип учета плюрализма политико-правовых культур, позволяющий рассматривать традиционные политико-правовые культуры как самодостаточные и автохтонные;
- принцип историзма, способствующий выяснению генезиса, этапов развития традиционных политико-правовых культур;
- традиционализм как исследовательская установка, предполагающая поиск в существующих политико-правовых институтах и концептах элементов и архетипических образов традиционного общества.

Методы и подходы исследования:

- культурно-цивилизационный подход, который позволяет вскрыть источники, корни и пласты национальной духовной культуры, сущность традиционных политико-правовых систем в контексте национальной культуры;
- исторический метод, который дает возможность рассмотреть становление и эволюцию традиционных государственно-правовых систем;
- герменевтический метод, направленный на актуализацию политико-правовых национальных ценностей и идей в контексте современной эпохи модернизации и глобализации;
- сравнительный метод, позволяющий сопоставить традиционные ценности различных государств и наций тюрко-монгольского мира друг с другом, а также провести соотношение ценностей традиционного государства и государства эпохи модерна;
- формально-юридический метод, направленный на анализ нормативных актов государств тюрко-монгольского мира

с целью выявления в них преемственности и сохранения традиционных ценностей;

Обсуждение

Проблематика исследования затрагивается в определенной степени в обзорных работах (Кёртис Г. [2], Хиро Д. [3], Россаби М. [4]) и справочной литературе [5], посвященных истории и современному положению политических и правовых систем стран Центральной Азии, Азербайджана и Монголии.

Проблема влияния ислама на политическую и правовую культуру стран Центральной Азии и Азербайджана рассматривается в исследованиях С.Н. Абашина [6], С. Пейруза [7], Х. Фатхи [8], А. Халида [9]. Также в исследовании учитывались научные труды Е.А. Боросовой [10], Н.Э. Масанова [11], В.Г. Егорова и Д.А. Рекка [12], изучающих влияние традиционных неформальных политических институтов на политические и правовые системы стран тюрко-монгольского мира.

Большое количество научных работ посвящено анализу идейных начал и ценностных ориентиров государственной политики стран Центральной Азии, особенностей их политической культуры. В.А. Аватков в качестве важного идейного ориентира государств Центральной Азии определяет интерпретирование исторического прошлого в контексте собственного видения на фоне политики «коренизации» и фольклоризации истории, а также элемент ретрадиционализации, под которым можно понимать полное или частичное возвращение к традиционным институтам или ценностям. Автор анализирует прежде всего официальные документы внешнеполитического курса государств постсоветского пространства, которые содержат в себе основные идеи национальной идентичности. По его мнению, в них в общих чертах прослеживаются западноориентированные нарративы, но видоизмененные в соответствии с национальной спецификой тюркских государств [13].

Д.Б. Малышева, анализируя традиционные черты правовых и политических институтов тюрко-монгольского мира, отмечает, что «неформальные институты и связи (кланы, жузы и пр.) продолжают играть определенную роль в политической жизни государств ЦА, что привносило в прошлом и привносит в центральноазиатскую политику наших дней элемент ретрадиционализации» [14, с.48].

Подобным образом в диссертационной работе Содномпиловой М.М. «Пространство в традиционном мировоззрении и практической деятельности монгольских народов» отстаивается идея сохранения архаического пласта традиционной культуры тюрко-монгольского мира вместе с культурным наслоением, преломляющимся в религиозном комплексе [15].

В.С. Будкин отмечает сложности демократизации в странах Центральной Азии, вызванные «полицивилизационным» характером общественной жизни данного региона. По его мнению, ориентация на западные демократические ценности в данных странах не отвергается, но «их использование на практике имеет сугубо имитационный характер» [16, с.116].

По мнению С.А. Панарина, делающего акцент на влиянии исторического наследия и географического фактора на политическую культуру стран Центральной Азии, «в них преобладает тенденция к утверждению авторитарной модели политического развития в форме светского унитарного государства» [17, с.129]. В то же время он подчеркивает, что это не означает невозможность какой-либо модели демократизации стран Центральной Азии, но «обычно побеждает вариант, хоть в какой-то мере восходящий к собственным традициям политической культуры данного общества» [17, с.129].

В.А. Надеин-Раевский считает, что для стран Центральной Азии традиционна власть восточного типа, которая несовместима ни с какой европейской демократизацией. По его мнению, власть этнократических элит и кланов в советский период в этих странах напоминала систему сатрапий, и поэтому

после обретения независимости во всех республиках установились режимы личной власти [18, с.145].

Таким образом, большинство авторов, изучающих традиционные ориентиры народов тюрко-монгольского мира в современных условиях, отмечают, во-первых, стремление сохранить национальную самобытность; во-вторых, элементы ретрадиционализации; в-третьих, религиозную составляющую традиционных ценностей. Также следует констатировать, что исследователи, отмечая дуализм традиционных и современных (западных) ценностей, не сходятся в вопросе о преобладании того или иного элемента, степени их имитации.

Результаты

После обретения государственного суверенитета в связи с распадом СССР страны ЦА встали перед непростым выбором дальнейшего политического и правового развития. Декларация международных стандартов прав и свобод человека дает возможность политическим элитам стран Центральной Азии и Азербайджана указывать при международном взаимодействии на наличие демократических институтов, убеждать западных партнеров в их постепенном усовершенствовании. Однако на практике эти институты имеют мало общего с общепризнанными демократическими стандартами. Поэтому можно согласиться со многими авторами, что ориентация на западные демократические ценности носила во многом имитационный характер.

По мнению В.С. Будкина, предпосылки современного политического развития в Центральной Азии были заложены еще в СССР. Так, многие черты советской политической культуры имели очень большое сходство с традиционной культурой центральноазиатских народов: государственный патернализм, использование в политической жизни авторитета старейшин (ранее и лидеров республиканских компартий), вытекающая из этого

формализация участия электората в выборах, существование кардинальных различий между формой и сущностью органов власти и т.д. Он считает, что роль традиционной культуры общественных отношений усилилась в период застоя [16, с.116]. Последняя «тщательно мимикрирует под существующие формы партийно-советского устройства «развитого социализма» и постепенно существенным образом перерождает их природу в сторону традиционной, в том числе клановой, вертикали власти» [16, с.116].

Также следует отметить, что определенное влияние на политическую и правовую культуру продолжает оказывать ислам, ряд элементов которого за длительный промежуток времени своего проникновения в Центрально-Азиатский регион приспособился к реальным условиям жизни и тем самым стал неотъемлемой частью традиционного мировоззрения, проживающих здесь народов. Так, С. Хантингтон подчёркивает, что «для мусульманского общества характерны приоритет коллективизма над индивидуализмом, повышенная значимость влияния на поведение человека принадлежности к определенной родоплеменной общности (семья, клан, племя), а не государству: исторически в Центральной Азии не существовало национальной идентичности» [19, с.270-271].

В то же время многие авторы отмечают, что для центральноазиатских стран характерна определенная «национализация ислама». Это рассматривалось как дополнительный ресурс и источник укрепления легитимности. Но, с другой стороны, по мнению Себастьяна Пейруза, «всё, что не могло быть вписано в национальные рамки объявлялось чуждым и даже опасным, несмотря на свой мусульманский характер. Также для центральноазиатских правительств свойственно стремление сохранить эффективный институциональный контроль над религиозной деятельностью, для чего использовали еще советские институты – духовные управления и комитеты по делам религии» [7, с.9-32].

Представители государственных органов в своем общении с народом апеллируют зачастую к традиционным политическим ценностям и выступают против слепого заимствования западноевропейских ценностей. Хотя баланс между ними может варьироваться в разных центральноазиатских странах и в разный период времени. К примеру, в 1993 году Н. Назарбаев отмечал естественность обращения к традиционной идеологии, что было вызвано кризисом марксизма-ленинизма: «Опыт современного мира убедительно показывает, что некоторые традиционные структуры очень органично вплетаются в ткань нынешней цивилизации. Без опыта невозможно и новаторство. Именно традиции позволяют человеку не потеряться, а приспособить свой образ жизни к стремительным изменениям современного мира». Однако он подчеркивал, что в Казахстане всецело поддерживают только здоровые элементы традиционной культуры, но категорически отрицают политическую идеологию традиционного типа, основанную «на оживлении архаических форм общественного устройства, родоплеменной психологии и системе правовых взглядов, характерных для территориальной организации казахского общества XVIII -XIX веков» [20, с.10].

Роль неформальных родовых институтов, в том числе кланов, в политической жизни Центральной Азии сложно переоценить. По мнению казахстанского историка и политолога Д. Ашимбаева: «Для всех среднеазиатских республик характерен симбиоз новых практик управления с традиционными системами рекрутирования элит - землячество, кумовство, родство, связи по школьной парте, контакты в рамках делового партнёрства. Такова характерная особенность азиатских стран постсоветского пространства: какая бы политическая модель ни была зафиксирована в правовых актах, существует крайне устойчивая традиционная, неформальная система взаимоотношений между элитами» [12, с.38].

Не следует считать, что клановая организация является исключительно

социальным пережитком и контрпродуктивным наследством центральноазиатских республик, подлежащим искоренению. Часть исследователей утверждают, что «обретая новые сущностные качества, азиатские кланы становятся актуальным социально-политическим феноменом» [12, с.37-38]. Против однозначно негативной оценки усиления трайбализма в условиях социального расслоения выступает польский антрополог А. Вежбицки: «Неотрайбализм воспринимается как барьер на пути модернизации, но в то же время он способствует сохранению самобытности народов региона и смягчению трудностей переходного периода» [21, с.38]. Считая, что традиционные связи в центральноазиатских обществах все же не являются доминирующими, он отмечает большое значение неотрайбализма для политических систем данных стран как доказательства их цивилизационной самобытности и бесперспективности навязывания любой ценой западных ценностей [21, с.54].

В функционировании институтов политической системы стран Центральной Азии и Азербайджана проявляются, скорее, политические традиции периода СССР, чем следование западным моделям. Об этом свидетельствуют чрезвычайно высокие показатели (по большей части 80-90%) проголосовавших за глав государств (чаще всего это одни и те же политики) этих стран на их выборах в 1990, 2000, 2007, 2015, 2016 гг. в Узбекистане, в 1999, 2005, 2011, 2015 – в Казахстане, в 1999, 2006, 2013, 2020 гг. – в Таджикистане. В Туркменистане показатели проголосовавших за С. Ниязова и Г. Бердымухамедова никогда не опускались ниже 97%. Исключением из правил является только Киргизия, где этот показатель колеблется в пределах 50-80% и только в 2005 (88%) превысил этот показатель. Достаточно высокими являются данные показатели и в Азербайджане: 1993 – 98,8%; 1998 – 76,1%; 2003 – 76,86 %; 2008 – 88,73%; 2018 – 86,22%.

Парламенты в большинстве указанных стран не являются в достаточной мере

самостоятельными и носят сутобо представительский характер, придающий политическим режимам демократическую видимость. Ослаблению их роли в том числе способствовало активное использование механизма национальных референдумов при решении важных политических вопросов. Также на это влияет практика создания в ряде стран квазипарламентских политических структур – Ассамблеи народов Казахстана (в 1995 г.) или Народного совета (Халк Маслахаты) в Туркменистане (в 2003 г.).

Какужебылоотмечено,прихарактеристике правовых систем стран Центральной Азии и Азербайджана, помимо влияния исламской правовой традиции и западноевропейских ценностей, также не следует недооценивать историческое наследие Монгольской и Российской империй, а также Советского Союза.

В данном случае имеет под собой определенные основания точка зрения казахстанского конституционалиста Абайдельдинова Е. М., который считает, что «в результате взаимодействия тюркского и монгольского этносов в XI-XV веках и его последующей трансплантации (насильственного насаждения) на тюркскую и древнерусскую почву, другие завоеванные территории появилась своеобразная тюрко-монгольская государственно-правовая система, в которой и тюрки, и монголы, и славяне тысячелетиями сосуществовали в одном географическом пространстве, в тесном политическом, экономическом, правовом и духовном взаимодействии» [22, с. 88-89]. По его мнению, «империя Чингисхана и его потомков во многом формировала государственность и право на Евразийском пространстве в средние века, которая затем влияла на государственность и право России и после эпохи реформ Петра I, затем – на советскую и в составе СССР – на казахстанскую государственно-правовую систему» [22, с. 88-89].

Также, на наш взгляд, большую методологическую значимость имеет позиция российского правоведа Е.Н. Тонкова,

утверждающего, что преобладающим типом правопонимания в России является реалистический позитивизм. Последний имеет глубокие исторические корни, но окончательно сформировался в постреволюционное время и продолжает действовать по настоящее время. Суть реалистического позитивизма заключается в определенном диссонансе между декларативными нормами справедливого порядка и юридической практикой [23, с. 63-76]. Думается, что данный тип правопонимания является составной частью не только российской правовой культуры, но и в той или иной мере большинства стран бывшего СССР.

Поэтому, по нашему мнению, нельзя полностью согласиться с широко распространенной точкой зрения, что правовые системы стран Центральной Азии и Азербайджана являются составной частью романо-германской правовой семьи [24, с. 22]. Близко к этой позиции мнение исследователей, согласно которому правовые системы стран Центрально-Азиатского региона и Азербайджана являются неотъемлемой частью романо-германской правовой семьи и образуют в ней вместе с правовыми системами России и других республик СНГ самостоятельную, «евразийскую», группу [27, с.119].

Однако следует отметить, что данные авторы акцентируют внимание в основном на формально-юридическом критерии (основной источник права) отнесения правовой системы к той или иной правовой семье и не в полной мере учитывают историю формирования правовой системы, особенности ее правовой культуры и правоприменения. Эту проблему, на наш взгляд, прекрасно сформулировала киргизский правовед Чикеева З.Ч.: «как классифицировать правовую систему, чтобы она в одно и то же время могла учитывать близость нынешнего писаного права - «lawinbook» стран Центральной Азии - с правом романо-германских стран, а также принципиальные различия этих видов правовых систем на уровне действующего права «lawinaction»?» [29].

Эта проблема решается исследователями обычно двумя путями. Первый путь – это объявить национальную правовую систему уникальной. По мнению киргизских ученых Э.Э. Молдоева и А.М. Абакировой, «правовая система Кыргызской Республики образует отдельный самостоятельный вид правовой цивилизации (кочевой), для изучения которой необходимо использовать новый теоретический инструментарий» [30, с.63]. Они это объясняют «особенностями в духовном статусе права и их социальных источников, соотношением индивидуализма и коллективизма с правами человека, закономерностями национального правового менталитета, правовой идентификацией социально-значимых фактов» [30, с.63]. К сожалению, не совсем понятна до конца правовая уникальность Киргизии и почему нельзя к этой «кочевой правовой цивилизации» отнести также, к примеру, правовую систему Монголии или Казахстана?

Второй, более, на наш взгляд, предпочтительный путь – это выделение отдельной правовой семьи – евразийской, в которую входят ряд правовых систем, входящих до распада СССР в социалистическую правовую семью. Такой позиции придерживаются Ю.Н. Оборотов [31], Н.А. Шулепов [32], Е.О. Мадаев [33]. Помимо правовых систем стран ЦА туда включают чаще всего также правовые системы России, Беларуси и Украины.

Ярким примером борьбы идей сохранения традиционных ценностей и приобщения к западной культуре является пример политической и правовой системы Монголии, на прерывистый путь развития и становления которой оказало непосредственное влияние насыщенное и неоднозначное историческое прошлое тюрко-монгольского мира.

Данная страна в определенной степени выделяется своей политической и правовой системой от стран Центральной Азии и Азербайджана. Например, это единственное государство тюрко-монгольского мира, которая признается Западом как демократия. Так, согласно одному из индексов

демократии (Economist Intelligence Unit) Монголия занимает 61 место и относится к несовершенным демократиям. Остальные страны причисляются к гибридным (Киргизия – 107 место) или к авторитарным режимам (Казахстан – 128 место; Азербайджан – 148 место; Узбекистан – 155 место; Таджикистан – 159 место; Туркменистан – 162 место) [34]. Причем, по мнению американской исследовательницы Паулы Саблофф, хотя кажется, что монголы в значительной степени почерпнули свое понимание либеральной демократии из «международной среды», на самом деле монгольская культура либеральной демократии возникла до западного влияния в XX веке. В действительности демократия у монголов, как она считает, берет свое начало от их кочевых предков и таких принципов правления их великого вождя Чингисхана как независимость и суверенитет (*independence and sovereignty*), грамотность (*literacy*), предполагающее участие управление (*participatory government*), верховенство права (*rule of law*), равноправие граждан (*equality of citizens*), равенство через меритократию (*equality through meritocracy*), уважение к женщинам (*respect for women*), гражданские свободы и права человека (*personal freedoms and human rights*). Поэтому быстрое принятие монголами демократии не является аномалией, как считают большинство политологов, а, скорее, является логическим развитием их истории и политической культуры [35, с.19].

Е.В. Павлов выделяет три этапа развития монгольского права:

1) период первой кодификации права и формирование единой правовой системы, характеризующийся созданием письменного свода обычаев;

2) период второй кодификации права, характеризующийся в соответствии с политическими обстоятельствами внедрением маньчжурского законодательства;

3) период новейшей истории, характеризующийся двумя этапами: во-первых, функционированием социалистической системы права 1924 – 1990

гг., во-вторых, переходом к правовой системе современного типа [36, с.63-71].

Если первые два периода развития монгольского права имеют ярко выраженные признаки, характерные для правовых систем обычного или традиционного права, то отнесение современной правовой системы Монголии к определенной правовой семье является неоднозначным вопросом в сравнительно-правовых научных исследованиях.

Ввиду традиционно-идеологического характера права, который заключается в активном использовании философско-духовных и нравственно-религиозных учений в качестве основ правового регулирования, Г.Г. Небратенко относит Монголию к группе стран обычного права [37, с.10-14].

Вместе с тем А.В. Юрковский отмечает, что «современная правовая система Монголии имеет ярко выраженный прозападный характер и входит в романо-германскую правовую семью, сохраняя определенные черты социалистического права» [38, с.114-116].

Наличие признаков как обычного права, так и прозападных концепций подтверждается посредством проведения детального анализа конкретного основополагающего нормативного правового акта Монголии – монгольской Конституции. Конституции Монголии была принята одним годом ранее, чем Конституция РФ. Тем не менее, видится, что большинство конституций постсоветского пространства, принимаемых в одинаковых условиях и с одинаковым рвением продемонстрировать свою уникальность, оказались в итоге максимально близкими по смыслу и схожими по построению.

В части государственного устройства осуществление государственной власти в Монголии регламентируется следующими конституционными нормами: высшим органом государственной власти является Великий Государственный Хурал Монголии – однопалатный законодательный орган (ст.20), главой государства – Президент (ст.30), высшим исполнительным органом

– Правительство (ст.38), высшим судебным органом – Верховный суд (ст.50). Государство унитарное, с административным делением на аймаки и столицу (ст.2) [39].

В Конституции Монголии прямо не упоминается о разделении публичной власти на государственную власть и местное самоуправление. О наличии местного самоуправления в Монголии можно судить, исходя из ст.59 Конституции Монголии, устанавливающей, что руководство административно-территориальными единицами Монголии осуществляется на основе сочетания самоуправления и государственного управления [39].

В этой связи Б. Жаргалханд отмечает неопределенность в обязательствах местных органов власти [40, с.153-157], а А.В. Юрковский делает вывод о том, что недостаток законодательного регулирования местного самоуправления компенсируется обычными законами, регулирующими порядок осуществления властных полномочий на местах [38, с.114-116].

Положения Конституции Монголии, касающиеся правового положения личности, основаны во многом на положениях Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. В этой части Конституция Монголии явно демонстрирует стремление государства приобщиться к западноевропейской демократической конституционной традиции.

Несмотря на то, что историческое прошлое Монголии отражает приверженность к обычаю, в современной Конституции Монголии декларируется: «уважение к закону – основной принцип государственной деятельности» (ст.1), при этом нет ни одного прямого упоминания о национальных обычаях или традициях, за исключением напутственных слов в преамбуле Конституции о необходимости «свято оберегать и наследовать традиции своей государственности» [39]. В Конституции Монголии нашли отражения только несколько норм, подчеркивающих национальную самобытность Монголии [41].

Во-первых, в ст.5 Конституции Монголии отмечается своеобразие правового регулирования экономических отношений: «В Монголии многоукладная экономика, в развитии которой учитываются существующие в мире экономические отношения, а также специфические особенности своей страны» [39]. Например, в той же ст.5 указано, что скот является национальным достоянием Монголии, что демонстрирует цивилизационные особенности данной страны.

Во-вторых, в ст.10 подчеркивается своеобразная обязанность государства вести миролюбивую внешнюю политику, а также прямо указано на верховенство Конституции Монголии по отношению к международным актам.

В-третьих, определенную особенность можно усмотреть во времени вступления в силу данной конституции. Так, в ст. 70 указывается, что «12 часов 12 февраля 1992 года или, иначе, в час Лошади благословенного дня Желтой Лошади, отмеченного узлами молодости, девятого дня первого весеннего месяца Черного Барса (Тигра) года Водяной Обезьяны семнадцатого шестидесятилетия» [39]. Дело в том, что эта дата наиболее благоприятного вступления в силу Конституции Монголии была вычислена ламаистскими астрологами и это в очередной раз доказывает уважение законодателем национальных обычаев.

Таким образом, конституционное право Монголии является итогом синтеза исторического и современного опыта, сочетанием идей западноевропейского конституционализма и самобытных национальных традиций и обычаев.

На сегодняшний день Конституция Монголии имплементировала в свой текст немногочисленные обычные нормы, подчеркивающие историческое прошлое Монголии и ее национальную самобытность, тем не менее основным идейным ориентиром является приобщение к общепринятым нормам и принципам международного права. В этой связи роль обычаев и традиций как

правового регулятора постепенно утрачивает свое бывшее значение в Монголии. Поэтому монгольскую правовую семью уже сложно однозначно назвать правовой системой обычного права, но еще нельзя в полной мере отнести к романо-германской правовой семье. Также нельзя отрицать значительного влияния на монгольскую правовую систему, в том числе на правовую доктрину и правоприменение, социалистического права. Поэтому, скорее всего, на данный момент следует согласиться с рядом исследователей и оценивать правовую систему Монголии как смешанную [24, с.330].

Заключение

Таким образом, декларируемые в конституциях и других официальных документах западноевропейские политические ценности до сих пор не смогли стать основополагающими принципами формирования и функционирования политико-правовых институтов государств Центральной Азии и даже Монголии. Отмечаемый рост национального самосознания тюрко-монгольских народов, интенсивность проводимых исследований и популяризация правовой культуры тюрко-монгольского мира проявляется как защитная реакция на ярко выраженную стандартизацию политико-правовой жизни. Поэтому усиление объективных интеграционных тенденций в мире сопровождается параллельным, не менее устойчивым процессом противодействия проявлениям глобализации в духовной сфере в форме обособления этнических и культурных общностей в разных регионах и странах.

Благодарности

Работа выполнена в рамках реализации государственного задания Алтайского государственного университета «Тюркский мир «Большого Алтая»: единство и многообразие в истории и современности (проект номер – 7487-15Ф.99.1.ББ97АА00002).

Список литературы

- 1 Саидов А.Х. Религиозная толерантность и светское государство в Узбекистане / А.Х. Саидов. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по права человека, 2002 - 174 с.
- 2 Curtis Glenn Eldon. Kazakstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan /Curtis Glenn Eldon. – Headquarters, Dept. of the Army, 1997. – 629 p.
- 3 Hiro, Dilip. Inside Central Asia. – London: Overlook Duckworth, 2009. – 450 p.
- 4 Rossabi M. Modern Mongolia: from khans to commissars to capitalists / M. Rossabi. – California: University of California Press, 2005. – 435 p.
- 5 Политические системы современных государств: энциклопедический справочник. – Москва: Аспект Пресс, 2012. – 599 с.
- 6 Абашин С. Исламский вызов идее нации? Некоторые соображения на примере Центральной Азии // Россия и мусульманский мир. – 2016. – № 3 (285). – С.73-85.
- 7 Пейруз С. Управление религиозным фактором в Центральной Азии: продолжение советской концептуальной схемы и псевдовозрождение // Расы и народы. Вып. 32. – Москва: Наука, 2006. – С. 9-32.
- 8 Фатхи С. Переустройство ислама в независимых государствах Центральной Азии // Расы и народы. Вып. 32. – Москва: Наука, 2006. – С. 33-41.
- 9 Халид А. Ислам после коммунизма: религия и политика в Центральной Азии. – Москва: Новое литературное обозрение, 2010. – 304 с.
- 10 Борисова Е.А. Роль неформальных институтов в управлении Казахстаном // Вестник Евразии. – 2002. – № 1. – С. 27-47.
- 11 Масанов Н. Э. Казахская политическая и интеллектуальная элита: клановая принадлежность и внутриэтническое соперничество // Вестник Евразии. – 1999. – №1. – С. 46-61.
- 12 Егоров В.Г., Рекк Д.А. Клань в актуальном политическом процессе постсоветских стран Центральной Азии // Вестник МГОУ. – 2020. – № 3. – С. 36-47.
- 13 Аватков В.А. Идеино-ценностный фактор в тюркских государствах постсоветского пространства // Мировая политика. – 2019. – № 4. – С. 1-12.
- 14 Малышева Д. Б. Политические процессы в постсоветской Центральной Азии // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право, 2018. – Т. 11, № 3. – С. 36-52.
- 15 Содномпилова М.М. Пространство в традиционном мировоззрении и практической деятельности монгольских народов: автор. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.07. – Улан-Удэ, 2011. – 50 с.
- 16 Будкин В. Государства Центральной Азии: дилеммы власти // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №5 (47). – С.115-130.
- 17 Панарин С.А. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона // Вестник Евразии. – 2000. – № 1. – С.90-132.
- 18 Надеин-Раевский В. А. Пантюркизм: идеология, история, политика. Экспансионистская доктрина: от Османской империи до наших дней и судьбы Турции, России и Армении / В.А. Надеин-Раевский. – Москва: Русская панорама, 2017. – 316 с.
- 19 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – Москва: АСТ, 2003. – 603 с.
- 20 Назарбаев Н.А. Идеиная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана / Н.А. Назарбаев. – Алматы: Казахстан XXI век, 1993. – 31 с.
- 21 Вежбицки А. Исторические, политические и социально-экономические аспекты номадизма и трайбализма у народов Центральной Азии // Центральная Евразия. – 2018. – № 2. – С.37-63.
- 22 Абайдельдинов Е. М. Соотношение международного и национального права Республики Казахстан (проблемы становления приоритетности) / Е.М. Абайдельдинов. –Алматы: Юридическая литература, 2006. – 271 с.
- 23 Ромашов Р.А., Ветютнев Ю.Ю., Тонков Е.Н. Право – язык и масштаб свободы / Р.А. Ромашов, Ю.Ю. Ветютнев, Е.Н. Тонков. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. – 448 с.
- 24 Саидов А.Х. Национальные парламенты мира: энцикл. справ / А.Х. Саидов. –Москва: Волтере Клувер, 2005. – 720 с.
- 25 Аюпова К.З., Кусаинов Д.У. Национальные правовые системы стран Центральной Азии: опыт, перспективы // Правовые системы России и стран Центральной Азии: проблемы развития и взаимовлияния: сборник тезисов Международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию юридического факультета АлтГУ (24-25 мая 2018 года). – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2018. – С.39-44.

- 26 Сулейменов М.К. Английское право и правовая система Казахстана // Право и государство. – 2016. – № 3 (72). – С. 37-45.
- 27 Алиев Т.Р. Тенденции становления и развития правовой системы Азербайджана // Сборники конференций НИЦ «Социосфера». – 2011. – №34. – С.119-121.
- 28 Сухарева А.Я. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / А.Я. Сухарева. – Москва: Норма, 2003. – 976 с.
- 29 Чикеева З.Ч. Национальная правовая система Кыргызской республики в переходный период // Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Проблеми юриспруденції: теорія, практика, суспільний досвід» [Електрон. ресурс]. – 2013. – URL: https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=621%3A031013-18&catid=78%3A1-1013&Itemid=97&lang=en (дата обращения 25.05.2018).
- 30 Молдоев Э. Э., Абакирова А. М. К вопросу о национальной правовой системе Кыргызской Республики // Проблемы Науки. – 2017. – №4 (86). – С.61-64.
- 31 Оборотов Ю.Н. Общеправовое развитие и евразийская правовая семья // Философия права. 2001. № 1 (3). С. 71-74.
- 32 Шулепов Н.А. Концепция «евразийского» права в современной компаративистике // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. 2017. № 5 (782). С. 220-224.
- 33 Мадаев Е.О. Доктрина в евразийской правовой системе // Государство и правовые системы стран Азиатско-Тихоокеанского региона: становление полицентрического миропорядка и потенциал международного права и сравнительного правоведения. Материалы VII Международной научно-практической конференции. Научный редактор Ю.И. Скуратов. 2018. С. 51-56.
- 34 Democracy Index. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index (дата обращения: 25.05.2021).
- 35 Sabloff P. L. W. Why Mongolia? The political culture of an emerging democracy // Central Asian Survey. – 2002. – Т. 21. – №. 1. – С. 19-36.
- 36 Павлов Е.В. Общая характеристика правовой системы Монголии // Современные проблемы теории и практики права глазами молодых исследователей: материалы 10 Всероссийской молодежной научно-практической конференции (31 марта – 1 апреля 2016 г., г. Улан-Удэ) / Вост.-Сиб. гос. ун-т технологий и управления. – Улан-Удэ, 2016. – С. 63-67.
- 37 Небратенко Г.Г. Доктрина правовой семьи традиционного (обычного) права: современное состояние и перспективы модернизации // Философия права. – 2010. – № 5. – С. 10-14.
- 38 Юрковский А. В. К вопросу о правовой системе Монголии // Сравнительное правоведение в странах Азиатско-Тихоокеанского региона - III: материалы международной научной конференции молодых ученых, аспирантов и студентов. – Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 2011. – С. 114-116.
- 39 Конституция Монголии. [Электронный ресурс]. - 2021.-URL.: <https://worldconstitutions.ru/?p=33> (дата обращения: 25.05.2021).
- 40 Жаргалханд Б. Проблемы законодательного регулирования местного самоуправления в Монголии // Вестник Бурятского государственного университета, 2012. – № 2. – С. 153-157.
- 41 Чернышов С.А. Тюркские политические традиции в системе организации власти Русского государства и Сибирского ханства как фактор их успешной интеграции в XVI–XVII вв. // Идеи и идеалы. – 2018. – № 4. - Т. 2. – С. 139–159.

А.А. Васильев, Ю.А. Зеленин, Ю.В. Печатнова

Алтай мемлекеттік университеті, «Үлкен Алтай» алтаистика және түркология ФБО, Барнаул, Ресей

Қазіргі жағдайда түркі-моңғол әлемі халықтарының дәстүрлі саяси және құқықтық институттарының сабақтастығы және сақталуы

Аңдатпа. Өзіндік ұлттық бірегейлікті анықтау туралы мәселе призманың бір түрі болып табылады, оның көмегімен түркі-моңғол халықтарының қазіргі саяси және құқықтық өмірінің көптеген маңызды белгілерін қарастыруға, бағалауға және зерттеуге болады. Сондықтан қазіргі уақытта түркі-моңғол әлемі халықтарының дәстүрлі және құқықтық институттарының идеялық-құндылық факторының негіздерін,

сабақтастығы мен сақталуын қадағалау маңызды. Зерттеудің мақсаты-жаһандану жағдайында Түркі-моңғол әлемі елдеріндегі дәстүрлі саяси және құқықтық құндылықтардың сабақтастық дәрежесі мен сақталу мүмкіндігі туралы негізгі ғылыми түсініктерге талдау жасау. Авторлар зерттеу пәнінің зерттелу дәрежесіне баға беріп, негізгі ғылыми идеяларын атап, жаһандану жағдайында Түркі-моңғол әлемінің дәстүрлі құндылықтарын сақтау мүмкіндігіне талдау жасады. Зерттеу барысында саяси-құқықтық Мәдениеттер мен тарихизм плюрализмінің дәлелденген ғылыми принциптері, мәдени-өркениеттік көзқарас, тарихи, герменевтикалық, салыстырмалы және ресми-құқықтық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар, бір жағынан, түркі-моңғол әлемі елдерінің саяси және құқықтық институттары қызметінің ерекшелігі өзінің дербестігі мен тәуелсіздігін сыртқы күштердің ықпалынан сақтау ниетіне негізделген деген тұжырымға келеді, екінші жағынан, батыстық бағдарланған нарративтердің имитациясы табыстылықтың әртүрлі дәрежесінде байқалады.

Түйін сөздер: дәстүрлілік; сабақтастық; түркі-моңғол әлемі; жаһандану; трайбализм; Еуразиялық құқықтық отбасы; аралас құқықтық жүйе.

A.A. Vasiliev, Y.A. Zelenin, Y.V. Pechatnova

Altai State University, Scientific and Educational Centre of Altai and Turkic Studies «Big Altai», Barnaul, Russia

Continuity and Preservation of Traditional Political and Legal Institutions of Turkic-Mongolian Peoples in Modern Conditions

Abstract. The question of defining own national identity is a kind of prism with the help of which consideration, estimation and research of many important features of modern political and legal life of Turkic-Mongolian peoples are possible. That is why at present it is important to trace the foundations of the ideological-value factor, continuity and preservation of traditional and legal institutions of the peoples of the Turkic-Mongolian world. The aim of the study is to analyse the main scientific ideas about the degree of continuity and the possibility of preserving traditional political and legal values in the countries of the Turkic-Mongolian world in the context of globalisation. The authors have assessed the degree of study of the subject of research, highlighted the main scientific ideas, analyzed the possibility of preserving traditional values of the Turkic-Mongolian world in the context of globalization. In the course of the study, proven scientific principles of pluralism of political and legal cultures and historicism, cultural and civilizational approach, historical, hermeneutic, comparative and formal-legal methods were used. As a result of the study, the authors conclude that, on the one hand, the specific functioning of the political and legal institutions of the Turkic-Mongol world is based on the desire to maintain their independence and autonomy from the influence of external forces, but on the other hand, the imitation of Western-oriented narratives is traced with varying degrees of success.

Keywords: traditionalism; continuity; Turkic-Mongolian world; globalisation; tribalism; Eurasian legal family; mixed legal system.

References

- 1 Saidov, A.H. Religioznaya tolerantnost' i svetskoe gosudarstvo v Uzbekistane [Religious tolerance and a secular state in Uzbekistan], (National Human Rights Centre of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, 2002, 174 p.), [in Russian].
- 2 Curtis Glenn Eldon. Kazakstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, (Headquarters, Dept. of the Army, 1997, 629 p.).
- 3 Hiro Dilip. Inside Central Asia. (Overlook Duckworth, London, 2009, 450 p.).
- 4 Rossabi M. Modern Mongolia: from khans to commissars to capitalists, (University of California Press, California, 2005, 435 p.).
- 5 Politicheskie sistemy sovremennyh gosudarstv: Enciklopedicheskij spravochnik [Political Systems of Modern States: An Encyclopaedic Handbook], (Aspect Press, Moscow, 2012, 599 p.), [in Russian].
- 6 Abashin S. Islamskij vyzov idee natsii? Nekotorye soobrazheniya na primere Central'noj Azii [Islamic Challenge to the Idea of a Nation? Some Considerations on the Example of Central Asia] Rossiya i musul'manskij mir [Russia and the Muslim World]. 2016. No. 3 (285). P.73-85, [in Russian].

- 7 Peyrouse S. Upravlenie religioznym faktorom v Central'noj Azii: Prodolzhenie sovetskoj konceptual'noj skhemy i psevdovozrozhdenie [Religious Factor Management in Central Asia: Continuation of the Soviet Conceptual Framework and Pseudo-Renaissance] Rasy i narody [Races and Peoples]. Vol. 32. Moscow, Nauka, 2006. P. 9-32, [in Russian].
- 8 Fathi S. Pereustroystvo islama v nezavisimyh gosudarstvakh Central'noj Azii [Reconstructing Islam in the Independent States of Central Asia] Rasy i narody [Races and Peoples]. Vol. 32. Moscow, Nauka, 2006. P. 33-41, [in Russian].
- 9 Khalid A. Islam posle kommunizma: Religiya i politika v Central'noj Azii [Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia], (Novoye Literaturnoye Obozreniye, Moscow, 2010, 304 p.), [in Russian].
- 10 Borisova E.A. Rol' neformal'nykh institutov v upravlenii Kazahstanom [The Role of Informal Institutions in the Governance of Kazakhstan] Vestnik Eurasia [Bulletin of Eurasia], 2002. No. 1. P. 27-47, [in Russian].
- 11 Masanov N. E. Kazahskaya politicheskaya i intellektual'naya elita: klanovaya prinadlezhnost' i vnutrietnicheskoe sopernichestvo [Kazakh political and intellectual elite: clan affiliation and intra-ethnic rivalry] Vestnik Eurasia [Bulletin of Eurasia]. 1999. No.1. P. 46-61, [in Russian].
- 12 Egorov V.G., Rekk D.A. Klany v aktual'nom politicheskom processe postsovetskih stran Central'noj Azii [Clans in the Current Political Process of Post-Soviet Countries of Central Asia] Vestnik MGOU [Bulletin of MGOU]. 2020. No. 3. P. 36-47, [in Russian].
- 13 Avatkov V.A. Idejno-cennostnyj faktor v tyurkskih gosudarstvakh postsovetskogo prostranstva [Ideological and value factor in the Turkic states of the post-Soviet space] Mirovaya politika [World Politics]. 2019. No. 4. P. 1-12, [in Russian].
- 14 Malysheva D. B. Politicheskie processy v postsovetskoj Central'noj Azii [Political Processes in Post-Soviet Central Asia] Kontury global'nykh transformacij: politika, ekonomika, pravo [Contours of Global Transformations: Politics, Economics, Law], 2018. Vol. 11. No. 3. P. 36-52, [in Russian].
- 15 Sodnompilova M.M. Prostranstvo v tradicionnom mirovozzrenii i prakticheskoy deyatel'nosti mongol'skih narodov [Space in the traditional worldview and practical activities of the Mongolian peoples] author's dissertation D. in History: 07.00.07. - Ulan-Ude, 2011. 50 p., [in Russian].
- 16 Budkin V. Gosudarstva Central'noj Azii: dilemmy vlasti [Central Asian States: Dilemmas of Power] Central'naya Aziya i Kavkaz [Central Asia and the Caucasus]. 2006. No. 5 (47). P.115-130, [in Russian].
- 17 Panarin S.A. Politicheskoe razvitie gosudarstv Central'noj Azii v svete geografii i istorii regiona [Political Development of Central Asian States in the Light of Geography and History of the Region] Vestnik Eurasia [Bulletin of Eurasia], 2000. No. 1. P. 90-132, [in Russian].
- 18 Nadein-Raevsky V. A. Pantyurkizm: ideologiya, istoriya, politika. Ekspansionistskaya doktrina: ot Osmanskoj imperii do nashih dnei i sud'by Turcii, Rossii i Armenii [Pan-Turkism: ideology, history, politics. The expansionist doctrine: from the Ottoman Empire to the present day and the fate of Turkey, Russia and Armenia], (Russkaya panorama, Moscow, 2017, 316 p.), [in Russian].
- 19 Huntington S. Stolknovenie civilizacij [The Clash of Civilizations], (AST, Moscow, 2003, 603 p.), [in Russian].
- 20 Nazarbayev, N.A. Idejnaya konsolidaciya obshchestva - kak uslovie progressa Kazahstana [Ideological consolidation of society - as a condition for the progress of Kazakhstan], (Kazakhstan XXI Century, Almaty, 1993, 31 p.), [in Russian].
- 21 Wiezbicki A. Istoricheskie, politicheskie i social'no-ekonomicheskie aspekty nomadizma i trajbalizma u narodov Central'noj Azii [Historical, political and socio-economic aspects of nomadism and tribalism among the peoples of Central Asia] Central'naya Evraziya [Central Eurasia]. 2018. No. 2. P.37-63, [in Russian].
- 22 Abaideldinov E. M. Sootnoshenie mezhdunarodnogo i nacional'nogo prava Respubliki Kazahstan (problemy stanovleniya prioritetnosti) [The correlation of international and national law of the Republic of Kazakhstan (problems of establishing priority)] (Juridical literature, Almaty, 2006, 271 p.), [in Russian].
- 23 Romashov R.A., Vetyutnev Y.Y., Tonkov E.N. Pravo – yazyk i masshtab svobody [Law - language and scale of freedom], (Aletheia, Saint Petersburg, 2015, 448 p.), [in Russian].
- 24 Saidov A.Kh. Nacional'nye parlamenti mira: encikl. [National Parliaments of the World: Encyclopedia], (Wolter Kluwer, Moscow, 2005, 720 p.), [in Russian].
- 25 Ayupova K.Z., Kusainov D.U. Nacional'nye pravovye sistemy stran Central'noj Azii: opyt, perspektivy [National legal systems of Central Asian countries: experience, prospects] ravovye sistemy Rossii i stran Central'noj Azii: problemy razvitiya i vzaimovliyaniya: sbornik tezisov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 55-letiyu yuridicheskogo fakul'teta AltGU (24-25 maya 2018 goda) [Legal systems

of Russia and Central Asian countries: problems of development and mutual influence: collection of abstracts of the International scientific-practical conference dedicated to the 55th anniversary of the Faculty of Law AltSU)]. Publishing house of Alt. un-ta, - Barnaul, 2018. P.39-44, [in Russian].

26 Suleimenov M.K. Anglijskoe pravo i pravovaya sistema Kazahstana [English Law and the Legal System of Kazakhstan] Pravo i gosudarstvo [Law and State]. - 2016. No.3 (72). P. 37-45, [in Russian].

27 Aliev T.R. Tendencii stanovleniya i razvitiya pravovoj sistemy Azerbajdzhana [Trends of formation and development of the legal system of Azerbaijan] Sborniki konferencij NIC Sociosfera [Collected Conferences of the Sociosphere Research Centre]. 2011. No.34. P.119-121, [in Russian].

28 Suhareva A.Ya. Pravovye sistemy stran mira. Enciklopedicheskij spravocchnik [Legal systems of countries of the world. Encyclopedic Handbook] (Norma, Moscow, 2003, 976 p.), [in Russian].

29 Chikeeva Z. Ch. Nacional'naya pravovaya sistema Kyrgyzskoj respubliki v perekhodnyj period [National Legal System of the Kyrgyz Republic in Transition] Mizhnarodna yuridichna naukovopraktichna Internet-konferenciya «Problemi yurisprudencii: teoriya, praktika, suspil'nij dosvid» [International Legal Scientific and Practical Internet Conference «Problems of Jurisprudence: Theory, Practice, and Court Experience»], Available at: https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=621%3A031013-18&catid=78%3A1-1013&Itemid=97&lang=en [in Russian], (accessed 25.05.2018).

30 Moldoev E. E., Abakirova A. M. voprosu o nacional'noj pravovoj sisteme Kyrgyzskoj Respubliki [On the issue of the national legal system of the Kyrgyz Republic] Problemy Nauki [Problems of Science]. 2017. No.4 (86). P.61-64, [in Russian].

31 Oborotov Y.N. Obshchepравovoe razvitie i evrazijskaya pravovaya sem'ya [General Legal Development and the Eurasian Legal Family] Philosophy of Law [Filosofiya prava]. 2001. No.1 (3). P. 71-74, [in Russian].

32 Shulepov N.A. Konceptiya «evrazijskogo» prava v sovremennoj komparativistike [The concept of 'Eurasian' law in modern comparativism] Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Obrazovanie i pedagogicheskie nauki [Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Education and Pedagogical Sciences]. 2017. No. 5 (782). P. 220-224, [in Russian].

33 Madaev E.O. Doktrina v evrazijskoj pravovoj sisteme [Doctrine in Eurasian legal system] Gosudarstvo i pravovye sistemy stran Aziatsko-Tihookeanskogo regiona: stanovlenie policentricheskogo miroporyadka i potencial mezhdunarodnogo prava i sravnitel'nogo pravovedeniya. Materialy VII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Nauchnyj redaktor YU.I. Skuratov [State and legal systems of countries of Asia-Pacific region: establishment of polycentric world order and potential of international law and comparative law. Materials of VII International scientific-practical conference. Scientific editor Y.I. Skuratov]. 2018. P. 51-56, [in Russian].

34 Democracy Index, Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy_Index (accessed 25.05.2021).

35 Sabloff P. L. W. Why Mongolia? The political culture of an emerging democracy, Central Asian Survey. 2002. V. 21. No. 1. P. 19-36.

36 Pavlov E.V. Obshchaya harakteristika pravovoj sistemy Mongolii [General characteristics of the legal system of Mongolia] Sovremennye problemy teorii i praktiki prava glazami molodyh issledovatelej: materialy 10 Vserossijskoj molodezhnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (31 marta – 1 aprelya 2016 g., g. Ulan-Ude) Vost.-Sib. gos. un-t tekhnologii i upravleniya [Modern problems of the theory and practice of law through the eyes of young researchers: materials of the 10th All-Russian Youth Scientific-Practical Conference (31 March - 1 April 2016, Ulan-Ude)], Ulan-Ude, 2016. P. 63-67, [in Russian].

37 Nebratenko G.G. Doktrina pravovoj sem'i tradicionnogo (obychnogo) prava: sovremennoe sostoyanie i perspektivy modernizacii [Doctrine of the Legal Family of Traditional (Customary) Law: Current State and Prospects for Modernization] Filosofiya prava [Philosophy of Law]. 2010. No. 5. P. 10-14, [in Russian].

38 Yurkovskiy A. V. K voprosu o pravovoj sisteme Mongolii [To the question of the legal system of Mongolia] Sravnitel'noe pravovedenie v stranah Aziatsko-Tihookeanskogo regiona - III: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii molodyh uchenyh, aspirantov i studentov [Comparative law in the countries of the Asia-Pacific region - III: proceedings of the international scientific conference of young scientists, graduate students and students]. Ulan-Ude: Publishing house of Buryat. state. uniut, 2011. P. 114-116, [in Russian].

39 Konstituciya Mongolii [Constitution of Mongolia], Available at: <https://worldconstitutions.ru/?p=33> [in Russian], (accessed 25.05.2021).

40 Jargalkhand B. Problemy zakonodatel'nogo regulirovaniya mestnogo samoupravleniya v Mongolii [Problems of Legislative Regulation of Local Self-Government in Mongolia] Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Buryat State University], 2012. No.2. P. 153-157, [in Russian].

41 Chernyshov, S.A. Tyurkskie politicheskie tradicii v sisteme organizacii vlasti Russkogo gosudarstva i Sibirskogo hanstva kak faktor ih uspeшной integracii v XVI-XVII vv. [Turkic political traditions in the system of power organization of the Russian state and the Siberian Khanate as a factor of their successful integration in XVI-XVII centuries] *Idei i idealy* [Ideas and Ideals]. 2018. No. 4. Vol. 2. P. 139-159, [in Russian].

Сведения об авторах:

Васильев Антон Александрович – доктор юридических наук, директор юридического института Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия.

Зеленин Юрий Александрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия.

Печатнова Юлия Вадимовна – магистрант юридического института Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия.

Vasiliev Anton Aleksandrovich – Doctor of Law, Director of Law Institute of Altai State University, Barnaul, Russia.

Zelenin Yuriy Alexandrovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law, Altai State University, Barnaul, Russia.

Petchatnova Julia Vadimovna – Master's student, Law Institute of Altai State University, Barnaul, Russia.

Түркі қағанаты дәуіріндегі Алтайдың тарихи географиясы (VI-XIII ғғ.)

Аңдатпа. Мақалада көне түркілер өмір сүрген және қағанат құрған дәуірлердегі (б.д. V-VIII ғасырлар) Алтайлық ареалда орын алған саяси, экономикалық және мәдени өзгерістер зерттелген. Бұл үшін ең әуелі түркі дәуірінің қарсаңында Алтайды және оның айналасын мекендеген түрлі этностар (гаошэ, динлин, тоғыз оғыз, басмыл) мен олардың көк түріктерге этникалық қатысы, көші-қоны, саяси байланыстары қарастырылды. Сонымен бірге, көк түріктердің өсіп-өнуі мен мемлекеттілігінің түпкі бастауы туралы аңыз-әңгімелерге маңыз бере отырып, олардың Алтай тауын орталық етіп құрған Алғашқы Түркі қағанаты және оның шығыс-батыс екі қанатқа бөлінуі, Батыс Түрік қағанаты мен Шығыс Түркі қағанатының Таң империясымен қарым-қатынасы туралы зерттелді. Осынау тарихи процесстердегі Алтай аймағының геосаяси орны көрнектілендірілді. Себебі, Алтай аймағы әлемдік тарихи процесстерде жетекші рөл ойнаған аймақ. Дүниежүзі тарихына белсенді әсер еткен үш үлкен империя алғаш Алтайда құрылып, одан жер жүзіне қанат жайған. Олар Хүн, Көк Түрік және Шыңғыс хан империялары. Әрине, осы аталған империялардың бәрінің Алтайды түпкі тірек ете көтеріліп, дүниежүзіне ықпал етуі кездейсоқ жағдай емес. Мақалада тек түркі дәуіріне тән түрлі жағдаяттарды жіті зерттеу арқылы Алтайдың түркі халықтарының рухани өміріндегі орны мен рөліне, әсіресе, түпкі атажұрттық маңызына тоқталады. Бірінші бөлімде түркілердің тарих сахнасына шығуындағы Алтайдың рөлі қарастырылды. Онда алдымен Шығыс Түркістанның (КХР Синьцзян өлкесі) солтүстік-шығыс бөлігіндегі Богда, Бәйтік және Алтай тауы орналасқан үшбұрышты аймақ, Алтайдың терістігі, Таулы Алтай өлкесі, сондай-ақ, Саян және Енисей ойпаты бір бүтін тарихи-географиялық аймақ ретінде талдап алынды. Бұл біз үнемі айтатын алтайлық ареал болып табылады.

Мақалада осынау байтақ кеңістіктің ортасында тұрған Алтай тауының түркілердің өсіп-өнуі мен мемлекет құруындағы және сыртқы әлемге әсер етудегі рухани, шаруашылық және саяси рөлі айқындалды. Ол үшін Қытайдың «Солтүстік хандықтар тарихы», «Чжоу кітабы», «Суй кітабы» секілді тарихи деректерінде жазылған түркілердің шығу тегіне қатысты аңыздарда айтылатын тарихи-географиялық белгілерге маңыз берілді. Бұл деректердің барлығы көне түркілерді б.з. V ғасырдың кейінгі жартысында Гаочанның (Идікұттың) солтүстік етегінен Алтай тауына және оның төңірегіндегі жерлерге дейін мекен етті деп жазады. Ендеше, түркілер бұған дейін қалай аталды және қай жерлерде жүрді? Бұл сұраққа жауап беру үшін мақаланың екінші бөлімінде түркілерді қалыптастырған бірнеше этностың тарихына қысқаша тоқталып өтеді. Олар ертеден Алтайды мекендеген, бірінен соң бірі мемлекет құрған Динлин, Гаошэ, Басмыл және Тоғыз оғыздар. Мақалада олардың тарих сахнасына шығуы, бір-бірімен байланысы, көші-қоны және мәдени-шаруашылық дамуы хронологиялық тәртіппен зерттелді.

Үшінші бөлім Түркі қағанаты кезінде Алтайда орын алған саяси оқиғаларды зерттеуге арналды. VI ғасырдың орта кезінде түріктер Алтайды мекендеген телилердің ішінен өсіп шықты. Олар «Суй кітабында» айтылатын Байқал көлінен Еділ өзеніне, оңтүстікте Еренқабырғаға (Тянь-Шаньның солтүстік етегі) дейін кең жайылған 41 тайпалы телилердің ішінде Алтай тауының оңтүстік-батысын мекендеген Суэянто (хуэянтю),

Дэлэ-эр (Dieleer), Шипань (Shipan), Дақи (Daqi) қатарлы тайпалар еді. 546 жылы оғыздарды қамтыған өзге тели тайпалары бірігіп жоужандарға қарсы шабуылға шықты. Түмен қаған Тели тайпаларын бастап шығып, көтеріліс жасап, 50 мың қосынды өзіне қаратып алды. Осыдан бастап, олардың күш-қуаты арта түсті. Мақала да түркілердің тарих сахнасына шығудағы осындай алғы шарттар жіті зерттеліп, Түркі қағанаты кезінде Алтайдың Шығыс және Батыс Түркі қағанаттарының орталығы, кейін шекарасы болғандығы, осында орын алған оқиғалардың әр екі тарапқа да әсер етіп отырғаны атап көрсетілді. Сонымен бірге, Алтайда туылған, әрі Батыс және Шығыс Түркі қағанаттарының саяси өміріне әсер еткен ірі оқиғалар қарастырылды.

Түйін сөздер: Алтай және Богда тауы; Түркі дәуірінің қарсаңы; түркілер туралы аңыздар; Алтай-Саян өлкесі; қырғыздар; теміршілік; сауда; жазу мәдениеті.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-40-61>

Түсті: 20.07.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 02.08.2021

Кіріспе

Түркі дәуірі Алтайдың Еуразия тарихында қайтадан әйгілі болу дәуірі. Бұл кезде ежелгі хұндардан соң Ұлы Дала төсінде өмір сүрген байырғы этностар қайтадан бір географиялық орталыққа топтаса бастады. Бұл орталық Алтай және оның айналасындағы аймақтар болатын. Сол тұрғыдан алғанда, Алтайдың еуразиялық кеңістіктегі көшпенді халықтардың саяси, мәдени, шаруашылық және рухани өміріндегі орны айырықша екенін көруге болады. Яғни, ол түркілер үшін саяси ғана емес, рухани-мәдени және шаруашылық орталық болды. Олар Алтай тауынан тұрмыстық қажеттіліктерін ғана алып қоймай, одан үлкен рухани күш алды. Сол себепті, көне түркілердің ұғымында Алтайдың мифтік, діни маңызы айырықша болды. Бұл әсер күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бүкіл жер бетіндегі түркі халықтары Алтайды өздерінің ана Отаны санайды. Сондықтан, біз бұл мақаламызда Алтай регионы, яғни мемлекеттік шекараларға бөлінбейтін географиялық Алтай көне түркілердің тарихында қандай маңызды рөл атқарды деген мәселеге арнайы тоқталғанды жөн көрдік.

Әдістеме

Мақала көне түркілердің тарихи-географиясына арналғандықтан, түркі

дәуіріндегі Алтайды зерттеу сол кезге тән көне түркі ескерткіштері мен қытай түпнұсқаларын салыстыра талдау арқылы жүзеге асты. Бұдан өзге тағы да тарихи сипаттамалық, тарихи-типологиялық, сонхронды-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Талқылау

Түркілер тарих сахнасына шығудан бұрын да олардың тарихы аңыз түрінде Алтаймен және оның төңірегіндегі географиялық белгілермен байланысы сөз болады. Қытай деректері олардың мемлекеттілік тарихын осы аңыздардан соң бірден баяндайды. Дегенмен, олар аңыз бен мемлекеттіліктің арасында да ұзақ тарихи кезеңдерді бастарынан кешті. Бұл кезеңде олардың ата-бабалары Динлин, Гаошэ, Басмыл және Тоғыз оғыз деген әр түрлі этникалық бірлестіктердің құрамында болды. Түркі қағанатының құрылуы оларды әлемдік тарихи аренаға шығарды. Төменде біз Түркі дәуіріндегі Алтай тарихын осы үш кезең тұрғысынан жеке-жеке зерттемекпіз.

1. Түркілердің тарих сахнасына шығуындағы Алтайдың рөлі

Түркілердің қайдан шыққаны туралы аңыздардың көбі оларды географиялық тұрғыдан қазіргі Шығыс Түркістанның солтүстік-шығысымен байланыстырады. Бұл негізінен Қытайдағы Тянь-Шань тау сілемінің

солтүстік-шығыс тарапы болып табылады. Нақтылап айтқанда, қазіргі Үрімжі қаласының шығысындағы Боғда тауынан Алтай тауына, одан Байтік тауына дейінгі үшбұрышты кеңістік. Бұл қазіргі Құрбан-тұңғыт шөлінің $\frac{3}{4}$ бөлігін толық қамтып жатқан аймақ. Қытай деректері бұл өңірді түріктердің ата-бабасынан өсіп-өнген, тіршілік еткен және басқа этностармен күресе жүріп тарих сахнасына шыққан аймағы ретінде көрсетеді. Ондай болса, біз ең әуелі сол аңыздарға және ондағы географиялық белгілерге назар аударып көрейік.

Бірінші аңыз: Түркілердің шығу тегі туралы Таң дәуіріндегі тарихшы Ли Яншоудың (李延寿) «Солтүстік хандықтар тарихы» (北史) атты еңбегіндегі оларды Батыс теңіздің оң қанатындағы илилердің (海右遺黎) ұрпағы дейтін аңыз [1; 2663 б.]. Осында автор илидерді Батыс теңіздің (қазіргі Арал теңізі) оң (шығыс-авт.) жағында жасаған әрі ғұндардың басқа бір әулетінен тараған тәуелсіз түркі тайпасы ретінде сипаттайды. Бұл тіркестің өзінен де «теңіздің оң жағындағы тәуелсіз тайпа» деген мағына шығады. Кітапта жазылуынша, олардың тегі (фамилиясы) Ашина. Кейін көрші тайпа тарапынан талқандалып, жойылып кетеді. Бірақ бір он жастағы ер баланы жасақтар баласынып, өлтіруге қимай аяқ-қолын кесіп, иен далаға тастап кетеді. Оны бір ұрғашы бөрі ет әкеліп беріп асырайды. Бала ержеткен соң, бұл бөрімен жақындасып, бөрі одан буаз болады. Көрші елдің ханы бұл баланың тірі екенін естіп, оны өлтіруге тағы да адам жібереді. Жіберген адам баланың қасындағы қасқырды көріп, баламен бірге оны да өлтірмекші болады. Сол тұста, ғайыптан бір хикмет күш әлгі бөріні Батыс теңіздің шығысынан лақтырғанда Идіқұттың солтүстік-батысындағы тауға жеткізеді. Бөрі сондағы бір үңгірге кіріп, онда айналасы жүздеген ли келетін, төрт төңірегі таумен қоршалған шалғынды жазық жерге кезігеді. Осыдан соң, қаншық бөрі он ұл тапты. Он ұлы ержеткен соң, әйел алып, бала сүйіп, өсіп-өрбиді. Олардың әрқайсысының өз тегі болды. Ашина солардың бірінің тегі.

Ол өте ақылды болғандықтан, елі оны хан көтерді. Тегімді ұмытпаймын деп, ол бөрі басты туын қақпасына іліп қоятын еді. Олар өсіп-өніп бірнеше жүз отбасы болды. Арада талай жыл өткен соң, олардан Ағын шад деген кісі өз ұлысын бастап, таудағы үңгірден шығып, Жоужандарға (蠕蠕) бағынышты болды. Аңыздың «Чжоу кітабындағы» (周书) вариантында оларды үңгірден бастап шыққан Ағын шад Алтынтауды (Алтайды) мекен етіп, жоужандарға темірші құл болады.

«Солтүстік хандықтар тарихындағы» аңызда ғажайып күштің көк бөріні Идіқұттың солтүстік-батысындағы тауға жеткізуі назар аударады. Бұл тау географиялық жайғасымынан қарағанда қазіргі Боғда тауына тура келеді. «Боғда» сөзі көне түрікше «Тәңір» немесе «Тәңірдің тұрағы», «Тәңірдің тағы» деген сөздің баламасы. Демек, киелі тау деген ұғымды білдіреді. Оның киелі болуы жоғарыда айтылған бөрі аңызымен байланысты. Яғни, ол түркілердің киелі төтемі Көк Бөрінің ұялап, балалаған жері. Мұндайда Қытай деректері мен түркілердің көне нанымы бірін бірі толықтай, дәлелдей түседі. Аңыз бойынша түркілер сол Көк Бөріден тарайды. Боғда тауы Үрімжінің шығысында небары 20-25 км. жерде ғана. Оның ақ қар, көк мұз құрсаңған ең биік шыңы теңіз деңгейінен 5445 м. Бұл әлгінде біз айтқан үш бұрышты зонаның оңтүстік нүктесі. Аңыз бойынша түріктер алдымен осы тауда Көк Бөріден өсіп-өніп, одан соң Алтай тауын барып мекендейді, сонда қағанат құрады.

Екінші аңыз Линху Дэфэннің (令狐德棻) «Чжоу кітабында» (周书) келтіріледі. Онда былай делінеді: Түріктердің арғы аталары хұндардың терістігіндегі Со (索) елінен шыққан. Олардың тайпа көсемі Адамбек. Олар он жеті ағайынды болыпты. Оның бірі Едон Шида деген екен. Ол бөріден туған. Адам Бектер тумасынан өте ақымақ болды да, мемлекеті жойылып кетті. Ал Едон Шиданың табиғаттың өзгеше құбылыстарын сезетін қасиеті бар болатын. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын. Ол екі әйел алды. Олар Жаз құдайы мен Қыс құдайының қыздары еді. Оның біреуі бір құрсақ көтеріп төрт ұл тапты. Ұлдардың бірі Аққуға айналды; Біреуі

Абасу (Абахан) ¹ мен Кем өзендері арасынан Қырғыз деген мемлекет құрды; Енді бірі Чучжи суының (处折水) бойынан мемлекет құрды. Тағы бірі Бас Чучжи тауын (跋斯处折) мекендеді. Бұл оның үлкен ұлы еді. Бұл тауда Абам бектің ұрпақтары да өмір сүрді. Олар көбінесе аш-жалаңаш жүруші еді. Үлкен ұлы от шығарып олардың бойларын жылтты, асырады және барлығына қолғабысын тигізді. Сонымен олар Үлкен ұлды қошаметтеп, өздерінің билеушісі етіп сайлады. Бұған Түрік деген ат берілді. Оның өз аты Нағыт Түрік шад еді. Нағыт Түріктің он әйелі болды. Балаларының барлығы шешелерінің фамилиясымен аталды. Ашина- оның кіші әйелінің баласы еді. Нағыт Түрік өлгеннен соң, он әйелдің балалары өздерінің ішінен біреуді таққа отырғызуды ұйғарды. Олар бір бәйтеректің түбіне жиналды. «Қайсымыз осы бәйтерекке жоғары секірсек, сол таққа отырады» деп уәделесті. Ашина жасының кішілігіне қарамай бәрінен биік секірді. Сөйтіп, бауырлары оны Ағын шад деген атпен қошаметтеп таққа отырғызды [2; 120 б.].

Бұл аңыз керісінше түріктердің пайда болуын Алтай тауының солтүстігіндегі Саян-Алтай тауларының түйілісі тұсынан іздейді. Заңғар таулармен қоршалып, ну орманмен көмкерілген, сондай-ақ, Қатун, Бие, Енисей өзендерінің су жинаушы бассейні болып табылатын бұл өлке ерте заманна адамдардың өсіп-өнуіне қолайлы өңір болатын. Мұнда тіршілікке қажетті су, орман, жабайы аңдар мен балық және жеміс-жидектің түр-түрі бар еді. Климаттық жағынан қарағанда орманды заңғар таулардың сай-саласы қыста адамдарды боран-шашыннан сақтаса, жазда саялы, мал-жанға қолайлы болып келеді. Сондықтан, онда Қыс құдайы мен Жаз құдайы ерекше әспеттеледі. Олар әрі жарық пен қараңғылықтың да құдайы болды [3; -372-374 бб.]. Аңыз кейіпкері олардың қыздарына үйленеді. Алтай-Саян өлкесі ұзақ қысты, қараңғылықты бастан өткізеді. Ол жерде

оттың рөлі айырықша. Сол үшін Бөріден туған Ежен Шиданың үлкен ұлы Түрік от шығарып халқын жылытады.

Шын мәнінде, Саян-Алтай жоталары бөліп-жаруға келмейтін біртұтас географиялық аймақ. Ұзақ тарих бедерінде аймақтағы саяси жағдайлар да бір-біріне тығыз әсер етіп отырған. Осында түріктерге дейін де олардың ата-бабалары Хүн, Динлин, Теле деген аттармен өмір сүріп келді. Өзгеріс біздің заманымыздың III-IV ғасырларында орын алды. Халықтың түпкі генефонды сақталып қалып, олардың атаулары өзгерді. Бұрынғы бір үлкен бәйтеректің түрлі бұтақтары пайда болды. Соған қарамастан, Оңтүстік Сібір мен Алтайлық ареал Ертіс өзеніне дейінгі аралықта баз-баяғыдай бір бүтін этно-мәдени кеңістік ретінде өмір сүріп тұрды.

Бұл кезде Оңтүстік Сібірдегі тайпалар одағы екі түрлі этникалық топтан құрам тапты. Бірі – таза түрік текті чик, қырғыздар. Екіншісі – сомоди-түрік компоненті. Бұл компоненттің негізгі тайпасы хакас деп аталатын. Ал қырғыздар хакас іспетті Енисей тайпаларының аристократтары болды. Өйткені ондағы барлық билік, артықшылық қырғыздардың қолында еді. Сөйтіп, Минус ойпатындағы әр түрлі этникалық тайпалардан құрылған хандық Қырғыз (қытайша-Цзяньгунь 坚昆) атанды [4; 170 б.].

Қырғыз тарихының ұзақтығы және олардың қазақ халқын құраған алтайлық көне тайпалармен қарым-қатынасы ғылымда зерттелмеген күйінде жатыр. Екі халықтың тіл, салт-дәстүр және рухани сабақтастығы олардың тарихының да ортақ тұстарының көп екенін дәлелдейді. Бұл әрине, бірінші кезекте географиялық ортаның әсері. Бұл орта біз тілге тиек етіп отырған Саян-Алтай, Ертіс пен Енисей өлкесі. Қос халықтың ерте түркі дәуірінен мекен еткен ұйық жұрты, Отаны. Ә. Марғұлан Қырғыздардың Енисейден Алтай асып, Тарбағатай, Барлық жоталары арқылы Алатауға дейін көшіп-қонып жүргендігін және олардың жолшыбай қай жерлерге қонақтап отырғандарын жазады [5; 116-118бб.]. VI ғасырда Алғашқы Түркі қағанаты жарыққа шыққаннан кейін, Енисейлік жас мемлекеттің

¹ Аба (阿輔) - өзені Қытай тарихының атласында Абахан өзені деп көрсетілген. Бірақ, оны Об өзені деп қарайтындар да бар. Иероглиф арғы ерте заман қытай тілінде «a-biwa» деп оқылған.

билеушісі болып табылатын қырғыз төрелері өздерінің айбатты көршілерімен татукөршілік қатынасты сақтауға тырысты [6; с. 35]. Біздіңше, Енесей қырғыздары Алғашқы Түркі қағанаты орнағаннан кейін көп өтпей оның қол астында болды. Күлтегін ескерткішіндегі деректерге негізделсек, Бумын (Түмен-авт.) қаған 553 жылы қайтыс болғанда Рим, Табғаш, Отыз-татар, Үш-Құрхан, Татабы, Қытан, Тибет елдерінің елшілерімен бірге Қырғыз қағаны оның жерлеуіне қатысады (*Памятник в честь Кюль-тегина. Большая надпись, 4 строка*) [7; с. 36]. Л.Р. Кызласовтың зерттеуінше, Мұхан қаған 555 жылы Сібірдегі Цигу (чик) тайпасын Енисей бойындағы Саян жотасын мекендеуші тайпалармен қосып жаулап алады [6; с. 33]. Сол арқылы Алтай-Саян өлкесі түркілердің біртұтас саяси-әкімшілік кеңістігіне кірді.

VI ғасырдың орта кезінде түріктер тарих сахнасына үлкен айбатпен барынша тез шыққан соң, олардың әлеуетіне қайран қалған табғаштар (Тан әулеті) түркілердің шыққан тегін барынша киелендіріп, тағыландырып көрсетуге тырысты. Соның бірі Қытай деректеріндегі Көк бөрі туралы аңыз. Біздіңше адам мен көк бөрінің шағылысуы, одан адамның тууы генетикалық тұрғыдан мүмкін емес. Дегенмен, бөрінің жас баланы сүтін беріп бағуы, ет беріп асырап-сақтауы әбден мүмкін. Орталық Мооңғолиядан табылған Бұғыты ескерткішінде бөріні еміп тұрған баланың бедері (барельеф) салынған [8; 98 б.]. Жануарлар арасында жас төлді, нәрестені аялау сезімі болатыны ғылымда дәлелденген нәрсе. Көне түркілердің генетикалық жалғасы, әрі олар өмір сүрген ортаның тікелей мұрагері болып табылатын керей, наймандардың² арасында «ителі» (iyt-teli немесе iyt-eli)³, «итемген» (iyt-emgen)⁴ секілді ру аттары кездеседі. Бұл жердегі «ит» сөзі бөріні тергеуден туған. Өйткені ит пен бөрі бір тұқымдас. Сол себептен қазақтар кейде жыртқыш аңдарды «ит-құс» (iyt-qus)

деп атайды. Қазақ халқының Бөріні киелі тұтуы, оның басын, тіс-тырнағын, тобығын үйді пәле-қазадан сақтаушы киелі зат немесе бойтұмар ретінде пайдалануы күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Үшінші аңыз Чансун-уцзидің (长孙无忌) «Суй кітабының» 84 орамында (рулон) жазылған. Онда былай делінеді: түріктер Пинлянда жасаған кірме ху (杂胡) нәсілінің⁵ ұрпағы. Олардың әулет есімі Ашина [9; 65 б.]. Вэй әулетінің Тай У патшасы цзюй-цзюйлерді (沮渠)⁶ қырғанда Ашина бес жүз отбасын ертіп жоужандарға барып паналайды. Сөйтіп, Алтай тауын мекендеп, жоужандарға темірші құл болады. Алтай тауының пішіні дулығаға ұқсайтындықтан, оның үстіне, ертеден дулыға «түрік» деп те аталатындықтан, олардың аты түрік сөзі олардың атына айналды.

Бұл деректе бірден түріктердің ата-бабасы Пинляндық кірме (араласпа) ху нәсілінен дейді. Кей ғалымдар түріктердің ата-бабасы Хэси дәлізі жақтан келді дегенге күдікпен қарайды. Дейтұрғанмен, жоғарыдағы деректе оның қай уақытта орын алғаны туралы ашық айтылмайды. Хэси дәлізі тарихта көптеген көшпенді тайппалардың қысқы жайылымы болған. Өмірлік тәжірибелеріне сүйене отырып, көшпенді халықтар келесі қыстың қалай болатыны туралы болжам жасау қаблетіне ие еді. Егер қыс қатты болса, олар жердің шалғайлығына қарамастан, қары аз, қысы жылы жерлерді барып қыстайтын. Кейде, басқа себептерге байланысты да қоныс аударатын әрі сол барған жерлерінде ұзақ уақыт тұрып қалатын. Олардың қозғалыс аумағын қазіргі мемлекеттік шекаралармен өлшеуге келмейді. Оның үстіне, Хэси коридоры батыс пен шығысқа созылып жатқан керуен жолының үстінде еді. Өмір онда қайнап жататын. Сондықтан, көне түркілердің де Хэси коридоры жаққа баруын жоққа шығаруға болмайды. Тарихи

⁵ Пинляндағы кірме ху (平凉杂胡) – Қытайдың Хэси коридорында жасаған ертедегі әр түрлі көшпенді этностар.

⁶ Цзюй-цзюйлер (沮渠juqu) қазіргі Хэбэйдің солтүстік-шығыс бөлігіндегі Лусуй өзені бойын мекендеген көне кірме ху нәсілінің бірі. Бұрындары бұл ғұндардың лауазым атауы болып, кейін біртіндеп әулет есіміне айналып кетеді. Кейбіреулер цзюй-цзюйлерді ертедегі юэчжилерден (月氏) тарайды дейді.

² Орхон бойында өсіп-өнген бұл көне тайпалардың көбі бүгінде қазақтардың құрамында сақталған.

³ «Ителі»: Iyt-teli – Итке телінген; Iyt-eli – иттер мекендейтін ел.

⁴ «Итемген» (Iyt-emgen) – Итті емген.

деректерден біз түріктердің ата-бабасы динлиндердің онда хун билеушілерінен қашып барғанын білеміз. Солтүстік Вэй патшалығы Қытай тарихында 386-534 жылға дейін өмір сүрді. Сарбилер (сянби) құрған аталмыш Вэй патшалығы өз үстемдігін орнатумен бірге, жоужандарды өздерінің шекарасынан сыртқа қарай ығыстыра бастады [10; 167 р.]. Вэй әулетінің көшпенді сарби (сянби) тайпасынан шыққан үшінші патшасы Тай У-ди ⁷ қазіргі Хэбэйдің солтүстік-шығыс бөлігіндегі Лусуй өзені бойын мекендеген көне кірме хуларды қырғындағанда, түркілер Хэси коридорынан солтүстікке қайтадан көшіп кетеді. Жоғарыдағы аңызға сүйенсек, олар Алтай тауына келген соң, жоужандардың қоластына кіреді.

Бұл жердегі «Алтай» тек Алтай тауының күнгейіндегі жерлермен ғана шектелмейді. Аңыз болғандықтан, мұнда уақыт пен кеңістік барынша сығымдалып көрсетілген. Біздіңше, осы аңыздардың қалқасында аса ауқымды тарихи оқиғалар жатыр. Олар Алтай мен оның айналасындағы ұланғайыр кеңістікті және онда өмір сүрген түрлі этностардың тарихын қамтиды. Аңызда айтылғандай, түркілердің «түрік» деп аталуының өзі де осы кезде (б.д. V ғ. екінші жартысы – VI ғ. бірінші жартысы) орын алған. Олар Алтай тауының дулығаға ұқсайтын биік шыңына еліктеп өздерін «Түрік» деп атаған. Бұл Алтай тауының қайсы шыңы болуы мүмкін деген сұрақ туады. Арада мың жарым жыл өтсе де Алтай тауы сол қалпынан еш өзгере қойған жоқ. Біздіңше, ол Алтайдың батыс бөлігіндегі әйгілі Мұзтау шыңы, немесе орта бөлігіндегі Темірбақан тауы болуы мүмкін. Өйткені Мұзтау Алтай тау сілеміндегі ең биік шың, теңіз деңгейінен биіктігі 4509 м. Оның жергілікті түркі тіліндегі атауы Қатұн-башы (Qatun-Bashy). Ал Темірбақан болса Алтай тауының орта бөлігіндегі Мөңке (Möngke) жайлауына орналасқан шың. Ол алыстан қарағанда шынымен дулығаға ұқсайды.

⁷ Вэй әулетінің көшпенді Сянби (Сарби) Тоба тұқымынан шыққан үшінші патшасы. Оның есімі қытайша тарихи деректерде Фолифа (佛狸伐) деп жазылады. Мағынасы Бөрі бек (Böri bæg).

Осы айтылған деректердің барлығы көне түркілерді б.з. V ғасырдың кейінгі жартысында Гаочанның (Идікүттың) солтүстік етегінен Алтай тауына және оның төңірегіндегі жерлерге дейін мекен етті деп жазады. Ендеше, түркілер бұған дейін қалай аталды және қай жерлерде жүрді? Бұл сұраққа жауап беру үшін түркілерді қалыптастырған бірнеше этностың тарихына қысқаша тоқталып өтейік.

XIX ғасырдың соңында Орхон өзені бойынан табылған және шешіп оқылған көне түркі тіліндегі Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінде «Тоғыз оғыз халқы өз халқым еді» дейді [11; 268 б.]. Бұл көне түркілер өз қолымен жазған, бүгінге дейін еш өзгеріске түспей жеткен түп дерек. Егер біз ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша көне оғыздар (ұйғырлар) Теле (铁勒) тайпаларының маңызды құрамдас бөлігі десек, түркілер мен оғыздар (ұйғырлар) бір этнос болып шығады. Бұдан түріктердің де теле тайпаларының құрамына кіретінін, әрі олардың бір бұтағы екенін көруге болады. Демек, теле тайпалары хұндар мен түркілерді генетикалық, этникалық және саяси-территориялық, тілдік тұрғыдан жалғастыратын тайпалардың ортақ атауы болған. Екінші сөзбен айтқанда, бұрынғы хұндар осы кезде теле деген ортақ атқа бірігіп, кейін олардың ішінен Ашина әулетіне қарастылары Түрік деп аталып, өзге тайпаларды өзіне біріктірген. Тарихшы Линь Ганьның пікірінше, түріктерге дейін өмір сүрген Динлин (丁令), Дили (狄历), Чели (敕勒), Тели (铁勒) деген этностардың бәрі дерлік Төлес (Tolos) деген атаудың қытай деректерінде әр түрлі жазылуы болып табылады [12; 4 б.]. Енді осы аталған тайпалардың Алтаймен болған байланысына тоқталайық.

2. Алтайды мекендеген Динлин, Гаошэ, Басмыл және Тоғыз оғыздар Динлиндер

Динлиндер ең алғаш Сы Мацяньнің «Тарихи жазбаларында» (110 орам, Хұндар баяны) хатқа түскен. Кейінгі «Ханшу» және «Хоу Ханшу» кітаптарында да олар туралы айтылады. Динлиндер б.д.д. III ғасырдың алды-артында хұндармен бірге күшейіп, Байқал теңізінен Алтайға дейінгі кеңістікте

әрекет етті. Сөйтіп, олар хұндардың терістік-батысындағы ең қуатты тайпаға айналды. Хұндар Мөде тәңірқұттың кезінде (б.д.д. 209-174 жж.) барынша күшейгендіктен, динлиндерді өзіне қосып алды. Олардың біразы хұндардың жеріне айдап апарылып, құлдыққа жегілді. Б.д. I ғасырдың орта шенінде құлдыққа түскен динлиндер ғұндардың әлсіреген кезінен пайдаланып, олардың қол астынан жан-жаққа қашып кетті. Олардың бір бөлігі қашып Хэси коридорына барды. Жоғарыда «Пинляндық кірме хулар» деп аталған әрі Вэй патшалығы кезінде Хэси коридорынан Алтайға қашып келген түркілер осы динлиндер болатын. Динлиндер ғұндармен күресе жүріп біртіндеп күшейді. Б.д. II ғасырдың орта шенінде, сяньбилердің көсемі Таншыхуай (檀石槐) Ұлы шөлдің оңтүстігі мен солтүстігіндегі «ғұндардың байырғы қонысында» тайпалық әскери одақ құрған кезде, телилер оған қатысуға әскери күш-қуаты мүмкіндік беріп тұрса да, оларға бағынбай, артынан сяньбилерге солтүстіктен төнген қауіпті күшке айналды. Б.д. III ғасырда динлиндердің көп бөлігі Байқал көлі маңында тұрақтап қалудан сырт, өзге бөліктегілері батысқа қарай жылжып, қазіргі Іле, Алтай, Тарбағатай өлкесіне келді. Сол кезде олардың Байқал маңында қалғандары «Солтүстік бөлік динлиндер» деп, Алтай асып батысқа кеткендері «Батыс динлиндер» деп аталды.

Гаошэлар: Динлиндер V-VI ғасырлар бедерінде Гаошэлар, яғни биік арбалылар деп аталды. Биік арба қыпшақ тілінде телек (Telek) арба немесе телеген (Telegen) арба делінеді. Демек, динлиндерден телилерге дейінгі түріктердің әр түрлі аталуы түгелдей «телек» немесе «телеген» сөзімен байланысты болған. Телеген арбаның доңғалағы үлкен болғандықтан кедір-бұдыр жерлерден жүруге қолайлы. Оған қатарынан бірнеше ірі қ мал, өгіз немесе түйелер жегілетін. Бұл сол заманның үлкен жетістігі әрі салтанаты еді. Биік арбалы динлиндер Орхоннан Еділ, Жайық өзендеріне дейінгі ұланғайыр дала төсінде емін-еркін көшіп жүретін. Линь Гань олар туралы былай дейді: «Гаошэлардың бір бөлігі Солтүстік Вэй патшалығы кезінде Байқал көлі маңында

көшпенді малшаруашылығымен айналысудан өзге, қалған қомақты бөлігі Тоғла өзенінің батысындағы жерлерге қарай жылыстады; артынан тағы да батысқа беттеп, Лухун (鹿渾) көлінің айналасындағы жерлердің бәрін өздерінің өріс-қонысына айналдырды» [12, 76.]. Бұл көлді жергілікті халық ауызекі тілде Лүңгір (Lüng'gir) көлі деп атайды. Жазғанда Үліңгір (Üling'gir) деп жазады. Демек, «Лухун» (鹿渾) сөзі Үліңгір атауының қытайша баламасы. Лухун көлінің қазіргі Бурылтоғай көлі ⁸ екенін Дин Цянь (丁謙) да растайды [13; 87 б.]. Бұл көл Алтай тауының күнгейінде, Ертіс өзенінің сол жағалауына жатыр. Оған Жоғарғы Алтайдан (Ör Altay) басталатын Шіңгіл (Ching'gil) өзені келіп құяды. Оның солтүстігі Ертіс өзені арқылы Алтай тауымен, батысы Сауыр тауының шығыс мүйісімен, оңтүстігі Құрбан-Тұңғыт шөлімен, шығысы Жарыс (Ақдала) жазығымен тұтасып жатыр. Бұл өлке ертеден көшпенді халықтардың жайлы тұрағы, ұйық жұрты болып келген. Өйткені көшпенді жұрт қыста малын Құрбан-Тұңғыт шөліне отарға жіберіп, Ертістің қалың тоғайын қыстаса, жазғасалым Алтай тауының бөктеріне барып малдың төлін алатын. Одан соң маусым айынан бастап Алтай тауының биік жон арқасын жайлайтын. Күзде қайтадан етекке түсіп, малдың жүнін қырқып, одан киіз-кешегін басатын.

Қолайлы жаратылыстық шарт-жағдайына байланысты, гаошэлардың халық саны өсіп, бал басы көбейеді. Оған дәлел 389-390 жылдары Солтүстік Вэй патшалығының патшасы Тобагуй Алтайдағы Үліңгір көлі бойында гаошэларды талқандағанда жалпы саны 200 мыңнан астам адам мен малды олжалаған. Ол туралы «Солтүстік хандықтар тарихының» «Гаошэ баянында»: «олар Лухун көлінің терістік-батысына қарай 100 ли⁹ жерге көшіп барған соң, мықтап күшейді де жоужандармен жиі жауласты. Вэй әулетінің шекарасына да шапқыншылық жасап тұрды.

⁸ Бурылтоғай – Үліңгір (Лүңгір) көлінің кейін шыққан атауы. Осы көл орналасқан жердегі ауданды қазақтар Бурылтоғай деп атайды. Қытайша құжаттардың кейбірінде бұл атау көлге де берілген. Сол себепті, қазақтардың өзі де оның байырғы атауын өзгертіп, Бурылтоғай көлі деп атайтын болған.

⁹ Шамамен 50 километр

Вэй әулетінің Дао-у патшасы оларға қарсы жорық ұйыстырып, ұлыстарын талқандады. Содан кейін Дао-у патша Роло суынан (弱洛水) қайта өтіп, батысқа қарай шеру тартып, Лухун көліне ат тұмсығын тіреді. Мұнда күймесін қалдырып, атқа мініп, одан әрі солтүстік-батысқа қарай 100 лиден астам жол басып, оларды күйрете жеңді. 200 мыңнан астам жылқы, сиыр және қой малын олжалады» [1; 2657 б.], -делінеді. 429 жылы Вэй патшасы Тобатау (Тай У-ди) шығыстағы гаошэлерден тағы да неше 100 мың отбасын тізе бүктіріп, 1 миллионнан астам жылқы, сиыр, қой малын олжаға түсіреді [9; 28 б.]. Әрине, сол кездегі тарихи шарт-жағдайға негізделгенде бұл айтылған санды мәліметтер аздық етпейді.

Гаошэлар Солтүстік Вэй патшалығының үстемдігі астында ұзақ уақыт тұрды. Осы кезде жаңадан күшейген жоужандар да оларды өзіне қосып алуға әрекет етті. VI ғасырдың бірінші ширегінде гаошэлар жоужандар тарапынан талқандалды. Бұл шын мәнінде, түріктердің жоужандардың қоластындағы темірші құлға айналған кезі болатын. «Солтүстік хандықтар тарихында» олардың тілі ғұндарға жақын, бірақ сәл парықталады» [1; 2656 б.], -дейді. Мұның өзі олардың ғұндар мен түркілердің арасын жалғастырушы этнос екенін көрсетеді. Бұл бағытта Фэн Чэнцзюнь «Гаошэлар... олардың тілі бір түрдегі түркі тілі» [14; 228 б.] десе, W. M. Mogovern: «гаошэлар мен хұндардың тілі бір түрдегі ескі түркі тілі» [15; 210 б.], -дейді. Ал Е. Н. Farker болса қаңлылар хұн дәуіріндегі динлиндер, олар Вэй патшалығы кезінде гаошэ, Түркі дәуірінде хуэйхэ (ұйғыр), Юань дәуіріне келгенде қаңлы деп аталды. Оның мағанасы түркі тілінде арба дегенді білдіреді [16; 111 б.], - дейді.

V ғасырдың 40-50 жылдарында жоужандар Идіқұт (Гаочан) өңірін өзіне қаратып алды. Сол кезде осында тұратын түріктер де (динлиндердің немесе гаошэлардың бір бөлігі) олардың қоластына қарап, Алтай тауына көшірілді немесе өздері сонда барып, жоужандардың темірші құлына айналды [17; 279 б.]. Мұнда сөз болып отырған түріктер олардың бір бөлігі ғана болуы керек. Ал негізгі бөлігі болса Алтай тауында бұған дейін

де теміршілікпен шұғылданған. Теміршілік түркілердің қанында туа біткен қасиет. Олардың пайда болуына қатысты Ергенекөң аңызында да түріктердің теміршілік дәстүрі туралы айтылады. Есте жоқ ескі заманда сыртқы жаудың сұғанағынан бой тасалаған түріктер іздеп жүріп жан-жағы биік таумен қоршалған Ергенекөң алқабын барып мекендейді. Онда төрт жүз жыл мекендеген соң, басы өсіп, барқадар тапқан түркілер енді сол таулардың арғы жағындағы ата мекендеріне қайтпақ болады, Бірақ кезінде келген жолдарын таба алмай тауға қамалып қалады. Сол кезде бір темірші ұста жетпіс түйенің терісінен үлкен көрік жасап, сол арқылы темір таудың бөктеріне көмір жағып, тауды ерітіп жол ашады. Түрік жұрты сол тескен таудан өтіп, ата мекендеріне жетеді [18; 88 б.] Демек, бұл аңызда да түріктердің жетпіс түйенің терісінен көрік жасап, тіпті темір тауды да тесіп шыққаны сөз болып отыр. Олай болса, түріктер тарих сахнасына шығудан бұрын-ақ, теміршілікке әбден төселген деуге негіз бар. Осы өнері оларды тарих сахнасына алып шықты. Өйткені темір көздерін іздеп табу, оны игеру, одан қару-жарақ, құрал-сайман, аттың таға-шегесін, ауыздығы мен үзеңгісін, айылбасын жасау сол заманның озық жетістігі болатын. Бұл кезде қыр даладағы көшпенді қалықтардың көбі бұл өнерді әлі игермеген еді. Бұл жөнінде Академик Ә. Марғұлан: «Бостандықты жақсы көретін хұндар Алтай тауының, Жетісудың төңірегінде жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмысымен шұғылданды. Темір, мыс, алтын өндірді. Сөйтіп, VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрды [5; 7-8 бб.], -дейді. Қытайдың «Чжоу кітабында» түріктердің Идіқұттың солтүстігіндегі таудағы (Боғда) үңгірлерінен шыққан соң, жоужандарға темірші болғанын айта келіп, сол таудан мыс, темір және көмір шығатынын тілге тиек етеді. «Су шежіресіне түсіндірмелер» (水经注) атты кітапта: бұл жерде түндерде от жанып, тәулік бойы түгін шығып жатады», «адамдар осы таудың тас көмірін алып, осы таудың темірін қорытады (байытады). Ол отыз алты елдің пайдасына жарайды» [17; 281 б.] делінеді. Бұл әрине, Түрік

қағанаты құрылудан бұрын түріктердің өз өнімдерін саудаға салуға неге ділгір болғанын түсіндіріп береді.

Бұдан өзге, түріктер өздерінің солтүстігін мекендеген қырғыздармен де тығыз қарым-қатынаста болып, Енисей өлкесінен шыққан сапалы темірді де өздеріне тасып әкеліп отырған. Ол туралы «Жаңа Таң кітабында» былай делінеді: Қырғыздардың жерінде «алтын, темір, қалайы кендері кезігеді. Жаңбыр жауған сайын «жасақ»¹⁰ (цзяша-迦沙) деп аталатын бір түрлі темірге кез келуге болады. Одан жасалған қару өте өткір болады. Олар оны үнемі түріктерге тасиды»[19; 4697 б.]. Бұдан шығатын қорытынды, көне түркілер Енисей, Алтай және Боғдада – осы үш жерде бірдей теміршілікпен шұғылданған. Түріктердің үлкен телеген арбасы да метал және ағаш конструкциядан тұрған. «Тайпин хуань-юйцзи» (太平寰宇記) атты кітапта да түріктер Алтай тауын мекендеп, теміршілікпен айналысты делінеді. Демек, түріктер алғаш тәуелсіздік алғанға дейін және одан кейін де өздерінің темір ұстасы болудай осы бір артықшылықтарын толық сәулендіре білген. Бұл артықшылықтары олардың саяси беделін көтерген. Мемлекетін қуатты еткен. 568 жылы түркілердің Түркі қағанатына келген Византия елшісі Земархқа темір саудасын жасау туралы мәселе көтеруі де соның жанды мысалы[20; с. 376]. Византия елшісінің сипаттауынша Істеми қаған екі дөңгелегі бар алтын тақта отырған, сарайы алтынмен әшекейленген, нәзік және әр түрлі ою-өрнектермен безендірілген табақтар мен тостағандарды пайдаланған. Бұл Түркі қағанаты құрылған бастапқы кезеңнің өзінде олардың металл өңдеуі мен қолөнер кәсібі қайран қаларлық дәрежеде дамығандығын көрсетеді.

Басмылдар және тоғыз оғыздар

Басмилдер түрік тели тайпаларының бірі. Олар алғашында Ханғай тауының орта

¹⁰ Жасақ (цзяша-迦沙)-темірдің өткір, асыл түрі. Түркілер оны көп жағдайда найза, қылыш, кездік жасауға істеткен. «Жасақ» (jasaq), «жасақтау» (jasaqtaw) немесе «жасақты жау» (jasaqly jaw) сөздері содан шыққан.

бөлігінен Сібірдегі Таңну тауына дейінгі аралықта жасады, түріктің Ашина әулетімен бірге Жоужан ақсүйектерінің үстемдігіне қарсы күресті. Түркі қағанаты құрылғаннан кейін, ұзақ уақыт Ашина ақсүйектерінің басқаруында болды. VII ғасырдың бас кезінде (618 ж.) Алтай өңіріне көшіп келіп қоныс тепті және тоғыз оғыздардың сиренда тайпасымен аралас-құралас отырды. Ғалым Қ. Сартқожа VI-X ғасырлар аралығында Орталық Азияда түркі этносының қалыптасуы одан әрмен нығайып дамыды. Сол қатарда басмылдар бүгінгі Шығыс Түркістан, Тарым, Оңтүстік Алтай, Хами (Құмыл-авт.) маңында орналасты дейді [4; -53 б.]. Кейін, басмылдар Екінші Түркі қағанатын аударып тастап тарих сахнасына шықты. Бірақ олардың жеңісін оғыздар (ұйғырлар) пайдаланып кетті. Ал, тоғыз оғыздар болса шығыста Керулен өзенінен батыста Алтайға, солтүстікте Байқалдан оңтүстікте Қытай қамалына дейін қоныстанған жылқылы бай тайпа болған. Олардың Сиренда (Суэяньто) тайпасы V-VI ғасырларда Алтай тауының оңтүстік-батысында, қазіргі Зайсан, Марқакөл, Қалба тауы өңірінде мекен етті, қоныстану аумағы өте кең болды. Сирендалардың шығыс қанаты Өтүкен (Ханғай) тауына дейін жайыла қоныстанды. Олар қоныстанған жерімен бірге кейінгі Найман мемлекетінің негізін қалады. Түркі қағанаты кезінде олардың күш-қуаты мығым болды. Сол себепті, кей кезде тәуелсіздікке де ұмтылып отырды. VI ғасырдың орта кезінде Алтай тауындағы телилер Түрік Түмен қағанға ілесіп, жоужандарға соққы берген соң, Қытай қамалының солтүстігін мекендейтін телилер 15 тайпаға бөлінді. Сирендалар солардың бірі болды. 605 жылы олардың көсемі Едіз қаған (Ишибо) Түрік Ницзюэ-Чуло қағанды қуып жңберді. Кейін 618 жылы Шэгуэй қаған тарапынан қайтадан біріктірілді. 628 жылы Батыс Түрік қағанаты шегінде аласапыран басталғанда, сирендалардың көсемі Иши Инан 70 мың отбасын бастап Алтай тауынан асып, Шығыс Түркі қағанатына барып қосылды. Шығыс Түркі қағанаты жойылған соң, ол байырқу, оғұз, тоңра секілді тайпалардың басын қосып, Өтүкен тауын орталық етіп

қағанат құрды. Өзін Сиренда Чжэнчжу Білге қаған деп атады.

3. Түркі қағанаты кезіндегі Алтай

VI ғасырдың орта кезінде түріктер Алтайды мекендеген телилердің ішінен өсіп шықты. Олар «Суй кітабында» айтылатын Байқал көлінен Еділ өзеніне, оңтүстікте Еренқабырғаға дейін кең жайылған 41 тайпалы телилердің ішінде Алтай тауының оңтүстік-батысын мекендеген Суэянто (薛延陀), Дэлэ-эр (咄勒儿), Шипань (十槃), Даци (达契) қатарлы тайпалар еді [21; 210 б.].

Осы кезде түркілердің Бесбалық пен Тұрфандағы Гаочан (Идікұт) патшалығымен құда-андалық байланыста болуы түркілердің «құлдық» санаттан шыққандығын әрі олардың қоғамдық орнының едәуір өскендігінің белгісі болатын. Сондықтан, олар Идікұттың солтүстігіндегі Боғда тауынан Алтай тауына дейінгі аралықта емін-еркін әрекет етті. Қытай дерегінде жазылуынша VI ғасырдың 40-жылдарында түріктер әр жылы мұз қатқаннан кейін Суйчжоу (绥州) аймағын (қазіргі Шанси провинциясының шығысындағы Суйдэ өңірі) талан-таражға салып отырған [22]. Алтай мен Ордосарасының қаншама шалғай жатқанына қарамастан, жыл сайын Суйчжоу аймағын талан-таражға салып қайту үшін де үлкен күш-қайрат керек болатын. Бұдан өзге, тарихшы Ван Чжилай 545 жылы Батыс Вэй патшасы Ю Вэньтай ата тегі хулардан болған Анно-Панто дегенді түріктерге елшілікке жібергенін, түріктердің оны өз елінің бет-беделінің асып келе жатқанының нышаны ретінде қабылдағанын жазады [23; 189 б.]. Бұдан, түріктердің 552 жылдан бұрын-ақ Батыс Вэй патшалығына әр қырынан әйгілі бола бастағанын көреміз.

Қытай деректері түріктердің ең алғашқы кездегі көсемдері Апаңбо, Ежен Шида, Надыру шад, Ежен шад, Ұлы-ябғұ секілді кісілер болғанын жазады. Бірақ олардың нақты немен айналысқаны туралы ешқандай дерек бермейді. Орхон бойындағы көне түркі ескерткіштері Бумын (қытайша Түмен) қаған мен Істеми қағанды түркілердің жауынгер

ата-бабасы ретінде көрсетеді. Қытай деректері болса ол екеуі ағайынды, Ұлы-ябғұның балалары дейді. Соған қарағанда Түркілердің Алтай тауында жиналып, күш біріктіріп, Батыс Вэй патшалығының жеріне дүркін-дүркін шабуыл ұйымдастыруы осы Ұлы-ябғұның кезі (VI ғасырдың 30-40 жылдары) болса керек.

546 жылы оғыздарды қамтыған өзге тели тайпалары бірігіп жоужандарға қарсы шабуылға шықпақшы болады. Түмен қаған өзіне қарасты Тели тайпаларын бастап шығып, оларды жол ортада күйретіп, 50 мың қосынды өзіне қаратып алады. Осыдан бастап, олардың күш-қуаты артады. Түмен қаған өз күшіне арқаланып, Жоужан ханы Анагайға қызын сұратып кісі салады. Анагай «сен менің темірші құлым бола тұра, қызымды сұрауға батылың қалай барады» деп ашуланып, қайыра кісі салып, оны жер-жебіріне жете янаттайды. Түмен де қатты ашуға басып, келген елшіні өлтіріп тастайды. 552 жылы Түмен қалың қолмен жоужандарға шабуыл жасап, елінің тас-талқанын шығарады. Анагай болса намыстанып өз-өзіне қол салады. Осылайша, Түмен Алтай тауында өзін Ел қаған деп атап, Түрік қағанатын құрады. Осыдан бастап түріктер Еуразия кеңістігінде 500 жыл әрекет етті.

Жоужан хандығы жойылған соң, түріктер Орта Азиядағы Эфталиттер (嚙哒) мемлекетімен тікелей көрші болып қалды. Шығыс пен батысқа қатынайтын Жібек жолын өз бақылауына алу үшін, түріктер ендігі кезде парсылармен бірігіп, эфталиттерді жоюға кірісті. Түмен қаған 553 жылы қайтыс болды. Оның ұлы Түрік Мұхан қаған өз қызын Парсы патшасы Хсрау I Анашерванға (түрікше – Наушарбан) ұзатып, эфталиттерге қарсы онымен одақ құрды ¹¹. Сөйтіп, қос тарап 553-558 жылдары эфталиттерге екі бағыттан соққы берді. Нәтижесінде эфталиттер жеңіліп, патшасы өліп, олардың жерін түріктер мен парсылар бөліп алды. Қос тарап Әму дәрияның солтүстігіндегі Темір-қапқыты шекара етіп белгіледі [24; 202 б.]. Бұл реткі

¹¹ Мұхан қағанның қызынан Хормоз IV дүниеге келді.

соғыста Істеми қаған ¹² көп еңбек сіңірді. Ол содан бастап Түркі қағанатының Батыс бөлігін өз басқаруына алды. «Көне Таң кітабында»: алғашында Істеми қаған Тәңірқұтқа ілесіп он үлкен иелікті өзіне қаратты, қол астында жүз мың сарбазы болды. Ол Батыс өңірдегі ху елдерін бағындырған соң, өзін қаған деп жариялады. Қоластындағы бұқарасы Он оқ будын деп аталды. Оларды ұрпақтан ұрпаққа биледі» [25; 4460 б.], - дейді. Э. Шаванның пікірінше осы жерде тілге тиек етілген Тәңірқұт Істеми қағанның бауыры Түмен қаған болуы керек. Ол: «Бұл дерек өте маңызды. Өйткені бұл Түркі қағанатының Шығыс және Батыс қағанат болып бөлінуі Түмен мен Істеми қағандардың кезінде-ақ орын алғанын көрсетеді. Бұдан Істеми қағанның Батыс Түркі қағанатының бірінші қағаны екенін көреміз [24; 43 б.], - дейді. Бұл дерек, шынымен де, Түрік қағанаты құрылып, көп өтпей мемлекетті Шығыс және Батыс бөлікке бөлгендігін дәлелдейді.

Түркі қағанатының құрылу кезеңінде Түмен қаған жоужандардың қауіпінен сақтану үшін Ашина ақсүйектерінің әрекет ету орталығын Алтай тауының шығысына немесе Гоби шөлінің солтүстігіндегі аймаққа көшірді. Ал Алтай тауының батысындағы байырғы қоныстары Түменнің інісі Істемидің бақылауына өтті. Істеми өзін қаған деп жариялап, батыстағы Он оқ халқын өз басқаруына алғанымен, шығыстағы Мұхан қағанды (Түмен қағанның ұлы) бұрынғыдай Түркі қағанатының бас қағаны, яғни, тұтас Түркі иеліктерінің бас билеушісі ретінде қабылдады. Нәтижесінде, Түркі қағанаты біртұтас империя ретінде өмір сүріп тұрды. Біз үшін осы кезеңге тән қағанаттың Батыс пен Шығыс қанатының өзара байланысы, ішкі иерархиялық тәуелділігі туралы нақты мәліметтер кемшіл болғанымен, бірақ жалпы жағдай бірнеше ондаған жылдар бойы, әр екі тарап Істеми қаған қалыптастырған бауырластық байланысты қатаң сақтағанын көрсетеді. Демек, Шығыс және Батыс бөлікке бөліну Түркі қағанаты құрыла салысымен, мемлекетті әскери-әкімшілік тұрғыдан тиімді

¹² Істеми – Ұлы-ябғұның ұлы, Бумын (Түмен) қағанның інісі.

басқару үшін қажет болған. Сондықтан, бұл алғашында қандайда бір келіспестіктер салдарынан орын алған бөліну емес болатын. Егер кейін келе Түркі қағанатының ішкі бөлігінде саяси бөлшектену орын алды десек, ол кейін келе сыртқы факторлардың әсерінен болды.

Істеми қаған батыс Түрікті 562-576 жылдары басқарды. 576 жылы ол қайтыс болып, орнына ұлы Дяньцзюэ (玷厥) отырды. Оның қағандық титулы Тардұш (达头) қаған делінеді.

Ал шығыстағы жағдайға келсек, қағандардың орын алмасуы біршама күрделі болды. Мысалы, 553 жылы Түмен қаған қайтыс болған соң, орнына үлкен ұлы Кэло (可罗) ¹³ отырды. Бірақ ол таққа отыра салысымен қайтыс болып кетті. Сол кезде таққа Түменнің екінші ұлы Мұхан отырды. Мұхан қағанның кезінде түріктер күшейіп, шығыста Ляохай теңізінен батыста Каспи теңізіне, солтүстікте Байқал көлінен оңтүстікте Қытай қорғанына дейінгі жерлерді өз бақылауына алып, қағанаттың бас ордасын Өтікен тауына ¹⁴ тікті. 572 Мұхан қаған қайтыс болып, оның орнына інісі Тобо (佗钵) қаған отырды. Тобо қаған Кэло қағанның ұлы Шэтуды (摄图) Эрфу (尔伏) қаған деген атпен өзінің шығыс жағын басқартты. Інісі Рудан қағанның ұлын Бөрі қаған деген атпен батыс жағын басқаруға қойды. 581 жылы Тобо қаған қайтыс болып, оның ұлы Аньло (庵罗) тақты Түменнің немересі, Кэло қағанның ұлы Шэтуға қайтарып берді. Сөйтіп тақ үлкен ұлдың әулетіне қайтып келді. Шэту таққа отырған соң, Ел қаған (немесе Ешбара қаған) деп аталып, Өтүкен тауында жалғасты билік жүргізді. Аньло болса Тоғла аймағын басқаруға жіберіліп, Екінші қаған деп аталды. Мұқан қағанның ұлы Дарубянь Алтай тауының шығысындағы жерлерді басқаруға тағайындалып, Апа қаған деп аталды. Ешбараның інісі Чулоху (处罗侯) ¹⁵ шығыстағы татабы, сеп, қытан, татар секілді халықтарды басқарып, Төліс (突利) қаған деп аталды [12; 48 б.]. Бұларға Он оқ жеріндегі Тардұш қағанды

¹³ Қағандық титулы Ішік (乙息记) қаған.

¹⁴ Орталық Моңғолиядағы Орхон өзенінің жоғарғы сағасындағы немесе Хангай тауының солтүстігіндегі бір тау.

¹⁵ Чулоху (处罗侯) кей әдебиеттерде Қарачур деп жазылады.

қосса жалпы Түрік қағанатының аумағында үлкен-кіші бес қаған билік құрған мезгіл пайда болды. Әрине, мұның төртеуі шығыс қағанатқа тиесілі еді. Өйткені ата жолымен билік тағына отырған Ешбара қаған әкесінің інісі Мұхан қағаннан тараған ақсүйектердің де көңілін қалдырмай оларға кіші қағандық атақ берді. Солардың ішінде Дарубянь Алтай тауы жақта тұрып, Шығыс пен батыс қағанаттың арасын жалғастырып тұрды.

Жалпы алғанда, Түрік қағанаты құрылған соң, ұлы қаған Өтүкен тауында тұрып, қағанатты батыс және шығыс қағанат деп аталатын екі бөлікке бөлді. Шығыс бөлік Төліс, батыс бөлік Тардұш деп аталды. Оларға қарасты ел-жұрт та шығыс және батыс бөлікке бөлініп, оларды басқаратын қағандар Төліс шад, Тардұш шад деп аталды. Батыс Түрік пен Шығыс Түрік Алтай тауын шекара етті [17; 285 б.].

Ешбара болса тұтас қағанаттың бас қағаны болды. Бұдан алдын 580 жылы Қытайдың Чжоу патшалығы түріктердің қаупінен сақтану үшін Тобо қағанға Цянцзинь ханшайымды ұзатқан еді. Енді ол әмеңгерлік жолмен Ешбараға қарады. 581 жылы Чжоу әулетінің әскер басы Ян Цзянь патшаны аударып тастап, Суй патшалығын құрды. Ян Цзянь өзін Суй Вэнди деп атады әрі таққа отырысымен Түркі қағанатына бұрынғыдай тарту-таралғы беруді тоқтатып, ашықтан-ашық жауласты. Ешбара қаған оның мұндай астамшылығына төзіп тұра алмады. Ордадағы Цянцзинь ханшайым да қағаннан өз төркін жұрағаты Чжоу әулеті үшін кек алып беруді өтінді. Сөйтіп, 582 жылы мамырда Ешбара қаған бұрынғы Ци патшалығының Инчжоу аймағының бегі Гао Баонинмен бірге 400 мың қалың қолмен Суй патшалығына шабуыл жасады. Түрік қолы Қытай қамалынын бұзып өтіп, Ланьчжоу, У-вэй, Тяньшуй, Хонхуадан (қазір Ганьсудың Циньян ауданы) тартып, Шанчжун (қазіргі шансидің Толин ауданы), Янь-анға (қазіргі Янь-ань) дейінгі жерлерді түгел ойрандап, мал-жаннан түк қоймай айдап алып кетеді. Бұл жөнінде қытай дерегі: «адам мен малдан ештеме қалмады» деп жазды.

Осыдан бастап Суй және одан кейінгі Таң әулеті түріктердің күшін әлсірету мақсатында

«сына саясатын» (反间政策) қолданып, оларды бір-біріне айдап салды. В. Томсен бұл саясатты «Қытай қаскүнемдігі» деп атайды [26; -330 б.]. Суй патшалығының түріктерді бөлшектеу стратегиясы шын мәнінде патша ордасының кәнігі саясаткері Чан Сунчэннің амал-айласы арқылы іске асты. Ол бойынша Суй патшалығы алдымен Он оқтағы Тардұш қаған мен Алтайдың шығысындағы Апа қағанға елші жіберіп, Тардұш қағанға бөрі басы айшықталған оқалы ту сыйлады. Суй Вэнди Тардұштың елшісі сарайға келгенде оны Ешбараның елшісінен жоғары отырғызды [27; 62 б.]. Сонымен бірге, Чан Сунчэнді Ешбараның інісі Чулохудың ордасына жіберіп, оны да өз жақтарына тартты. Мақсат олардың арасында бір-біріне деген күдік-күмәнді өршіту еді. Осы жайлардан хабарсыз Ешбара қаған Суй патшалығына екінші мәрте соққы беруге шақырғанда Апа қаған мен Тардұш қаған аяқ астынан әскерін шегіндіріп кетеді. Амалы таусылған Ешбара қаған шабуылды тоқтатып, ордасына қайтады. Артынан Апа қаған мен Тардұш қағанның Суй патшалығымен астыртын ымыраласып, өзін сырттай сатып кеткенін кеш біліп, бұл екеуіне қарысы жаза жорығын бастайды. Алдымен Апа қағанға қарайтын ел-жұртты басып алып, ордасын ойрандап, шешесін өлтіреді. Апа қаған Алтай тауына шегініп, Тардұш қағанның жеріне барып, одан әскер алып Ешбараның қолындағы ел-жұртты қайтарып алады. Сонымен бірге, Ешбараның немере інісі Тегін шатты да өз жағына тартып, күш-қуатын арттыра түседі. Соңғы соғыстарда Ешбараның қолы жеңіліп, Апаның қолы үнемі жеңіп отырды. 583 жылы Тардұш, Апа, Тәңір қаған және Тегін шат өзара күш біріктіріп, түркі қағанатының батыс бөлігінде тәуелсіздік жариялап, Ешбараға қарысы одақ құрды. Осылайша, Ұлы Түркі қағанаты ресми түрде бір-бірінен тәуелсіз Шығыс және Батыс қағанатқа бөлініп кетті. Түркі тарихының осы кезеңі туралы Э. Шаванн: «ол кезде қытайлар түріктерді сына саясаты арқылы тізгіндеді, араларына ірткі түскендіктен, олар бір-бірінен күмәдана бастады... Қысқасы, қытайлар бастан-аяқ «алыстағысымен бірлесіп,

жақындағысына қарысы тұру, күштісінен бой тасалап, әлсізімен бірлесу» саясатын жолға қойып, түріктердің ұзақ уақытқа жалғасқан империя құру арманына тосқындық жасады. Егерде осы бір сына саясаты болмағанда, түріктердің мемлекет қуатының одан бірнеше ғасыр кейінгі моңғолдардан асып түсетінін межелдеу қиын емес. Мұны дәлелдеуге әбден болады» [24; 194-195 б.], - дейді.

Түріктер Ешбараның інісі Чулоху қағанның немересі Ел қағанның кезінде Таң мемлекетінің жеріне 33 мәрте (620-626 жж.) басып кірді. Осыдан соң Таң мемлекетімен түріктердің байланысы нашарлап, 630 жылға келгенде шығыс Түрік қағаны Ел қаған Таң мемлекетінің айла-амалымен қолға түсті. Қытай тарихнамасы Ел қағанның қолға түсуін Шығыс Түркі қағанатының күйреуі ретінде көрсетеді. Дегенмен, осы кезде Шығыс Түріктің Таң мемлекетіне бағынбаған халқы бұрыннан кіші қаған болып келген Чэбиді (車鼻)¹⁶ өздеріне бас қаған етіп көтереді. Сол кезде суэянтотар шамалы күшейгендіктен Чэби алдымен халқын бастап барып суэянтотардың қоластына өтеді. Суэянтотар олардың ерік-жігерінің күштілігін көріп, артынан бүлік тудыруынан алаңдап, Шэбидің көзін жоймақ болды. Шэби мұны сезіп қалып, Алтайға қарай қашып, таудың теріскей жағында ордасын тікті. «Көне Таң кітабында» ол байырғы мекеніне кетті, ордасы астанадан 10 мың ли қашықтықта, соғысқа жарамды адамы 30 мың. Ол өзін Ичжу Чэби (乙注車鼻) қаған деп атады. Батыста Қарлық, солтүстікте Қырғыз түгел оған бағынды (25; 4440 б.), - делінеді.

Шығыс Түрік қағанаты Таң мемлекеті жағынан жойылған соң, батысқа қашып Алтай тауын мекендеген бұл қағанат не бары 20 жыл ғана өмір сүрді. Қытай деректерінде жазылуынша 650 жылы император Тан Гаоцзун аттандырған Гао Кан қосыны оларды Алтай тауында ойсырата жеңеді. Өйткені бұл тек Таң мемлекетінің ғана әскері емес, түріктердің өзінен жақсақталған қуатты қол

еді. Сол арқылы Таң мемлекеті түріктерді түріктердің қолымен жоюға кірісті.

Бұл кезде Батыс Түркі қағанатына қарасты ел де Таң мемлекетінің алдап-арбауына түсіп отырған болатын. Жағдайды жіті зерттеген Батыс Түрік қағанатының 14-қағаны, Істеми қағанның тұқымы Қара (贺鲁) қаған Таң империясының алдап-арбауына көнбей 649 жылы көтеріліс жасады. Ол Таң ордасында кепілде болып қайтқан ұлының ұсынысы бойынша, батысқа жорық жасап, Түрік қағанының байырғы қонысын тартып алып, ордасын Мыңбұлаққа¹⁷ тікті және өзін Ышбара қаған деп атады. Дулу, нүшеби секілді он оқ халқына иелік етті. Шығыс Түрік қағанатының әскери күшінен пайдаланған Таң әулеті 657 жылы Алтай тауы арқылы Су Динфанды жорықшы қолдың басшысы етіп, Батыс Түрік қағанатын талқандауға жіберді. Ол туралы «Көне Таң кітабында» былай делінеді: чанцин жылнамасының 2-жылы¹⁸ ... Су Динфаң қолы Ертістің батыс аңғарына жеткен кезде, Ашина Қара бастаған Күлік Күлчордың (胡禄居闾噶) 20 мыңнан астам атты әскері алдынан қарсы шығып күтіп тұрған еді. Су Динфаң орынбасар қолбасшы Жэн Ясян қатарлы кісілерін бастап олармен айқасты. Бірақ Қараның қолы ойсырай жеңіліп, Тұтап тархан (都搭达干) секілді 200 ден астам адамы жетекші ұлыс басшыларының басы алынды. Қара мен Күлчор Ертіс бойындағы осы шайқастан амалын тауып қашып шығып, Тарбағатай арқылы Іле өлкесіне қашады. Қараның соңына түскен орынбасар тұтық Сяо Сы-ие оны Мыңбұлақтағы ордасына дейін қуып келді. Кейін оның өзі Шаш өлкесінде қолға түсіп, Чан-анға сүргінделеді [23; 189 б.].

Таң империясы бұл жолы да Шығыс Түркі қағанатының жерінен жасақтаған әскер күшін пайдаланды. Олай болмағанда таңдықтардың соншама ұзақ жолдарды ат үстінде жүріп бағындыруы, қатты суықта Қара қағанның қолына Алтай тауынан аса соққы беруі мүмкін емес болатын. Осылайша, Батыс Түркі қағанатының жері бір мезгіл Таң

¹⁶ Біздіңше Жебе (Jebe) қаған болуы мүмкін. Хубо (斛勃) деп те аталады. Мұнда бірінші иероглиф «ху» (斛) қате жазылған «цzie» (解) иероглифі болуы мүмкін.

¹⁷ Қытайша Цяньцун (千泉), қазіргі Жамбыл облысы, Мерке өңірі.

¹⁸ Таң патшасы Гао цзунның билік жылнамасы, 657 жылы.

империясының басқыншылығына ұшырады. Таң империясы онда әскери-әкімшілік мекемелерін құрып, жергілікті халықты қатаң түрде езіп-жанштады. Империяның үстемдігіне қарсы күреске Алтайды мекендеген түркі тайпалары да ұдайы қатысып отырды.

682 жылы шығыс түріктердің тұдын дәрежелі мансаптысы Ашына Құтлық өзіне жақын 17 серігімен Шұғайқұзына (Инь-шань) бекініп, Түркі қағанатын қайта құруға кірісті. Ашына Құтлық бұрынғы Ілік қаған нәсілінен болғандықтан, жұрт арасында жоғары беделге ие еді. Бірақ, бұдан бұрын Шығыс Түрік қағанатының жерінде орын алған Ашына Низүк бек пен Ашына инандардың Таң үстемдігіне қарсы көтерілісі жанышталған соң, ол жеті жүз кісіні өз қасына жиып, қазіргі Ішкі Монғолия астанасы Көкхот қаласының солтүстігіндегі көне Қарақұм қаласын басып алады. Күшті барған сайын зорайып, қол астындағы 700 адам көбейіп 5 мыңға жетеді [28; 138 б.]. 682 жылы Құтлық Қарақұм қаласында дербес қағандық құрып, өзін Елтеріс қаған деп жариялайды (頡跌利施可汗). Бұл тарихта екінші Түрік қағанаты деп аталды. Құтлық қаған түріктің Асадыр тайпасынан шыққан данышпан, ұлы ойшыл әрі әскери стратег Тоныкөктің (瞰欲穀) ақыл-кеңесімен мемлекетте темірдей қатаң тәртіп орнатады. Елтеріс Құтлық қаған Таң патшалығына қарсы да талай мәрте соғыс салып, Таң сардары Суань Баобидің он үш мың әскерін түгел жояды. Оның осыншама көп шайқастарда жеңіске жетуіне Білге Тоныкөктің ақыл-кеңесі де себепші болды. Таң астанасы Чан-ань қаласында қару өнері мен әскери білімді жетік меңгерген ол Елтеріс Құтлық қағанмен бірге Түркі қағанатын қайта құруға ат салысса, қағанат құрылғаннан кейін де Бөгчор¹⁹ және Мойынчор (қытайша Можилан – 默棘連, кейінгі Білге) қағандарға ақылшы болып, қағанаттың гүлденуі үшін «қара терін ағызып, қызыл қанын сарқа жұмсады». Осы оқиғалар Білге Тоныкөк ескерткішінде былайша баяндалады: «(түркі қауымының) орман, тау

арасында қалғаны жиылып жеті жүз болды. Екі бөлігі атты еді, бір бөлігі жаяу еді...арық бұқалы, семіз бұқалылар жырақта ептесер... осылайша ойлады. Одан соң Тәңірі білік берген соң өзім қағанмен ұғыстым. .. түстікте -Табғашты, шығыста - қытанды, терістікте - оғызды көп жойды. Білік иесі, сөз иесіне мен бағындым. Шұғай құзын, Қарақұмды мекендеуші едік» (Тоныкөк ескерткіші, батыс беті, 6-7 жол) [11; 452 б.].

Бұл кез император Тан Гаоцзунның қайтыс болып, билікті императрица У Цзытянь өз қолына алған, елдің ішкі бөлігінде тақ таласы өршіген кез еді. Түріктер осы орайдан пайдаланып ықпал күшін кеңейтіп үлгірді. Елтеріс Құтлық қаған түркі жұртын өз төңірегіне одан ары топтастыра түсу үшін, билік орталығын түркілердің ежелгі кіндік жұрты Өтікен тауына көшірді. Сөйтіп, Алтай тауы арқылы бұрын екіге бөлініп қалған батыс және шығыс түркі тайпаларын қайтадан бір тудың астына топтастыруға күш-қайратын сарқа жұмсады. Шығыс түріктердің Батыс түріктерге қаратқан жаза жорықтары Ханғай тауынан Гоби Алтайы, немесе Күнгей Алтай, одан ары Тарбағатай, Арқас (Жоңғар Алатауы) таулары арқылы жүріп өтті. «Көне Таң кітабында» 692 жылдары Батыс Түріктің бекзадасы Ашына Сянь (阿史那𠂇) туралы «ұлысын бірте-бірте Бөгичор мен Үжелі жаулап алғандықтан, Ашина Сянь өз еліне қайтып бара алмады» [25; 4461 б.] делінеді. Бұл Бөгчордың осы кезде Он оқтардың жерін өздеріне қосып алып, бұрынғыдай Ұлы қағанат құруға әрекеттенгенін көрсетеді. Сонымен бірге, кітапта тағы да чуйгун жылдарынан²⁰ соң, Он оқ ұлысы Түрік Бөгичордың сұғанақтығына ұшырап, өлгені өліп, тозғаны тозып жоғалды. Батыс Түріктің Ашына әулетінің үстемдігі осылай аяқталды» [25; 4462 б.] делінеді. Яғни, Істемиден тараған Батыс Түрік қағанатының кейінгі ұрпағы VII ғасырдың соңына келгенде Таң империясының сына саясатының кесірінен бір-бірімен жауласып, ақыр соңында жаңадан бой көтерген Екінші Түркі қағанаты тарапынан жазаланды. Он оқ қағандары

¹⁹ Бөгчор(默啞), көне түркі ескерткіштерінде Қапаған. Екінші Түркі қағанатының екінші қағаны.

²⁰ Чуйгун жылдары императрица У Цзытянь билігінің алғашқы жылдары, яғни, 685-689 жылдар.

Таң империясының алдауына түскендіктен, Шығыс түрік қағаны Бөгчор (Қапаған) олардың жеріне арт-артынан шапқыншылық жасады. Олардың кейбірі өліп, кейбір Таң империясының астанасын барып паналады.

Осы кезде Батыс Түріктегі Ашина әулетінің қайырымсыздығы мен сатқындығынан шаршаған Он оқ халқы Түркеш Өжеліні хан көтерді. Олар алғашында Таң империясына да, Түркі Ашина ақсүйектеріне де қарсы болды. Өз алдарына тәуелсіз қағанат құрып, Түркі қағанатынан дербестенуді ойлады. Бұл жаңадан құрылған, бұрынғы Батыс Түрік пен Шығыс Түріктің жерін қайтадан біріктіруді көздеп отырған Шығыс Түрік ақсүйектерінің қалауына қайшы еді. Бұл жайлар Күлтегін, Білге қаған ескерткішінде де жазып қалдырылған. Онда: «Түркеш қаған түркіміз, халқымыз еді, білместігі үшін жаңылғаны үшін өлді. Бұйрығы (қолбасшысы), бектері де өлді. Он оқ халқы азап көрді» [8; 174 б.], - делінеді. Сөйтіп, Екінші Түркі қағанатының үшінші қағаны Білге қаған мен оның інісі Күлтегін түркештерге қарсы жаза жорығын бастады. Өйткені, бұл аралықта Таң ордасы да түркештерді Шығыс Түрікке қарсы қайрап салып отыр еді. Таң империясының жан-жақтылы жоспарлауымен, Түркеш, Қырғыз, Яғлақар, Қытанелдері төрт тараптан Өтікендегі Түріктің қаған ордасын қоршауға алмақ болды. Ол туралы Тоныкөк ескерткішінде: «Біз Алтын жынысына (Алтай тауына) барып отырдық. Үш көріпкел (барлаушы) кісіміз келді. Сөзі бірееу. Түркеш қаған қолын көтерді. Он иелік қолы түгел көтерілді. Жарыс жазығына жиналамыз депті... Бұл сөзді естіп қол аттандырдық. Алтын жынысын жолсызбен астық. Ертіс өзенін өткелсізден кештік. Түнқаттық. Біз Болчуда таң ата шабуылдадық. Тіл келтірді. Сөзі мынау. Жарыс жазығында он түмен қол жиналыпты. Бұл сөзді естіп бектер қауіптеніп: айналайық (қайтайық)! Таза ұятты игі (өлімнен ұят күшті) деді. Мен былай дедім: Мен білікті Тоныкөк: Біз Алтын жынысын асып келдік, Ертіс өзенін кешіп келдік. Келушілер батыр! Олар бізді түсінбеді. Тәңірі, Ұмай, киелі Жер, Су бізге бұрылып тұр екен. Неге қашамыз? Біз көп екен деп неге

қорқамыз? Біз азбыз деп неге басындырамыз! Шабамыз дедім. Шабуылдадық. Талқандадық. Екінші күні тағы келді. Өртіше қызыл (жалын атып) келді. Тардұш шады екеуміз (екеу ара) басқарып талқандадық. Қағанын тұттық. Ябғұсын, шадын сонда өлтірдік. Елдік тағын тұттық біз» [8; 224 б.], - делінеді. Бұдан Екінші Түркі қағанаты құрылғаннан кейін, Алтай тауының жалғасты түрде Батыс Түрікпен арадағы шекара болғанын, әрі осы реткі Жарыс жазығындағы шайқастың түркілердің саяси тарихында айырықша маңызға ие болғанын көреміз. Осында айтылып отырған Жарыс жазығы Ертіс өзенінің, нақты айтқанда Ертістің жоғарғы саласы болып табылатын Қара Ертістің сол жағалауындағы қазіргі Ақдала (Aqdala) жазығы. Өйткені, ол Өтүкеннен Он оқтарға шыққан қалың қол бірден басып өтетін Өр Алтай өңірінде орналасқан. Ертістің қалған бойында Алтай тауына жақын жатқан ондай жазық жоқ.

Алтайдың күнгей бетіндегі Жарыс жазығында болған сол шайқастан соң, түркештер ойсырай жеңіліп, қалған қосындары Он оқ жеріне және одан да ары Темір-қапыққа қарай қашады. Бұл оқиға Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінде де жазылған. Орхон бойындағы көне түркілердің өз қолымен жазылған, мың үш жүз жылдан бері еш өзгеріске түспей бізге жеткен аталмыш ескерткіштерге жүгінсек, бұл шайқасқа Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк үшеуі де қатысады. Шығыс түріктер Он оқ жерін басып алған соң, онда өз қалауы бойынша тәртіп орнатады. Яғни, Өтүкенге тіке бағынатын бек тағайындайды. Ол туралы Күлтегін мәтінінде: «Атамыз, бабамыз тұтқан жер-су иесіз қалмасын деп аз халықты құрап, ...Барыс бек (оларға) бек болды. Қаған атағын бұнда біз бердік. Сіңілім, хан қызын бердік. Өзі жаңылды, қағаны өлді. Халқы күң, құл болды» [11; 265 б.], - дейді.

Түркі қағанаты осылай күшейіп тұрған кезде, Алтайдың тарих сахнасына қарлықтар шықты. Олар Алтай тауы, Сайхан, Сауыр, Тарбағатайды мекендеді. Бұл туралы Су Бәйхай «Ұлы шөлдің солтүстігі мен Орта Азия түгелдей түркілердің қоластында

тұрғанда, олардың тізесі ұйғыр, қарлұқ, басмыл тайпаларына қатты батты. Сол себептен, бұл тайпалардың қарсылығы да күшті болды. Түркі ақсүйектеріне қарсы соғыс кезінде, ұйғыр, қарлұқ, басмыл, түркеш этностары өзара бірігіп, түріктердің езгісі мен құлдануына қарсы шығып, ең соңында Екінші Түркі қағанатын тақтан тайдырды»[29; 36-37 бб.], - дейді.

Жоғарыда басмылдар туралы тоқталғанда, олардың Екінші Түркі қағанатын аударып тастауда негізгі рөлді ойнағанын тілге тиек еткен едік. Б.д. 744 жылы Екінші Түркі қағанаты ішкі-сыртқы саясатында дағдарысты жағдайды бастан кешті. Осы кезде басмылдар оғыздардың (ұйғырлардың) және қарлықтардың көмегімен Шығыс Түрік қағаны Өзміш қағанды өлтіріп, қағанатты күйретті. Басмылдардың көсемі өзін Елтеріс қаған деп атап Басмыл қағанатын құрды және ұйғырлардың басшысы Құлбойланы сол қол ябғұ етіп тағайындады. Бірақ Құлбойла Таң Суанцзунға амандаса барып, «фэн-и-ван» (奉义王-берілген бек) деген атақ алады және артынша оған Таң ордасы тарапынан тағы да Хуайжэн (怀仁-мейірімді) қаған деген атақ берілді. Екі жылдан соң Басмыл қағанаты Құлбойла бастаған ұйғырлар тарапынан жойылды. Елтеріс қаған өлтірілді. Сөйтіп, Орхон Оғыз (ұйғыр) қағанаты құрылды. Қағанаттың батыс бөлігі Алтай тауын және оның маңындағы жерлерді өз ішіне алып жатты.

Көне түркілердің мәдени мұрасы ретінде Алтай өңірінде олардың сан ғасырлық көне таңба-жазулары сақталып қалды. Мұндай жазулар Ресей шекарасы ішіндегі Алтайдың Чарыш, Тұяқты, Құрай, Жалғыз-төбе, Мөңдер-соққан III, IV, Талду-Айыр, Иня, Ялбақташ I, II, V және Моңғол Алтайының Бес-Боғда, Цаған-Толоғай, Бәгер, Долодой, Ачитнур (Ащыкөл) мәтіндерінде сақталған. Алтайдағы бұл майда жазулардың бәрі V –VI ғасырларда пайда болған. Осы және Енисей өлкесіндегі майда жазулар туралы алғаш рет Д. Г. Мессершмидтен (1685-1785) бастап, ғалымдар үш ғасыр бойы зерттеу жүргізді. 1889 жылы О. Доннер Енисей жазуының

алғашқы атласын баспалдан шығарса [30; 17 p.], 1894-1899 жылдары В. В. Радлов [31; 1034 p.], 1952 жылы С. Е. Малов [32; 116 с.], 1983 жылы Д. Д. Васильев [33; с.126.], 1990, 1994 жылдары И. Л. Қызласов [34; с. 42-72] іргелі еңбектер жазды. Бұдан өзге Э. Р. Тенишев [35; с. 62.]; [36; с. 262-265.], В. М. Надеяев[37; с. 82-84.] секілді ғалымдар да Таулы Алтайдағы түркі дәуіріне тән майда жазулар мен мәтіндерді зерттеді. Жақын жылдары Қ. Сартқожа И. Л. Қызласовтың Енисей жазуларына жүргізген сараптамалары мен салыстыруларын толық пайдалана отырып, Енисей, Алтай, Орхон жазуларының өзара сабақтастығы мен байланысын зерттеді. Сөйтіп, Енисей мен Саян-Алтай аралығында пайда болған 41 көне таңбаның 36 данасы Орхон мәтіндеріндегі таңбамен бірдей екені анықтады [4; 167-171 бб.]. Демек, түркілер Орхон ескерткіштерін жазып қалдырудан әлде қайда бұрын руникалық таңба белгілерін өмірге әкелген. Онымен тас бетіне өз ойларын, аты жөндері мен ру-тайпасын жазып қалдырған. Бұл белгілерді сол заманның төл құжаты деуге болады.

Ғылыми жаңалығы мен нәтижесі

- Алтайлық ареалдағы көне түркілерге байланысты ежелгі аңыз-әңгімелер бір жерге жинақталып, талдау жасалды;
- Көне түркі этногенезіне байланысты Гаошэ, Динлин тайпаларының Алтайды алғаш мекен етуі және олардың көші-қоны зерттелді;
- Көне Түріктердің Алтай мен Боғда арасындағы алғашқы әрекет аймағы айқындалды;
- Көне түркілердің Боғда мен Алтайда теміршілікпен айналысуы және сол негізде дамып тарих сахнасына шыққаны зерттелді;
- Басмыл және Тоғыз оғыздардың Ханғай тауынан Алтайға қоныс аударуы және Сиренда (суэяньто) тайпасының Шығыс Түркі қағанаты жойылған соң Алтайдан Өтүкенге қоныс аударуы қарастырылды;
- Таң империясының Батыс Түркі қағанатына шапқыншылығының Алтай арқылы болғаны қарастырылды;

– Екінші Түркі қағанаты кезіндегі көне түркілердің Алтай арқылы Түркештерге жасаған жорықтарының бағыты, Ертіс өзені мен Жарыс жазығының бойындағы шешуші соғыс болған жерлер деректер арқылы айқындалды.

Қорытынды

Мақалада біз Алтайлық ареалдағы көне түркілердің пайда болуына қатысты аңыз-әфсаналардан бастап, олардың осы өлкеде тамыр тартып, өсіп-өнуі және Алғашқы Түркі қағанатын құрып, Еуразиялық кеңістікте айырықша рөл ойнағаны туралы зерттеулер жасадық. Бұдан бұрын түрлі деректер мен зерттеу еңбектерінде Алтай туралы азды-көпті айтылса да, сол деректер мен зерттеу нәтижелері жинақталып, белгілі бір тақырып аясында қарастырылмаған еді. Біз бұл мақаламызда деректер мен

зерттеу материалдарын және жаңаша көзқарастарды бір-бірімен салыстыра қарау арқылы, түркі дәуіріндегі Алтайдың тарихи-географиясын айқындауға тырыстық. Мұның өзі легендарлық, тайпалық және мемлекеттік деп аталатын үш кезеңге жинақталды. Зерттеу нәтижелері ретінде біз ең әуелі көне түркілер мен Алтайдың этно-мәдени, рухани байланысын ашуға тырыстық. Көне түркілердің Алтайдың және оның төңірегіндегі аймақта өсіп-өнгенін; олардың этникалық тегіне тікелей қатысы бар Гаошэ, Динлин, Басмыл және Тоғыз оғыздардың көші-қонын; олардың ішінен өсіп шыққан Ашина әулетінің саяси белсенділігін, Түркі қағанаты кезіндегі Алтайға қатысты түрлі саяси оқиғаларды хронологиялық тәртіппен жүйелеп, зерттеп-зерделедік. Бұл өз кезегінде түркітану мен алтайтану ғылымының ауқымын кеңейтуге, Қазақстанның өлке тарихын байытуға қызмет етеді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ли Яньшоу 李延寿. Солтүстік хандықтар тарихы 北史. // Жиырма төрт тарих. Толық аударма 二十四史全译. 4-том. 第四册. Пекин. Тонсин баспасы 北京. 同心出版社. 2012. - 2712 б.
- 2 Линху Дэфэнь, Еженхан Б., Ошан Ж. (ауд.) 令狐德棻. Чэоу кітабы 周书. 50-орам. 50-көлем, 42-бөлім. 42-көлем. Түріктер 突厥. аударма және түсініктер 译注 Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. / Линху Дэфэнь Б. Еженхан, Ж. Ошан. – Алматы: «Дайк-Пресс». 2006. - 477 б.
- 3 Токарев С. А. 谢. 亚. 托卡列夫著. Вэй Цинчжэн ауд. 魏庆征译. Религия в истории народов мира 世界各民族历史上的宗教/ С.А. Токарев. - Пекин: ҚХР Қоғамдық ғылымдар баспасы 北京. 中国社会科学出版社, 1988. - 450 б.
- 4 Сартқожа Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі / Қ. Сартқожа. - Астана: Арыс, 2007. - 301 б.
- 5 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр- аңыздар / Ә. Марғұлан. - Алматы: Жазушы. 1985. - 368 б.
- 6 Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в середине века / Л.Р. Кызласов. - Москва: Высшая школа. 1984. - 167 с.
- 7 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е. Малов. - Москва: Наука, 1951. - 451 с.
- 8 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары / Қ. Сартқожаұлы. - Астана: KUL-TECIN баспасы, 2003. - 392 б.
- 9 Вэй Чжэн. 魏徵等. Суй кітабы. 隋书. том 84-көлем. 84-көлем. Түрік баяны 突厥传 译注 Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. - 477 б.
- 10 Tomas Barfield. 巴菲尔德著. Wang Jian ауд. 袁剑译. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 危险的边疆. 游牧帝国与中国- Nanjing: Phoenix Publishing & Media Group. 2011. - 409 б.
- 11 Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. I т. / Қ. Сартқожаұлы. - Астана: Арыс, 2019. - 509 б.
- 12 Линь Гань 林干. Түрік және көне ұйғырлар тарихы 突厥与回纥史/ Линь Гань. - Көкхөд: Ішкі Моңғолия Дикуан баспасы 呼和浩特. 内蒙古地矿印刷厂, 2013. - 500 б.

- 13 Лю И-тан. 刘义堂. Ұйғырлар туралы зерттеулер 维吾尔研究. Тайбэй. Чжэнчжун кітап мекемесі. 台北: 正中书局印行. -1975. - 584 б.
- 14 Фэн Чэнцзюнь 冯承钧. Гаошэлардың батысқа көшуі және Гаошэ Шаньшань мемлекеті түпргындарының бытырап кетуі. 高车之西徙与高车都善国人之分散// Фужэн ғылыми журналы 辅仁学志. - 1942. - № 11. 第11卷, - 228 б.
- 15 McGovern W. M. 麦高文. Early empires of Central Asia 中亚古国史. - Пекин: Чжунхуа кітап мекемесі. 北京: 中华书局, 1958. - 306 б.
- 16 Farker E. H. 鞑靼千年史 A Thousand Years of the Tartar. Сян Да ауд. 向达译. - Шанхай: Шан-у баспасы. 上海. 商务印书馆, 1937. - 287 б.
- 17 Ян Цзяньсинь 杨建新. Қытай азшылық ұлттарының тарихы. 中国西北少数民族史. Пекин. Ұлттар баспасы. 北京. 民族出版社. - 2012. - 648 б.
- 18 Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. Алматы: Раритет, 2011. - 431 б.
- 19 Жаңа Таң кітабы. 新唐书回鹘列传// Жиырма төрт тарих. 二十四史全译. VIII том. 第八册. Пекин. Тунсин баспасы. 北京. 同心出版社. - 2012. - 4997 б.
- 20 Денстинус С. Византийские историки. Менаандр Византиец. Переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом (Переведенные с греческого при С. Петербургской духовной академии). / С. Денстинус. - Санкт Петербург: Наука, 1860. - 496 с.
- 21 Қайыржан К. 卡克西. 海尔江主编. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер 中国史书中有关哈萨克族族源史料选译(哈文). II т. 第二卷. - Пекин: ұлттар баспасы 北京. 民族出版社. - 2003. - 966 б.
- 22 Чжоу кітабы. Вэнь Цзының өмір баяны. 周书. 文测传 [Электрон. ресурс]. - 2021 – URL:http://m.duzazhi.com/book/62_62554/1586469_2.html (дата обращения 10.06.21).
- 23 Ван Чжилай. 王治来. Орта Азия тарихы. Ерте заман бөлімі. I том. 中亚通史. 古代卷. 上. - Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы. 新疆人民出版社. - 2004. - 371 б.
- 24 Chavannes Edouard 沙畹. Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. 西突厥史料: Чжунхуа кітап мекемесі 中华书局, -1958. - 339 б.
- 25 Көне Таң кітабы. Түріктер баяны 旧唐书. 突厥传// Жиырма төрт тарих. 二十四史全译. VI том. 第六册. - Пекин: Тунсин баспасы, 北京. 同心出版社. 2012. - 4647 б.
- 26 Линь Гань. 林干. Батыс Түркі тарихындағы кейбір мәселелер. 略论西突厥史中的若干问题 // Түркі және көне ұйғырлар тарихы туралы ғылыми мақалалар жинағы. I том. 突厥与回鹘历史论文集. 上. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі. 北京. 中华书局出版社. -1987. - 594 б.
- 27 Қайыркен Т. З. Күлтегін ескерткіші. Тарихи-деректанулық талдау. Монография. - Алматы: Асыл кітап, 2019. - 309 б.
- 28 Қайыркен Т. З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары. Монография. – Павлодар, 2010. - 516 б.
- 29 Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. II том. Қазақ ұлтының дамуы. Ауд. Т.З. Қайыркен. - Алматы: «Асыл кітап» баспа үйі, 2019. - 744 б.
- 30 Donner O. Inscriptions de I' Ienissei. Helsingfors. - 1889. -17 p.
- 31 Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Древнетюркские надписи Монголии), вып. 1 и 2, - Санкт Петербург, 1899. - 1034 p.
- 32 Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок / С.Е. Малов. - Москва: Наука, 1952. -116 с.
- 33 Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея / Д.Д. Васильев. – Ленинград: Наука, 1983. -128 с.
- 34 Кызласов И. Л. Новая руническая письменность Южной Сибири // Археология Горного Алтая. - Горно-Алтайск. - 1988. - С 42-72.
- 35 Тенишев Э. Р. Руническая надпись на утесе р. Чарыша (Алтай). - 1958, - С. 62-66.
- 36 Тенишев Э. Р. Древнетюркская эпиграфия Алтая // Тюркологический сборник. - Москва, 1966. - С. 262-265.
- 37 Наделяев В. М. Древнетюркские надписи Горного Алтая // Алтайский язык на современном этапе его развития. - Горно-Алтайск. - 1984. - С. 82-84.

Т.З. Каиркен

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Историческая география Алтая в эпоху Тюркского каганата (VI-XIII вв.)

Аннотация. В статье исследованы политические, экономические и культурные изменения, происходившие в Алтайском ареале в эпоху, в которой жили древние тюрки и основали каганат (V-VIII вв. до н. э.). Для этого, прежде всего, рассматривались различные этносы (гаошэ, динлин, тогыз Огуз, басмыл), населявшие Алтай и его окрестности накануне тюркской эры, их этническое отношение к синим туркам, миграция, политические связи. Вместе с тем, придавая большое значение легендам и историям об истоках развития и государственности синих турок, автор изучил их первый тюркский каганат, расположенный в окрестностях Алтая, его разделение на два крыла: Восток-Запад, а также взаимоотношения Западно-Тюркского каганата и Восточно-Тюркского каганата с Танской империей. Отражено геополитическое положение Алтайского края. Это связано с тем, что Алтайский край играет ведущую роль в мировых исторических процессах. Три большие империи зародились на Алтае и оказали влияние на всемирную историю. Это империи хуннов, синих турок и Чингисхана. В статье подчеркивается роль и место Алтая в духовной жизни тюркских народов путем тщательного изучения различных ситуаций, характерных только для тюркской эпохи.

В первой части рассматривается роль Алтая в выходе тюрков на историческую сцену. Впервые рассмотрены как единый историко-географический регион северо-восточная часть Восточного Туркестана (Синьцзянский край КНР), где расположены горы Богда, Байтик и Алтай, а также подножия Алтая, Горный Алтай, Саяны и Енисейская равнина, то есть Алтайский ареал.

В статье показаны духовная, хозяйственная и политическая роль Горного Алтая в становлении государства и процветании тюрков, находящихся в центре этого необъятного пространства, их влияние на внешний мир. С этой целью большое значение придавалось историко-географическим признакам, отраженным в легендах о происхождении тюрков, которые зафиксированы в таких исторических источниках Китая, как «История северных ханств», «Книга Чжоу», «Книга Суй». Все эти данные свидетельствуют о том, что древние тюрки жили во второй половине V в. до н. э. на территории от Северного предгорья Гаочана (Идикута) до Горного Алтая и его окрестностей. Так как же называли раньше тюрков и в каких землях они жили? Чтобы ответить на этот вопрос, во второй части статьи кратко остановимся на истории нескольких этносов, сформировавших тюрков. Это Динлин, Гаошэ, Басмыл и Тогыз Огузы, которые издавна населяли Алтай и создавали одно государство за другим. В статье в хронологическом порядке рассмотрены их выход на историческую сцену, взаимосвязи, миграция и культурно-хозяйственное развитие.

Третий раздел был посвящен изучению политических событий, происходивших на Алтае во времена Тюркского каганата. В середине VI века, как утверждается в «книге Суй», тюрки образовались из племени тели, населявших Алтай. Это были суэянто (xueyantuo), Дэлэ-эр (Dieleer), Шипань (Shipan), Даци (Daqi), которые населяли в числе 41-го племени тели юго-запад Горного Алтая, широко раскинувшись от озера Байкал до реки Волга, на юге до Еренкабырга (северного подножия Тянь-Шаня). В 546 году другие племена тели, включавшие огузов, объединились и перешли в наступление против жужанов. Тумен Каган поднял племена тели, возглавил восстание и перевел на свою сторону 50 тысяч воинов. С этого момента их сила увеличилась. В статье также подчеркивается, что при Тюркском каганате Алтай являлся центром, а затем и границей Восточного и Западно-тюркского каганатов, события, происходившие здесь, затрагивали каждую из сторон. Вместе с тем были рассмотрены крупные события, происходившие на Алтае и повлиявшие на политическую жизнь Восточного и Западно-тюркского каганатов.

Ключевые слова: Алтай и гора Богда; предыстория тюркского времени; легенды о тюрках; Алтайско-Саянский край; киргизы; обработка железа; торговля; культура письма.

References

- 1 Li Yan'shou. Soltustik handyktar tarihy. Zhiyrma tort tarih. [History of the northern Khans. Twenty-four histories. Full translation], (Tonsin baspasy, Beijing, V.4, 2012, 2712 p.), [in Chinese].

- 2 Linhu Defen' (translated by B. Ezhenhan, Zh. Oshan.) Cheou kitaby. Turikter. audarma zhane tusinikter Kazakstan tarihy turaly Kytaj derektemeleri. IV tom. Aulettik tarihi zhylnamalar. [Chow's book. The Turks. translation and interpretation. Chinese details about the history of Kazakhstan. Dynastic historical annals. Part 2. Translation.], («Dajk-Press», Almaty, Vol. IV, 2006. - 477 p.), [in Kazakh].
- 3 Tokarev S. A. Vej Cinchzhen aud. Religiya v istorii narodov mira [Religion in the history of the peoples of the world], (KHR Kogamdyk gylymdar baspasy, Beijing, 1988, 450 p.), [in Russian].
- 4 Sartkozha K. Bajyrgy turik zhazuynyn genezisi [Genesis of the ancient Turkic script], (Arys, Astana, 2007, 301 p.), [in Kazakh].
- 5 Margulan A. Ezhelgi zhyr- anyzdar [Ancient poems and legends], (Zhazushy, Almaty, 1985, 368 p.), [in Kazakh].
- 6 Kyzlasov L.R. Istoriya Yuzhnoj Sibiri v sredine veka [History of South Siberia in the middle of the century], (Vysshaya shkola, - Moskva, 1984, 167 p.), [in Russian].
- 7 Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskoj pis'mennosti [Monuments of the ancient Turkic script], (Nauka, Moskva, 1951, 451 p.), [in Russian].
- 8 Sartkozhauly K. Orhon muralary [Orkhon heritage], (KUL-TECIN baspasy, Astana, 2003, 392 p.), [in Kazakh].
- 9 Vej Chzhen. Suj kitaby. Turik bayany. Kazakstan tarihy turaly Kytaj derektemeleri. Aulettik tarihi zhylnamalar [Turkish story. Chinese requisites on the history of Kazakhstan. Family historical annals], («Dajk-Press», Almaty, 2006, Vol. IV, part 2, 477 p.), [in Kazakh].
- 10 Tomas Barfield. Wang Jian aud. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, (Phoenix Publishing & Media Group, Nanjing, 2011, 409 p.), [in Chinese].
- 11 Sartkozhauly K. Orhon eskertkisherinin tolyk atlasy [Complete atlas of Orkhon monuments], (Arys, Astana, 2019, Vol. 1, 509 p.), [in Kazakh].
- 12 Lin' Gan'.Turik zhane kone uigylar tarihy [History of Turks and ancient Uighurs], (Ishki Mongoliya Dikuan baspasy, Kokkhod, 2013, 500 p.), [in Chinese].
- 13 Lyu I-tan. Uigylar turaly zertteuler, [Research on Uyghurs], (chzhenchzhun kitap mekemesi, Tajbej, 1975, 584 p.), [in Chinese].
- 14 Fen Chenczyun'. Gaoshelardyn batyska koshui zhane Gaoshe Shan'shan' memleketituprgyndarynyn bytyrap ketui. Fuzhen gylymi zhurnaly [The westward migration of the Gaoshe and the disintegration of the Gaoshe Shanshan state. Fujian Scientific Journal]. 1942. No. 1. Vol.11, P. 228, [in Chinese].
- 15 McGovern W. M. Zhōng yà gǔguó shǐ [Early empires of Central Asia], (Chzhunhua kitap mekemesi, Pekin, 1958, 306 p.), [in Chinese].
- 16 Farker E. H. Dá dá qiānnián shǐ [A Thousand Years of the Tartar], (Shan-u baspasy, Shanhaj, 1937, 287 p.), [in Chinese].
- 17 Yan Cuyan'sin' Yángjiàn xīn [History of Minorities in Northwest China], (National Publishing House, Beijing, 2012, 648 p.), [in Chinese].
- 18 Kelimbetov N. Turki halyktarynyn ezhelgi adebi zhadigerlikteri [Ancient literary relics of the Turkic peoples], (Raritet, Almaty, 2011, 431 p.),
- 19 Xīn táng shū huíhú lièzhuàn [Biographies of Uighurs in the New Tang Book]. Èrshísì shǐ quán yì. Dì bā cè [Complete Translation of Twenty-Four History. Volume Eight]. (Tongxin Publishing House, Beijing, 2012, 4997 p.), [in Chinese].
- 20 Denstinus S. Vizantijskie istoriki. Menandr Vizantie. Perevedennye s grecheskago Spiridonom Destunisom (Perevedennye s grecheskago pri S. Peterburgskoj duhovnoj akademii) [Byzantine historians. Menander the Byzantine. The Greek by Spiridon Destunis (Translated from the Greek by the St. Petersburg Theological Academy)], (Nauka, Saint Petersburg, 1860, 496 p.), [in Russian].
- 21 Kajyrzhan K. Kǎ kè xī. Hǎi'ěr jiāng zhǔbiān Zhōngguó shǐshū zhōng yǒuguān hāsàkè zú zú yuán shǐliào xuǎn yì (hā wén). Ít t. Dì èr juǎn [Selected Translations of Historical Materials on the Origin of the Kazakh in Chinese History Books (Kazakh). II t. Volume Two], (National Publishing House, Beijing, 2003, 966 p.), [in Chinese].
- 22 Zhōu shū. Wén cè chuán [Zhou Shu. Wen Bi Biography], Available at: http://m.duzazhi.com/book/62_62554/1586469_2.html, [in Chinese], (accessed 10.06.21).
- 23 Wángzhilái Zhōng yà tōngshǐ. Gǔdài juǎn. Shàng [Wang Zhi came. General History of Central Asia. Ancient Volume. Part 1]. (People's Publishing House, Xinjiang, 2004, 371 p.), [in Chinese].

- 24 Chavannes Edouard. Xī tūjué shǐliào [Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux Historical Materials of the Western Turks], (Zhonghua Book Company, Beijing, 1958, 339 p.), [in Chinese].
- 25 Jiù táng shū. Tūjué chuán [Old Tang Book. Turkic Biography] Èrshísì shǐ quán yì. Dì liù cè [Complete Translation of Twenty-Four History. Sixth Book], (Tongxin Publishing House, Beijing, 2012, 4647 p.), [in Chinese].
- 26 Lin' Gan'. Lín gàn. Lüè lùn xī tūjué shǐ zhōng de ruògān wèntí [A Brief Discussion on Several Issues in the History of the Western Turks] Tūjué yǔ huíhú lìshǐ lùnwén jí. Shàng [Collected Essays on Turkic and Uyghur History. Part 1], (Zhonghua Book Company Publishing House, Beijing, 1987, 594 p.), [in Chinese].
- 27 Қайыркен Т. З. kultegin eskertkishi. Tarihi-derektanulyk taldau [Monument to Kultegin. Historical and source analysis], (Asyl kitap, Almaty, 2019, 309 p.), [in Kazakh].
- 28 Қайыркен Т. З. Kone turki eskertkishterindegi kytaj zhazbalary [Chinese inscriptions on ancient Turkic monuments], (Pavlodar, 2010, 516 p.), [in Kazakh].
- 29 Su Bejhaj. Kazaktyn zhalpy tarihy. Erte zamannan HKH gasyrdyң algashky zhartysyna dejin. Tort tomdyk zertteu. II tom. Қазақ ultynyn damuy [General history of the Kazakhs. From ancient times to the first half of the twentieth century. Four-volume study. Volume II. Development of the Kazakh nation], («Asyl kiitap» baspa үji, Almaty, 2019, 744 p.), [in Kazakh].
- 30 Donner O. Inscriptions de l' Ienissei. Helsingfors. - 1889. - P. 17.
- 31 Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Drevnetyurkskie nadpisi Mongolii), vyp. 1 i 2, [Ancient Turkic inscriptions of Mongolia], (Saint Peterburg, 1899, 1034 p.), [in Russian].
- 32 Malov S.E. Enisejskaya pis'mennost' tyurkov [Yenisei written language of the Turks], (Nauka, Moscow, 1952, 116 p.), [in Russian].
- 33 Vasil'ev D.D. Korpus tyurkskih runicheskikh pamyatnikov bassejna Eniseya [The corpus of Turkic runic monuments in the Yenisei basin], (Nauka, Leningrad, 1983, 128 p.), [in Russian].
- 34 Kyzlasov I. L. Novaya runicheskaya pis'mennost' Yuzhnoj Sibiri [New runic writing in Southern Siberia] Arheologiya Gornogo Altaya [Archaeology of the Altai Mountains], Gorno-Altajsk. 1988. P. 42-72, [in Russian].
- 35 Tenishev E. R. Runicheskij nadpis' na uteze r. Charysha (Altaj) [Runic inscription on the ridge r. Charysha (Altai)], 1958, P. 62-66, [in Russian].
- 36 Tenishev E. R. Drevnetyurkskaya epigrafiya Altaya [Ancient Turkic epigraphy of the Altai] Tyurkologicheskij sbornik [Türkological collection]. Moskva, 1966. P. 262-265, [in Russian].
- 37 Nadelyaev V. M. Drevnetyurkskie nadpisi Gornogo Altaya [Ancient Turkic inscriptions of the Altai Mountains] Altajskij yazyk na sovremennom etape ege razvitiya [Altai language at the present stage of development]. Gorno-Altajsk. -1984. P. 82-84, [in Russian].

T.Z. Kairken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Historical geography of Altai in the epoch of Turkic Kaganate (VI-XIII centuries)

Abstract. In the article the political, economic and cultural changes that took place in the Altai area in the epoch, in which the ancient Turks lived and founded the Kaganate (V-VIII centuries BC). For this, first of all, different ethnic groups (Gaoshae, Dinlin, Togyz Oguz, Basmyl) that inhabited Altai and its surroundings on the eve of the Turkic Era, their ethnic relations with the Blue Turks, migration, and political ties were considered. At the same time, attaching great importance to the legends and stories about the origins of the development and statehood of the Blue Turks, their first Turkic Kaganate, which created the Altai Mountains Central, and its division into two wings East-West, the relations of the West Turkic Kaganate and East Turkic Kaganate with the Tang empire were investigated. The geopolitical position of the Altai region in these historical processes is reflected. This is due to the fact that the Altai region plays a leading role in world historical processes. Three great empires that had an active influence on world history were first established in Altai and were widely spread from it. They are the empires of the Huns, the Blue Turks and the Genghis Khan. It is certainly no coincidence that all these empires could become the mainstay of Altai and influence the world. The article stresses the role and place of the Altai in the spiritual life of Turkic peoples, especially its paramount importance, by a careful examination of various situations characteristic only of the Turkic epoch.

The first part deals with the role of Altai in a historical stage of Türks. For the first time it is analyzed as a unified historical and geographical region in the northeastern part of Eastern Turkestan (Xinjiang province of the PRC), where Bogd, Bayt and Altai mountains, Altai and Mountain Altai, as well as Sayan and Oypsei lowlands are located. This is the Altai area that we are constantly talking about. The article reveals the spiritual, economic and political role of the Altai Mountains in the formation of the state and their influence on the outside world and the prosperity of the Turks in the centre of this immense expanse. To that end great importance was attached to historical and geographical signs reflected in the legends about the origin of Türks, recorded in such historical sources of China as «The History of northern khanates», «The book of Chzhou», and «The book of Sui». All these data testify that ancient Türks inhabited in the subsequent half of V century BC from Northern foothills of Gaochan (Idikut) up to the Altai Mountains and its suburbs. So what were the earlier names and where did the Turks walk? To answer that question in the second part of the article we will briefly outline the history of several ethnic groups that formed the Türks. They are Dinlin, Gaoshe, Basmyl and Togyz Oguz, who since ancient times inhabited Altai and established their state one by one. Their entry onto the historical scene, interrelationship, migration, and cultural and economic development in chronological order are investigated in the article. The third section was devoted to the study of political events that took place in Altai during the time of the Turkic Kaganate. In the middle of VI century, the Turks grew out of the Telians that inhabited Altai. They were the Sueyantuo (xueyantuo), Dieleer (Dieleer), Shipan (Shipan), and Daqi (Daqi), inhabiting southwest of the Altai Mountains among 41 tribes stretching widely from Lake Baikal to the river Volga, in the south to the Jetkabyga (northern foothills of Tien Shan), which are mentioned in the «Book of Sui». In 546 other tribes of the Teli, who captured Oguzes, united and went on the offensive against Juzhans. The Tyumen Kagan started the subjugated Teli tribes, ruined them on the road, and took over 50 thousand rubles. From that moment their force increased. The article also emphasized that during the Türkic Kaganate Altai was a centre, and then a border of the Eastern and Western Türkic Kaganates, and the events that took place there affected each side. At the same time the major events that took place in Altai and influenced the political life of Western and Eastern Turkic Khaganates have been considered.

Keywords: Altai and Mount Bogda; the Prehistory of Turkic time; legends about Turks; Altai-Sayan region; Kirghiz; Temirlishevo; trade; writing culture.

Автор туралы мәлімет:

Қайыркен Тұрсынхан Законұлы – т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Шығыстану кафедрасының профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kayirken Tursynkhan Zakonuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

¹Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»,
Санкт-Петербург, Россия

²НОЦ алтаистики и тюркологии «Большой Алтай»
Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия
(E-mail: rpochekaev@hse.ru)

Право и суд Улуса Джучи (Золотой Орды) в записках католических миссионеров конца XIII–XIV вв.

Аннотация. В статье анализируются сведения католических миссионеров (францисканцев и доминиканцев) как источник сведений о правовых реалиях Золотой Орды конца XIII–XIV вв. На основе междисциплинарного подхода, сочетающего методы исторических и юридических наук, исследованы отчеты представителей католического духовенства, лично побывавших в Золотой Орде в рассматриваемый период, а также фрагменты трудов европейских авторов, опиравшихся на сведения, предоставленные такими миссионерами. В результате проведенного анализа реконструируются принципы и нормы права, регулирующие такие сферы, как взаимоотношения власти с населением, частные (в первую очередь, семейные) отношения, преступления и наказания, процессуальные отношения (следствие и суд). Демонстрируя в своих записках о праве и суде в Золотой Орде «европоцентристский подход» и будучи в значительной степени связанными установками, возникшими еще в результате путешествий в Улус Джучи, И. де Плано Карпини и В. де Рубрук, их последователи, тем не менее, в известной степени учли изменившиеся реалии (принятие ислама, свертывание масштабных завоеваний и пр.), что нашло отражение в новых трактовках правовых принципов и норм, действовавших в Улусе Джучи.

Ключевые слова: Улус Джучи (Золотая Орда); католические миссионеры; записки путешественников; монгольское имперское право; обычное право; религиозное право семейные правоотношения; преступления и наказания; суд и процесс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-62-73>

Поступила: 15.07.2021 / Одобрена к опубликованию: 30.07.2021

Введение

Большое значение для изучения правовых реалий прошлого имеют свидетельства современников. Особенно это актуально в рамках изучения права Улуса Джучи (Золотой Орды), от которой, как известно, сохранилось очень немного собственных исторических источников – особенно юридического характера. Неудивительно, что именно по запискам иностранных современников

исследователи получают возможность реконструировать политические, социально-экономические и, наконец, правовые реалии этого государства в период его существования.

Благодаря усилиям финского исследователя Р. Хауталы в русскоязычный научный оборот введены многочисленные латиноязычные источники, содержащие разнообразные и порой уникальные сведения по истории Улуса Джучи [1]. Среди них немалое место занимают записки католических миссионеров

(францисканцев и доминиканцев), которые, собственно, и представляют интерес в рамках настоящего исследования как источники сведений о праве и суде в Золотой Орде.

Постановка проблемы

В течение длительного времени единственными западными источниками по данному аспекту для специалистов служили записки доминиканца Юлиана, францисканцев Иоанна де Плано Карпини, Бенедикта Поляка и Вильгельма де Рубрука, посетивших Улус Джучи в рамках своих миссий ко двору хана Монгольской империи в середине XIII в. Ни в коей мере не отрицая ценности этих документов, все же нельзя не отметить, что их авторы были дипломатами, совершившими разовые поездки в Рах Mongolica и, в силу своего статуса, общавшиеся с ограниченным кругом лиц, дававшим им именно ту информацию, которую полагалось предоставлять иностранным послам в соответствии с интересами монгольских имперских властей.

Совершенно иным образом обстоят дела со свидетельствами францисканцев и доминиканцев, побывавших в Золотой Орде в конце XIII – первой половине XIV в.: во-первых, они проживали в Улусе Джучи длительное время, во-вторых, общались с широким кругом лиц, принадлежавших к разным слоям общества, конфессиям и пр. Кроме того, самим миссионерам неоднократно приходилось становиться свидетелями или даже участниками правоотношений, так что их сведения по ряду вопросов являются первоисточником.

В рамках настоящего исследования исследован ряд исторических документов, одни из которых являются отчетами самих миссионеров о своей деятельности, другие же были составлены на основе записок или устных сообщений этих миссионеров. Целью исследования является реконструкция отдельных аспектов правовых и процессуальных отношений в Улусе Джучи по сведениям католических миссионеров,

а также оценка степени достоверности их как источника по данному аспекту золотоордынской истории.

Методы исследования

Исторические памятники изучаются как источники сведений о праве и суде Золотой Орды, для чего используется междисциплинарный подход, сочетающий инструментарий исторического и историко-правового исследования. Соответственно, в числе используемых методов наиболее востребованными являются историко-правовой, сравнительно-правовой и формально-юридический подходы, историко-системный и структурно-функциональный методы.

Результаты

В ходе исследования был проведен анализ ряда записок католических миссионеров, одни из них сами провели некоторое время в Золотой Орде, другие же составляли свои труды в Европе, опираясь на сведения, предоставленные им информаторами их числа побывавших в Улусе Джучи и других чингизидских государствах.

К числу первых следует отнести послание Ладислава, кустодия Газзари (т.е. главы францисканцев в Золотой Орде), направленное из Кафы 11 апреля 1287 г., хорошо известное исследователям послание францисканца Иоганки Венгра генеральному министру ордена 1320 г., а также послание францисканцев из той же Кафы, датированное 15 мая 1323 г.

Вторую группу источников составляют произведения, написанные в Европе, но с использованием сведений, предоставленных миссионерами, побывавшими в Улусе Джучи. Во-первых, это произведения флорентийского доминиканца Риккольдо де Монтекроче (1243–1320), самого побывавшего в качестве миссионера, правда, на Ближнем Востоке – «Книга паломничества» и «Книжица [братьям, посланным] к восточным народам» (обе

составлены во Флоренции ок. 1300 г.). Другие два сочинения принадлежат францисканцу Джованни Элемозине (ум. ок. 1339) – «Книга историй святой Римской церкви» и «Хроникон, или Книга многочисленных историй», написанные в Ассизи в 1335–1336 гг. К середине XIV в. относится анонимное продолжение «Хроники» генуэзского архиепископа и хрониста Якопо да Вараджине, составленное в середине XIV в., а ко второй половине века (между 1360 и 1373 гг.) – «Хроника 24 генеральных магистров ордена миноритов», автором которой предположительно являлся Арно де Саран, глава францисканцев Аквитании, и «О подобию жизни святого Франциска с жизнью господина Иисуса», написанное между 1385 и 1390 гг. итальянского теолога Бартоломео из Пизы. Позднейшим из использованных сочинений является «Каталог святых меньших братьев», составленный около 1385 г.

Несколько особняком стоит еще один документ, также уже хорошо известный исследователям – булла-послание папы римского Бенедикта XII (1334–1342) золотоордынскому хану Узбеку от 17 августа 1340 г. В нем на основании сведений, предоставленных послами самого хана (среди которых был и францисканец Илия из Венгрии), оцениваются события, происшедшие в Улусе Джучи годом раньше и также имеющие юридическое значение.

Представляется целесообразным проанализировать сведения данных источников по сферам правоотношений в Золотой Орде. При этом сразу стоит отметить, что различные сферы нашли отражение в сообщениях миссионеров в разной степени, что совершенно объяснимо, учитывая цели пребывания авторов и информаторов в Улусе Джучи и их связи с местными властями и населением.

Так, обращаясь к вопросам власти и управления, миссионеры весьма кратко затрагивают вопрос о жесткой властной иерархии в Золотой Орде, подчеркивая беспрекословное подчинение младших старшим. В этом отношении они, по сути,

продолжают и развивают сделанное в свое время еще Иоанном де Плано Карпини и его спутником Бенедиктом Поляком [2, с. 49, 50; 3, с. 121]. Надо полагать, столь четкая система подчиненности в глазах средневековых европейцев выглядела чем-то весьма необычным даже в весьма структурированной церковной иерархии – неслучайно брат Бенедикт в свое время отметил, что монголы «послушны своим господам... даже больше, чем лица духовного звания своим прелатам».

Однако если посланцы европейских монархов первой половины XIII в. ограничивались лишь общей характеристикой такого «послушания», то миссионеры, пребывавшие длительное время в Золотой Орде, имели возможность на конкретных примерах убедиться в действии этого принципа на практике. Так, в «Книге паломничества» Риккольдо де Монтекроче содержится следующая информация: «Но они также соблюдают такое повиновение их господину, что когда случится, что кого-либо приговорят к смерти, господин говорит: “Схватите такого-то и усыпите его”. Ибо они не называют смерть смертью, а зовут ее обычно сном. Тогда те приходят к тому, кого следует убить, и говорят: “Господин повелел, чтобы мы тебя схватили и усыпили”. Тогда тот отвечает, говоря: “Он сам говорит и повелевает?”. И немедленно после того, как услышит, что так, он протягивает руки, чтобы его связали и говорит: “Тогда вяжите меня”» [1, № 8, с. 153–154]. Джованни Элемозина в «Книге историй святой Римской церкви» достаточно подробно описывает жесткую военную дисциплину, характерную для монгольской имперской традиции [1, № 74, с. 467–468].

Вместе с тем, учитывая, что миссионеры больше внимания уделяли взаимодействию с частными лицами (принадлежавшими, впрочем, ко всем социальным слоям [4, с. 144–145]), неудивительно, что сфера власти и управления их не слишком интересовала. Напротив, они гораздо больше внимания уделили тому факту, что представители ханских властей не вмешивались в

частную жизнь своих подданных, разных по этнической, языковой, культурной и религиозной принадлежности: ведь во многом именно благодаря этому миссионеры имели возможность беспрепятственного общения с подданными ханов-Джучидов с целью их обращения в католицизм.

Именно поэтому и Иоганка Венгр в своем послании, и затем Джованни Элемозина в «Хрониконе» особо отмечали, что власти не препятствуют покоренным народам сохранять свои религию («закон») и образ жизни – лишь бы те платили налоги и пошлины и сохраняли верность своим новым властям [1, № 31, с. 304–305, № 75, с. 471; 5, с. 91].

Следует отметить, что принцип невмешательства власти в частные правоотношения своих подданных начал формироваться у монголов еще в доимперский период: ханы и их подчиненные предоставляли подданным возможность разрешать свои частные конфликты и противоречия на основе обычного права (йусун) [6, с. 55; 7, с. 33–34]. В правление хана Угедэя, сына и преемника Чингис-хана (1229–1241), этот принцип был распространен на все многонациональное население империи: он создал прецедент, приговорив к казни некоего кипчака, обвинившего мусульманина в нарушении монгольского закона о правилах умерщвления животных, употребляемых в пищу, но увидевшего это нарушение в результате проникновения в его дом [8, с. 49–50]. Таким образом, сведения миссионеров позволяют увидеть, что подобный принцип невмешательства властей в частную жизнь подданных активно применялся и в Улусе Джучи.

Продолжая анализ сведений католических миссионеров о регулировании частнопроводных отношений в Золотой Орде, нельзя не отметить также упомянутую Иоганкой Венгром неприкосновенность частной собственности, в т.ч. и представителей покоренного населения: «И господа не осмеливаются касаться имущества рабов» [1, № 31, с. 305; 5, с. 91].

Учитывая, что христианская церковь (как католическая, так и православная)

выступала основным регулятором семейно-правовых отношений, неудивительно, что миссионеры неоднократно сообщают об особенностях семейных отношений в Золотой Орде и отдельно о положении женщин – не без оснований видя в последних наиболее подходящий контингент для обращения в христианство.

Многоженство у золотоордынских подданных разных конфессий (поскольку его допускали и ислам, и тенгрианство, и буддизм) в глазах миссионеров являлось одной из причин, по которым ордынцы отказывались переходить в католичество и, напротив, с охотой принимали ислам. Риккольдо де Монтекроче в своей «Книжице...» дает вполне рациональное объяснение этому: «потому что они имеют много жен и детей от них и порой любят больше младшую, чем старшую» [1, № 9, с. 174] (подобная оговорка объясняется тем, что в случае принятия христианства новообращенному предписывалось удалить всех жен, кроме первой, т.е. старшей).

Положение женщин описывается миссионерами достаточно противоречиво. С одной стороны, они отмечают высокий статус женщин, наличие у них многочисленных личных и имущественных прав (что было не слишком характерно для средневековой Европы). Риккольдо де Монтекроче в «Книге паломничества» утверждает, что «женщины тартар пребывают среди них в великой чести», «тартары почитают всех женщин мира и особенно своих». Женщины отвечали за ведение домашнего хозяйства: «их женщины являются теми, кто управляет царством и домом. И они покупают и продают» [1, № 8, с. 154–155]. Неудивительно, что адресатами посланий и римских пап, и других европейских монархов являлись не только сами ханы, но и их жены, обладавшие большим политическим влиянием не только внутри Улуса Джучи, но и на международной арене [см., напр.: 9, с. 196–203; 10].

Примечательно объяснение, данное флорентийцем столь высокому положению женщин: согласно его сообщению, однажды именно женщины одержали победу над

врагами своего народа. Неудивительно, что среди качеств и прав женщин упоминается также то, что они «являются отважными и воинственными. Они ездят верхом так же, как и мужчины...» [1, № 8, с. 154, 155].

С другой же стороны, согласно сведениям миссионеров, у женщин практически не было выбора в отношении замужества и решения последующей своей судьбы. Тот же Рикколько де Монтекроче указывает: «Тартары также когда берут жен, покупают их у их родителей, словно какую-нибудь рабыню». После смерти мужа она либо становилась женой его родственника (по распространенному среди монголов праву левирата), «или она навсегда остается в доме мужчины, словно рабыня». Примечательно, что принцип левирата имел и политическое значение: женитьба нового хана на вдовах своего предшественника, по словам флорентийца, увеличивала легитимность хана в глазах подданных: «они не считают ханом того, у кого нет жен и женщин другого» [1, № 8, с. 154, 155].

Полигамия предопределяла различие в статусах старших и младших жен: «они берут много жен одновременно, все же первая является старшей и считается законной, другие же являются почти наложницами» [1, № 8, с. 155].

Проживая значительное время в Золотой Орде, миссионеры нередко становились свидетелями, а порой и участниками уголовно-правовых отношений, что так же отражали в своих сообщениях. В этой сфере они старались подчеркнуть порочность жестокость ордынцев – «язычников» в связи с их отношением к преступлениям и наказаниям.

Так, Рикколько де Монтекроче сообщает: «Кражу же и грабеж они считают некой благой хитростью» [№ 1, № 8, с. 153]. Однако это утверждение находится в явном противоречии как со сведениями, например, как Вильгельма де Рубрука, так и Джованни Элемозина о суровых наказаниях за воровство. Причем если Рубрук, лишь проезжавший через территорию Улуса Джучи и, вероятно, опиравшийся на слухи, утверждал, что за

самые незначительные кражи следуют самые жестокие наказания – до 100 ударов палками [11, с. 100–101], то Элемозина, получивший сведения от очевидцев, приводит более правдоподобную информацию: «За небольшое воровство вор получает в суде 7 ударов палкой, и чем больше воровство, тем более увеличивается число ударов. Однако при воровстве лошади или [...] вора убивают. Однако, если он хочет отдать украденное, прибавив другого столько же, сколько он украл, его отпускают» [1, № 74, с. 468].

К числу тяжких преступлений относилось убийство. Рикколько де Монтекроче сообщает: «К убийству они относятся очень серьезно и весьма остерегаются того, чтобы убить кого-либо без чрезвычайной причины» [1, № 8, с. 154.]. При этом к числу таких причин он относит неповиновение старшим. Джованни Элемозина (вслед за Рубруком) отмечает, что за убийство неминуемо следовала смертная казнь. Любопытно также, что суровое наказание, по его словам, следовало и за провоцирование другого на агрессивные действия в связи с угрозой убийством: «угрожающий другому [смертью...], чтобы он ударил, теряет руку» [1, № 74, с. 468].

Из государственных преступлений миссионерами упомянута только попытка захвата престола, о которой сообщается в послании францисканцев Кафы 1323 г. Согласно этому сообщению, два сына покойного хана составили заговор против новоизбранного хана, за что они были казнены (отметим, впрочем, что это событие привлекло внимание авторов лишь в связи с возможным крещением и последующим отступничеством этих царевичей, что, по утверждению францисканцев, послужило отягчающим обстоятельством при определении им наказания) [1, № 47, с. 366–367]. По-видимому, речь идет о событиях, связанных с приходом к власти хана Узбека в 1313 г. и последовавшей борьбой со сторонниками его дяди и предшественника Токты, завершившейся лишь в начале 1320-х гг. с гибелью Тукель-Буги – последнего сына Токты. Тем не

менее, само сообщение в полной мере подтверждает принцип, зафиксированный как монгольскими имперскими историками (в качестве положения Великой Ясы Чингисхана) [8, с. 119; 12, р. 255], так и европейскими дипломатами [2, с. 48], о смертной казни за попытку незаконного захвата трона.

Основным наказанием за большинство преступлений были телесные наказания. Однако, как отмечал Монтекроче, сами ордынцы были привычны к ним: «Сечь или получать кнута они считают почти ничем. Так, когда татарин сечет кого-либо до смерти многими ударами кнута, то считается лучшим образом возместить тому это, если он протягивает ему питье. И когда его самого жестоко бьют кнутом, он весьма легко примиряется, приняв вино».

Смертная казнь осуществлялась в двух формах – с пролитием и без пролития крови. На первое могли претендовать только представители правящего рода Джучидов – согласно Рикколько де Монтекроче, «один хан убивает другого, чтобы самому властвовать, но строго следит за тем, чтобы не пролить его крови. Ибо они говорят, что никоим образом не подобает, чтобы кровь великого хана пролилась на землю, но он заботится задушить его любым возможным для него способом» [1, № 8, с. 154]. Основным же видом смертной казни для остальных подданных золотоордынских ханов и иностранцев являлось разрубание мечом: «Умерщвляемого рассекают посередине, там, где пупок» [1, № 74, с. 468]. Это сообщение Элемозины подтверждается сведениями и из восточных источников: согласно персидскому хронисту Хафизу Абру, именно так был казнен, в частности, Рашид ад-Дин – знаменитый государственный деятель и историк монгольского Ирана [13, с. 80].

В анонимном продолжении «Хроники» архиепископа Якопо да Вараджине упоминается о тюремном заключении, причем, по-видимому, пожизненном: так, когда в 1307 г. имел место конфликт хана Токты (1291–1312) с генуэзцами, монарх приказал схватить всех граждан этого государства в

своих владениях, после чего многие из них «остались там заключенными в тюрьму, и позже почти все они умерли от холода, меча и болезней» [1, № 22, с. 258].

Вместе с тем мы практически не находим в сведениях католических миссионеров сообщений о произволе властей или населения Золотой Орды против собственных подданных или иностранцев. Напротив, в некоторых записках содержатся сведения о процессуальных отношениях в Улусе Джучи, которые можно счесть весьма ценными и порой даже уникальными.

Так, Ладислав, глава кустодии Газзари, в своем письме описывает действия властей, последовавшие в результате массового конфликта между мусульманами и христианами в Солхате: «императоры Телебуга и Ногай направили каждый по одному из наиболее выдающихся из своих баронов и третьего особого посла с той целью, чтобы, если первые обвинили бы кого-либо в разрушении церкви или сносе колокола, то тот третий без всякого исключения или денежного заступничества наказал бы того своей собственной рукой вне зависимости от каких-либо обстоятельств... тот третий вошел с военной силой в город Солхат. И хотя он был сарацином, поразил всех сарацин словно собак» [1, № 5, с. 125].

Данное сообщение дает основание для нескольких выводов. Во-первых, «выездная сессия» ханского суда включала в себя двух «следователей», один из которых представлял интересы хана Тула-Бути (1286/1287–1291), а другой – темника и фактического временщика Ногай (ум. 1300), задачей которых был сбор доказательств и поиск виновных. Третий же был собственно судьей. Примечательно, что, несмотря на свою принадлежность к исламу («был сарацином»), он действовал, в первую очередь, именно как ханский судья-дзаргучи, что и обусловило его беспристрастность, в т.ч. и по отношению кединоверцам. Аналогичным образом, Иоганка Венгр отмечает отсутствие субъективности по религиозному принципу у судей-несториан, с которыми он встречался в Башкирии [1, № 31, с. 306; 4, с. 92].

Краткие сведения о ханском суде Золотой Орды нашли отражение в булле папы Бенедикта XII хану Узбеку 1340 г. Исследователи уже обращали внимание на это послание как на единственный источник о чрезвычайном событии – заговоре против Узбека, имевшем место в 1339 г., в результате которого хан был осажден в собственном дворце, который заговорщики к тому же попытались поджечь [9, с. 40–42]. Из папского послания следует, что среди подозреваемых в участии в заговоре было несколько христиан, в результате чего под подозрением оказались все христиане Орды. Однако, как подчеркивает Бенедикт XII, хан провел справедливый и объективный суд, в результате чего все подозреваемые христиане были оправданы, кроме трех, чье участие в заговоре было доказано, и они были казнены [1, № 93, с. 516; 10, с. 1003]. Это сообщение является еще одним подтверждением того, что столь важные дела, связанные с посягательством на государство и лично монарха, разбирались исключительно ханами Золотой Орды.

Однако гораздо более подробное и информативное описание суда и процесса в Улусе Джучи нашло отражение в целом ряде сообщений о гибели в Сарае францисканца Иштвана из Варада, имевшей место 6 (22) апреля 1334 г. Несомненно, это событие вызвало большой резонанс в ордене, тем более, что погибший был причислен к лику святых. Неудивительно, что этот сюжет нашел отражение в целом ряде сочинений, созданных францисканцами, из которых нас особо интересуют три, как содержащие сведения процессуального характера: «Хроника 24 генеральных магистров ордена миноритов», «Каталог святых меньших братьев» и «О подобию жизни святого Франциска» Бартоломео из Пизы.

Сам сюжет, собственно, представляет собой довольно распространенный вариант агиографического сочинения (жития) мученика, погибшего от рук иноверцев. Однако рассказ об этом событии, несмотря на наличие многочисленных классических «житийных» элементов, несомненно,

отражает подлинные золотоордынские процессуальные реалии.

Венгерский францисканец Иштван из Варада, наказанный братьями за прелюбодеяние, решил перейти в ислам, однако впоследствии раскаялся и вернулся в католичество. Согласно канонам шариата, такое деяние влекло мучительную казнь, и сначала бывшие иноверцы подвергли его избиванию камнями и оружием, а также «кнутами из кожи, наполненными песком» [1, № 102, с. 589], однако мусульманский судья-кади решил провести формальное расследование, для чего заключил Иштвана в тюрьму.

Прежде чем приступить к допросу, францисканца подвергли пыткам. Согласно «Хронике 24 генеральных магистров...», в ту же ночь кади повелел подвесить его за правую руку и за ногу с той же стороны, а на другую руку и другую ногу, и посередине туловища, привязать огромный камень как груз. И он оставил его в ту ночь, так подвешенным, приказав, чтобы никто не подавал ему еды или питья... Следующей же ночью кади, найдя его еще более стойким душой в вере Христа, повелел, как и прежде, сечь его ремнями, полными песка, и после этого подвесить его за обе руки, и привязать к его ногам одно огромное бревно, которое тянуло ему ноги вниз, как если бы они хотели отделить его от своей нижней части. И всю ту ночь он оставался таким образом подвешенным» [1, № 102, с. 589–590, ср.: № 105, с. 624].

Сходным образом представлены пытки будущего святого и в «Каталоге святых меньших братьев»: «После этого он [кади – Р.П.] повелел заключить его в темницу и приказал, чтобы ему не давали ничего ни есть, ни пить. И на ночь он приказал подвесить его за правую руку и ногу и привязал большой камень к его левой руке, и один камень к левой ноге, а другой – посередине туловища; чтобы, подвешенный таким образом, он растянулся во все стороны и изнемог. И так его оставили в течение всей той ночи и следующего дня, вплоть до следующей ночи. Все это он стойко терпел, укрепленный силой Христа.

Но кади, увидев его твердым в вере, повелел подвесить его за обе руки и привязать к его ногам огромную глыбу, чтобы полностью его расчленил. И груз был настолько большим, что руки у него вытянулись из предплечий, а все туловище было изломано. Приблизившись к нему и видя, что не может отвлечь его от своей веры, кади повелел подвесить его за горло, подвергнув его, однако, сначала жесточайшему бичеванию. И, чтобы задушить его дымом, под его ногами был быстро разожжен большой костер, а кади ушел, заперев темницу» [1, 3 106, с. 628].

Безусловно, мы не можем в полной мере реконструировать систему получения доказательств в рамках судебного процесса в Золотой Орде. Столь яркие (с несомненными преувеличениями) описания бесчеловечных пыток мучеников за веру имели весьма широкое распространение в европейской средневековой агиографической литературе [14, р. 31–69]. Однако ряд подобного рода мер «выбивания» признания мы находим и в восточных источниках монгольского имперского происхождения: в частности, персидский историк второй половины XIII в. Алла ад-Дин Джувейни приводил примеры подвешивания обвиняемых на цепи, лишения их еды и сна и т.д. [12, р. 245–246]. Таким образом, можно не сомневаться, что некоторые реалии процессуальных реалий Золотой Орды, связанные с получением признания обвиняемого, нашли отражение в анализируемых источниках.

Обращает на себя внимание также ход последующего допроса Иштвана судьей-кади. Сам судья и его помощники задавали подсудимому многочисленные вопросы и выдвигали обвинения, на которые он лишь молчал, что вызвало удивление его собрата по ордену Гильома Аквитанского, который даже спросил его: «Почему же ты им не отвечаешь?» [1, № 102, с. 591]. Полагаем, это сообщение указывает на использование в Золотой Орде (даже в делах по религиозным преступлениям) состязательного процесса, в рамках которого у обвиняемого была возможность реагировать на показания обвинителей и вопросы суда с целью отвергнуть обвинения.

Также следует отметить практически полное отсутствие упоминаний о роли в процессе официальных представителей властей Улуса Джучи. Судья-кади в данном случае выступает не как представитель ордынской администрации (хотя в результате религиозной реформы хана Узбека мусульманские чиновники и были интегрированы в нее), а как глава мусульманской общины. Несомненно, вероотступничество рассматривалось не как противоправное деяние в публично-правовой сфере, а как исключительно «внутреннее дело» мусульман города Сарая, что и объясняет руководство процессом со стороны кади, равно как и активное поведение других представителей мусульманской общины.

Вместе с тем одно единственное упоминание «постороннего вмешательства» в процесс все же нашло отражение в «Хронике 24 генеральных магистров»: «Жена же императора тартар той же империи, которая была дочерью императора греков, услышав о мучении упомянутого брата и испытав к нему же сострадание, послала ему есть и пить» [1, № 102, с. 589]. Сообщение, на наш взгляд, является весьма любопытным. Во-первых, оно подтверждает активную роль представительниц правящего рода в Золотой Орде, позволившую ханской супруге, в отличие от других представителей власти, все же вмешаться в дело, полностью переданное на рассмотрение в мусульманский суд. Во-вторых, упоминание этой «жены императора тартар...», которая была дочерью императора греков», подтверждает историчность «жития» Иштвана: речь идет о супруге хана Узбека, известной по имени Баялун, которая была внебрачной дочерью императора Андроника III (1325–1341). Согласно мнению исследователей, между женами хана Узбека существовало своеобразное «распределение» покровительства основным конфессиям, присутствовавшим в Золотой Орде: так, знаменитая ханша Тайдула была покровительницей православия (почему и упоминается столь часто в русских летописях), Урдуджа – ислама [15, с. 45–46]; Баялун же, исходя из анализируемого сообщения, могла

покровительствовать как раз католичеству (что отражает особенности религиозной политики византийских императоров в рассматриваемый период).

Как бы то ни было, кади (под давлением мусульманской общины) был вынужден приговорить Иштвана к смертной казни через сожжение, причем перед этим его провезли по городу, привязав к хвосту лошади. Однако, согласно житию, когда огонь его не тронул, мусульмане накинулись на него с камнями, мечами и топорами, в конце концов умертвив [1, № 102, с. 593, № 105, с. 624, № 106, с. 629].

Таким образом, сведения, казалось бы, канонического житийного сочинения отражают целый ряд элементов судебного процесса в Золотой Орде: подведомственность религиозных дел духовному суду, использование различных пыток для получения признания, состязательный характер судебного разбирательства.

Выводы

Подводя итоги исследования, можно утверждать, что католические миссионеры описывали правовые реалии Улуса Джучи в основном в парадигме, заданной Иоанном де Плано Карпини и другими европейскими посланцами в Монгольской империи и Золотой Орде: мы можем наблюдать те же «европоцентристские» оценки права и суда, подчеркивание несовершенства регулирования правовых отношений среди населения, еще не приобщившегося к христианству и т.д. Вместе с тем нельзя не

отметить, что миссионеры конца XIII–XIV вв. уже отражали изменившуюся ситуацию в Улусе Джучи. Во-первых, в их записках отмечаются официальное принятие ислама и интеграция его ценностей в различные сферы жизни, включая и правовую. Во-вторых, несмотря на продолжение ханами-Джучидами боевых действий, они уже не рассматривались европейскими современниками как неминуемая угроза для Европы, в связи с чем некоторые трактовки миссионерами золотоордынских правовых реалий стали приобретать более нейтральный характер по сравнению с эпохой Плано Карпини, Рубрука и их современников.

Таким образом, исследованные источники позволяют существенно расширить наши представления о правовых реалиях Золотой Орды конца XIII – первой половины XIV в. и, с привлечением материалов вышеупомянутых священнослужителей-дипломатов (Плано Карпини, Рубрук и др.), проследить эволюцию представлений европейских современников о праве и суде в Улусе Джучи. Сведения проанализированных источников представляют значительный интерес на предмет сравнения с записками современных им миссионеров, побывавших в других улусах Монгольской империи рассматриваемого периода – Джованни де Монтекорвино, Журдена де Северака, Одорико де Порденоне, Джованни Мариньоли и др. [16]. Сравнение представленных в них сведений о правовой ситуации в других улусах Монгольской империи с ситуацией в Золотой Орде является следующим этапом нашего исследования.

Список литературы

- 1 Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341) / Р. Хаутала. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 976 с.
- 2 Плано Карпини И. История монгалов. Путешествия в восточные страны / Плано Карпини И. – Москва: Мысль, 1997. – 272 с.
- 3 Аксенова С.В., Юрченко А.Г. «История Татар» Ц. де Бридиа // Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. – Санкт Петербург: Евразия, 2002. – С. 75–126.

- 4 Малышев А. Б. Начало католического миссионерства в Золотой Орде // Восток – Запад: проблемы взаимодействия и трансляции культур. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2001. – С. 140–145.
- 5 Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и восточной Европе // Исторический архив. – № 3. – 1940. – С. 71–112.
- 6 Крадин Н.Н. Эволюция социально-политической организации монголов в конце XII – начале XIII века / Н.Н. Крадин // «Тайная история монголов»: источниковедение, филология, история. – Новосибирск: Наука, 1995. – С. 48–66.
- 7 Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды / Р.Ю. Почекаев. – Казань: Фэн, 2009. – 260 с.
- 8 Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II / Рашид ад-Дин. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 253 с.
- 9 Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: источниковедческое исследование / А.П. Григорьев, В.П. Григорьев. – Санкт Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2002. – 276 с.
- 10 Юргевич В. Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку в 1340 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. V. – 1863. – С. 998–1006.
- 11 Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны. – Москва: Мысль, 1997. – С. 86–189.
- 12 Juvaini Ata-Malik. The History of the World-Conqueror / Juvaini Ata-Malik. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – 763 p.
- 13 Хафиз Абру (Шихаб ад-Дин Абдаллах ибн Лутфаллах ал-Хавафи). Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди («Дополнение к собранию историй Рашида») / Хафиз Абру. – Казань: ЯЗ, 2011. – 320 с.
- 14 Tracy L. Torture and brutality in medieval literature: Negotiations of national identity / L. Tracy. – Cambridge: D.S. Brewer, 2012. – 326 p.
- 15 Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: источниковедческий анализ золотоордынских документов / А.П. Григорьев. – Санкт Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 276 с.
- 16 После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий / После Марко Поло. – Москва: Наука, 1968. – 237 с.

Р.Ю. Почекаев^{1,2}

¹«Экономиканың Жоғары Мектебі» Ұлттық зерттеу университеті, Санкт-Петербург, Ресей

²Алтай мемлекеттік университетінің «Үлкен Алтай» алтаистика және түркітану ФБО, Барнаул, Ресей

Жошы ұлысының (Алтын Орда) құқығы мен соты XIII–XIV ғғ. аяғындағы католик миссионерлерінің жазбаларында

Аңдатпа. Мақалада XIII–XIV ғғ. соңындағы Алтын Орданың құқықтық болмысы туралы мәліметтер көзі ретінде католик миссионерлерінің (францискандар мен доминикандықтардың) мәліметтері талданады, тарихи және заң ғылымдарының әдістерін үйлестіретін пәнаралық тәсіл негізінде қарастырылып отырған кезеңде Алтын Ордаға жеке өзі келген католик дінбасылары өкілдерінің есептері, сондай-ақ осындай миссионерлер ұсынған мәліметтерге сүйенген еуропалық авторлар еңбектерінің үзінділері зерттелген. Жүргізілген талдау нәтижесінде биліктің халықпен өзара қарым-қатынасы, жеке (бірінші кезекте, отбасылық) қатынастар, қылмыстар мен жазалар, процестік қатынастар (тергеу және сот) сияқты салаларды реттейтін құқық қағидаттары мен нормалары реконструкцияланады. Алтын Ордадағы құқықпен сот туралы жазбаларында «еуропоцентристік көзқарас» және Джучи И. де Плано Карпини мен В. Улусқа сапар шегу нәтижесінде пайда болған қондырғылармен байланысты. де Рубрука, олардың ізбасарлары, соған қарамастан, белгілі бір дәрежеде өзгерген шындықты ескерді (исламды қабылдау, кең

ауқымды жаулап алуларды тоқтату және т.б.), бұл Жошы Ұлысында қолданылатын құқықтық қағидалар мен нормалардың жаңа түсіндірмелерінде көрініс тапты.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы (Алтын Орда); католик миссионерлері; саяхатшылардың жазбалары; моңғол империялық құқығы; әдеттегі құқық; діни құқық, отбасылық қатынастар; қылмыстар мен жазалар; сот және процесс.

R.Yu. Pochekaev^{1,2}

¹*National Research University Higher School of Economics, St. Petersburg, Russia*

²*“The Great Altai” Scientific Educational Center of Altaistics and Turcology at the Altai State University, Barnaul, Russia*

**Law and judgment of the Ulus Dzhuchi (Golden Horde)
in the notes of Catholic missionaries of the late thirteenth and fourteenth centuries**

Abstract. The article analyses the information of Catholic missionaries (Franciscans and Dominicans) as a source of information about the legal realities of the Golden Horde at the end of the 13th-14th centuries. Using an interdisciplinary approach combining the methods of history and law, the reports of representatives of the Catholic clergy who had visited the Golden Horde during the period in question, as well as fragments of works by European authors based on information provided by such missionaries, were examined. The analysis reconstructs principles and norms of law regulating such spheres as relations between authorities and population, private (primarily family) relations, crimes and punishments, and procedural relations (investigation and trial). While demonstrating in their notes on law and justice in the Golden Horde a «Eurocentric approach» and being largely bound by the attitudes that emerged as a result of I. de Plano Carpini and W. de Rubruk's journeys to the Ulus Juchi, their followers nevertheless took into account, to a certain extent, the changing realities (the adoption of Islam, the winding down of large-scale conquests, etc.), which were reflected in new interpretations of legal principles and rules that were in force in the Ulus Juchi.

Keywords: Jochi Ulus (Golden Horde); Catholic missionaries; travelers' notes; Mongolian imperial law; customary law; canon law; family legal relations; crimes and punishments; legal procedure.

References

- 1 Khautala R. V zemlyakh «Severnoy Tartarii»: Svedeniya latinskikh istochnikov o Zolotoy Orde v pravlenie khana Uzbeka (1313–1341) [To lands of the “Northern Tartaria”: Information of Latin sources on the Golden Horde during the reign of khan Uzbek (1313–1341)]. (Institut istorii im. Sh. Marjani AN RT Kazan, 2019, 976 p.), [In Russian].
- 2 Plano Carpini I., Istoriya mongalov [History of Mongols], Puteshestviya v vostochnye strany [Travels to eastern countries] (Mysl', Moscow, 1997, 272 p.), [In Russian]
- 3 Akesnov S.V., Yurchenko A.G. «Istoriya Tatar» ts. de Bridia [History of tatars by C. de Bridia]. Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya». Materialy frantsiskanskoy missii 1245 goda [The Christian world and the “Great Mongol Empire”. Materials of the Franciscan Mission of 1245] (Evraziya, St. Petersburg, 2002, P. 75–126), [In Russian]
- 4 Malyshev A. B. Nachalo katolicheskogo missionerstva v Zolotoy Orde [The beginning of the Catholic missionary work in the Golden Horde]. Vostok – Zapad: problemy vzaimodeystviya i translyatsii kul'tur [East and West: problems of the cultural interaction] (Saratov University Press, Saratov, 2001, P. 140–145), [in Russian].
- 5 Anniskiy S.A. Izvestiya vengerskikh missionerov XIII–XIV vv. O tatarakh I vostochnoy Evrope [Information of Hungarian missionaries of 13th–14th cc. on tatars and Eastern Europe]. Istoricheskiy arkhiv [Historical archive], 3, 71–112 (1940), [In Russian].
- 6 Kradin N.N. Evolyutsiya sotsial'no-politicheskoy organizatsii mongolov v kontse XII – nachale XIII veka [Evolution of social-political organization of Mongols at the end of 12th – beginning of 13th c.]. “Taynaya

istoriya mongolov": istochnikovedenie, filologiya, istoriya ["The Secrete History of Mongols": Source Study, Philology, History] (Nauka, Novosibirsk, 1995, P. 48–66), [in Russian].

7 Pochekaev R.Yu. Pravo Zolotoy Ordy [The law of the Golden Horde] (Fen, Kazan, 2009, 260 p.), [in Russian].

8 Rashid ad-Din. Sbornik letopisey [Collection of chronicles], (Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow, 1960, 253 p.), [in Russian].

9 Grigor'ev A.P., Grigor'ev V.P. Kolleksiya zolotoordynskikh dokumentov XIV veka iz Venetsii: Istochnikovedcheskoe issledovanie. [The collection of the Golden Horde documents from Venuice: Source study]. (St. Petersburg State University Press, St. Petersburg, 2004, 276 p.), [in Russian].

10 Yurgevich V. Rasskaz rimsko-katolicheskogo missionera dominikantsa Yuliana o puteshestvii v stranu privolzhsikh vengertsev, sovershennom pered 1235 godom i pis'ma papy Venedikta XII k khanu Uzbeku, ego zhene Taydolyu i synu Dzhanibeku v 1340 godu [Tale of the Roman-Catholic missionary Julian on his travel to the country of Volga Hungarians before 1235 and letters of the Pope Benedict XII to khan Uzbek, his wife Taydula and son Janibek in 1340]. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Proceedings of the Odessa society of history and antiquities], 5, 998–1006 (1863), [in Russian]

11 Rubruk G. Puteshestvie v vostochnye strany [Travel to eastern countries], transl. by A.I. Malein. Puteshestviya v vostochnye strany [Travels to eastern countries] (Mysl', Moscow, 1997, p. 86–189). [in Russian].

12 Juvaini Ata-Malik. The History of the World-Conqueror, transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle (Manchester University Press, Manchester, 1997, 763 p.).

13 Khafiz Abdu (Shikhab ad-Din Abdallakh ibn Lutfallakh al-Khavafi). Zayl-i Dzhami at-tavarikh-i Rashidi («Dopolnenie k sobraniyu istoriy Rashida») ["Addition to collections of histories by Rashid"] (Yaz, Kazan, 2011, 320 p.), [in Russian].

14 Tracy L. Torture and brutality in medieval literature: Negotiations of national identity (D.S. Brewer, Cambridge, 2012, 326 p.).

15 Grigor'ev A.P. Sbornik khanskikh yarlykov russkim mitropolitam: Istochnikovedcheskiy analiz zolotoordynskikh dokumentov [The collection of khans' yarliks to Russian metropolitans: Source study analysis of documents], (St. Petersburg State University Press, St. Petersburg, 2002, 276 p.), [in Russian].

16 Posle Marko Polo. Puteshestviya zapadnykh chuzhezemtsev v strany trekh Indiy [After Marco Polo. Travels of western foreigners to countries of three Indias] (Nauka, Moscow, 1868, 237 p.), [in Russian].

Сведения об авторе:

Почекаев Роман Юлианович – доктор исторических наук, кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории права и государства Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики», Санкт-Петербург, Россия; главный научный сотрудник НОЦ алтаистики и тюркологии «Большой Алтай» Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия.

Pochekaev Roman Yulianovich – Doctor of Historical Sciences, Candidate of Law, Associate Professor, Head of the Department of Theory and History of Law and State of the National Research University Higher School of Economics, St. Petersburg, Russia; Chief Researcher of "The Great Altai" Scientific Educational Center of Altaistics and Turcology at the Altai State University, Barnaul, Russia.

М.В. Рыгалова

Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
(E-mail: mariya_rygalova@mail.ru)

Индикаторы модернизации образования Центрально-Азиатского региона Российской империи во второй половине XIX–начале XX вв.

Аннотация. Тема изучения модернизации является одной из востребованных среди историков, поскольку в длительном хронологическом охвате включает в себя различные направления общественного развития: демографию, социально-экономическое, политическое, культурное и проч.

Центрально-Азиатский регион Российской империи второй половины XIX–начала XX вв. в этом отношении представляет немалый интерес для исследователей, поскольку модернизация окраинных территорий России имела свои особенности, связанные с географическим положением, национальным составом населения, традиционализмом общества.

Одним из направлений модернизации является образование. Согласно исследователям, его можно отнести к духовному аспекту модернизации. Исходя из источников, а также особенностей развития окраинных территорий Российской империи, были выделены индикаторы развития образования, которые подробно, на примере областей, охарактеризованы в статье (количество учебных заведений и вовлеченность населения в процесс образования, вовлеченность коренного населения в образование (рассматривается отдельно в силу специфики состава населения, более 50 % которого были инородцы), вовлеченность девочек в образовательный процесс (к этому индикатору также следует относиться с особым вниманием по причине традиционализма общества), индикатор структуры образовательной сети, ее усложнение и расширение, уровень грамотности населения.

Анализ совокупности выделенных индикаторов позволяет сделать выводы о том, что российские власти вели политику планомерной модернизации территории, отсутствовала коренная ломка традиционных устоев общества. Это видно из политики в области образования, связанной с устройством школ для инородцев, учебных заведений для совместного обучения инородцев и русских, возможностями получения среднего образования инородцами, в том числе за пределами области. Рост числа учебных заведений, учащихся, расширение сети школ за счет профессиональных учебных заведений являются показателями развития не только системы образования, но и различных отраслей социально-экономической жизни, которые также затронула модернизация.

Ключевые слова: модернизация; Центрально-Азиатский регион Российской империи; система образования; индикаторы модернизации.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-74-89>

Поступила: 15.07.2021 / Одобрена к опубликованию: 26.07.2021

Введение

В историческом контексте Центрально-Азиатский регион Российской империи имеет

особенности развития. Они связаны прежде всего с тем, что на территории Туркестана и Степного края во второй половине XIX–начале XX вв. проживала большая доля казахов

и коренного туркестанского населения, что существенно сказывалось на развитии региона. Этот факт во многом определял государственную политику в отношении этих территорий, связанную с русификацией, христианизацией населения. Такими характерными для центральноазиатских окраин Российской империи особенностями обусловлен путь модернизации второй половины XIX–начала XX вв., которая проходила в стране в целом. Исходя из этого, важно определить и охарактеризовать индикаторы модернизации, типичные для территории. На это направлена реализация проекта «Социально-экономическая модернизация центральноазиатских окраин Российской империи: междисциплинарные методы реконструкции и оценка эффективности», реализуемого коллективом исследователей Алтайского государственного университета под руководством д.и.н., профессора Ю.А. Лысенко при поддержке Российского научного фонда в 2019–2021 гг. Одной из ключевых задач проекта является выявление и характеристика индикаторов модернизационных процессов в выделенных территориальных рамках.

Показатели социально-экономической модернизации необходимо рассматривать в комплексе, по направлениям, каждое из которых заслуживает отдельного глубокого изучения (демография, уровень развития промышленности к уровню развития сельского хозяйства, финансово-налоговая система, динамика уровня урбанизации, транспортное развитие, торговая система, образование).

Целью статьи является анализ индикаторов модернизации образования как одного из ключевых направлений модернизации центральноазиатских окраин в силу специфики национальных особенностей территории.

Территориальные рамки исследования ограничены 9-ю областями, которые сформировали в окончательном виде Туркестанское генерал-губернаторство и Степной край к 1880-м гг.

Хронологические рамки охватывают 1885–1917 гг. и обусловлены временем формирования регионов - Туркестанское генерал-губернаторство оформилось в 1867 г., Степной край – в 1882 г. - и складывающимися модернизационными процессами, которые здесь начинают протекать с опозданием в отличие от центральной России.

Источниками в исследовании выступают обзоры областей, которые выпускались как самостоятельный аналитический источник или как приложение к отчетам губернаторов. Сведения для обзоров готовились совместно разными отраслевыми ведомствами и подавались губернатору ежегодно. Обзоры включают в себя информацию общего характера (природно-климатические особенности области, географическое положение), аналитическую и статистическую информацию по основным направлениям развития и отраслям: демография, сельское хозяйство, промышленность, финансовые вопросы, включая налоги, торговлю, медицину, образование.

Структура обзоров несколько отличается по областям и периодам, значительные различия можно наблюдать в степени подробности информации в обзорах (на это могли влиять различные факторы, например, непредоставление сведений отраслевым органом власти, неточные подсчеты, человеческий фактор и проч.) Однако четкая периодичность (ежегодный выпуск), комплексность представленных сведений, а также доступность этого источника для исследователей делают его незаменимым и приоритетным в изучении многих социально-экономических вопросов. Среди историков нет единого мнения о степени достоверности обзоров, многие указывают на их недостатки в силу официальности представленных данных, в том числе статистики. Несмотря на это исследователи признают их источниковедческую ценность [1;2].

Анализ других источников (например, памятных книжек, адрес-календарей), в которых содержится аналогичная информация, показал, что они мало чем

могут дополнить обзоры, в них часто приведены данные, которые подавались теми же отраслевыми ведомствами. Таким образом, анализ проводится на основе имеющегося материала, который является вполне репрезентативным, позволяет увидеть общую картину развития, сопоставить территории и данные в хронологическом срезе. Ввиду значительных различий и особенностей развития территорий Степного края и Туркестанского генерал-губернаторства, иногда и областей, а также часто из-за несопоставимости представленных данных, анализ проводится фрагментарно, по областям. Однако полученные данные являются вполне обоснованными, подтвержденными и вносят вклад в изучение процессов модернизации Центрально-Азиатского региона в целом.

Методы исследования

При исследовании использовался системный подход, позволяющий комплексно и объективно подойти к достижению поставленной цели и представлению результатов. Поскольку исследование основано на источниках (обзорах областей), важнейшим методом выступает метод источниковедческого анализа. Сравнительно-исторический метод позволил выявить тенденции развития в сфере образования путем сравнения в течение рассматриваемого хронологического периода, в свою очередь с помощью метода обобщения были выделены представленные в ходе исследования индикаторы модернизации образования.

Обсуждение

В исторической науке к вопросам теории модернизации обращаются довольно часто. Не будем подробно рассматривать их, остановимся на основных аспектах, необходимых в рамках изучаемой темы. Часто под термином «модернизация» понимают переход от аграрного строя к индустриальному обществу. Однако сегодня в контексте изучения модернизации учитываются различные

факторы, в том числе влияние общества, географический фактор, что сказывается на различных общественных сферах [3]. Из традиций и накопленного опыта в области изучения данного явления Б.Н. Миронов, фундаментально исследовавший процессы модернизации, в том числе с теоретической точки зрения, выделяет несколько значений, в которых проявляется термин «модернизация», в том числе как переход от традиционного общества к современному, который приводит к появлению и развитию передовых индустриальных технологий, а также соответствующих им политических, культурных, социальных механизмов, или как совершенствование общества через реформы и инновации [4]. Другая трактовка понятия «модернизация» говорит об изменениях, затрагивающих разные уровни общественного устройства и имеющих различные по своим масштабам последствия: от обновления и усовершенствований в какой-либо одной сфере жизнеобеспечения до комплексной перестройки всей социокультурной системы [5].

Понятие модернизации меняется со временем. Среди исследователей есть мнение, что особенности модернизационного процесса России связаны с ее протяженностью, широким национальным составом. Модернизационные процессы зависят от региональных особенностей. А.М. Плеханова констатирует, что процессы развития имеют свои особенности в зависимости от геополитического расположения территории, ее политического уклада, социально-экономического развития, культурного развития, национальной специфики [6].

Важной характеристикой модернизации являются собственно индикаторы. Парпиева Н. Р. выделяет разные индикаторы модернизации, в том числе экономические, социальные, образовательные. Отмечает, что уровень грамотности населения является одним из важных показателей модернизации [7]. Агеева Е.С. анализирует образование как средство модернизации в России. Система образования реализует важные цели общества, является средством подготовки личности,

Таблица 1

**Данные о вовлеченности детей школьного возраста
Уральской области в процесс обучения**

Город	Год	Число учебных заведений	Число учащихся		Жителей на 1 уч. заведение	Жителей на 1 учащегося
			м	ж		
Уральск	1899	27	1403	747	1429	18
Илек		6	332	132	1298	17
Лбищенск		2	57	37	1605	34
Гурьев		7	312	315	1350	22
Темир		2	136	40	346	4
Уральск	1902	32	1697	1087	1247	14
Илек		7	366	206	1756	14
Лбищенск		2	98	69	1751	21
Гурьев		8	410	194	1216	16
Темир		2	174	28	375	5
Уральск	1904	33	2066	1405	1261	12
Илек		9	421	234	933	13
Лбищенск		2	117	69	7818	20
Гурьев		7	382	239	1419	16
Темир		2	161	27	423	5
Уральск	1907	39	2259	1606	1126	12
Илек		9	439	260	989	13
Лбищенск		2	159	92	2080	17
Гурьев		8	433	257	1287	15
Темир		2	162	22	984	31
Уральск	1911	46	2590	1899	991	10
Илек		11	384	238	871	15
Лбищенск		3	168	123	1647	17
Гурьев		11	543	256	963	13
Темир		4	151	65	584	11
Уральск	1914	55	2822	2275	834	9
Илек		14	464	299	708	13
Лбищенск		3	153	115	1733	19
Гурьев		11	570	298	1014	13
Темир		5	186	104	377	6,5

Источник: Обзор Уральской области за 1899 год. Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1899. С. 31–34; Обзор Уральской области за 1902 год. Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1903. С.28–32; Обзор Уральской области за 1904 год. Уральская войсковая типография, 1905. С. 32–34; Обзор Уральской области за 1907 год. Уральск: Уральская войсковая типография, 1908. С. 27; Обзор Уральской области за 1911 год. Уральск: Уральская войсковая типография, 1912. С. 63-73; Обзор Уральской области за 1914 год. Уральск: Уральская войсковая типография, 1915. С. 139-146.

Таблица 2

**Данные о вовлеченности детей школьного возраста
Акмолинской области в процесс обучения**

Уезды	Год	Число детей школьного возраста		Число школ	Число учащихся		На какое число детей приходится 1 школа	Какой % составляют учащиеся	
		м.п.	ж.п.		м.п.	ж.п.		м.п.	ж.п.
Омский	1893	1306	1370	24	434	140	111	33,3	10,2
Петропавловский		3233	2948	40	942	276	154	29,1	9,4
Кокчетавский		2439	2423	23	797	319	211	32,5	13,2
Омский	1895	1140	1225	23	444	126	103	40,9	10,5
Петропавловский		3468	3449	47	1004	378	147	29,5	11,1
Кокчетавский		3152	2900	24	801	312	252	26	10,8
Омск	1898	5660	4935	26	2013	1186	407	35,5	24
Другие города		3724	3601	18	923	383	407	25	10,6
Казачьи селения		9815	9507	99	2589	848	195	26,3	9
Крестьянские селения		12850	11612	66	1981	631	370	15,4	5,4
Омск	1904	4602	4331	31	2750	1817	288	60	42,3
Другие города		3116	3141	25	1718	619	250	55,4	20,3
Казачьи селения		5585	6376	101	2835	1312	118	50,6	20,5
Крестьянские селения		15082	14070	152	6243	2052	192	41,3	14,5

Источники: Обзор Акмолинской области за 1893 год. С. 67; Обзор Акмолинской области за 1895 год. Омск: тип. Акмолин. обл. правления, 1897. С. 88; Обзор Акмолинской области за 1898 год. Омск: тип. Акмолин. обл. правления, 1899. С. 80; Обзор Акмолинской области за 1904 год. Омск: тип. Акмолин. обл. правления, 1906. С. 102–103.

которая будет участвовать в меняющихся социально-экономических и политических условиях. От уровня образования зависит и промышленное развитие. Исследователь отмечает, что само стремление к образованию признано одним из элементов национального богатства [8].

Процесс включения территорий Степного края и Туркестана в состав Российской империи в 60–70 гг. XIX в. совпал с началом модернизации этого региона [9]. В рамках модернизации окраины Российской империи были вовлечены в общероссийские процессы. России необходимо было не просто присоединить территории, но и интегрировать в общественные процессы страны. Одно из направлений, на которые

делало ставки российское правительство – сфера образования. Политика в этой сфере была продуманной, последовательной. Необходимо было добиться от населения христианизации и русификации, одно вытекало из другого. В регионе не использовались открытые насильственные методы насаждения [10]. Однако основной аспект модернизации в сфере образования в широком смысле связан с отказом от традиций, распространением рационального знания и светского образования.

Результаты

Анализ теоретических аспектов модернизации, а также данные

исторических источников, определяющие особенности развития изучаемой территории, позволяют выделить несколько индикаторов модернизации образования центральноазиатских окраин Российской империи – показателей развития территории.

Важнейшими индикаторами являются уровень количества учебных заведений и вовлеченности населения в процесс образования. На примере областей проиллюстрируем эти показатели, непосредственно зависящие друг от друга. В таблицах 1–2 приведены данные по Уральской и Акмолинской областям.

Видим, что в городах ежегодно растет число школ, соответственно уменьшается количество детей на 1 учебное заведение. В целом возрастает количество детей, вовлеченных в учебный процесс. Наиболее благоприятная ситуация в Уральской области складывается в областном городе Уральске (в 1899 г. лишь каждый 18-й был учащимся учебного заведения, в 1914 – уже каждый девятый). Самая сложная ситуация сложилась в Лбищенске. Здесь видим, что с 1899 до 1914 гг. количество школ увеличилось с 2 до 3, что не могло значительно переломить ситуацию с вовлечением детей в обучение.

В Омске, областном городе Акмолинской области, заметно возрастает процент вовлеченности в образовательный процесс, более половины мальчиков и более 40 % девочек обучались в школах. Рост количества обучающихся заметен как в городской местности, так и в сельской, среди крестьян. Такой высокий показатель обусловлен увеличением количества школ и как следствие появлением свободных мест для обучающихся.

Однако, несмотря на ежегодное открытие новых школ в областях, наблюдалась острая нехватка учебных заведений. В Уральской области в 1910 г. было отказано в приеме на обучение 70 мальчикам и 20 девочкам из-за недостатка мест [11]. Так, по сведениям источников, в 1908 г. в Ташкенте лишь 50 % детей учебного возраста посещали учебные заведения ввиду недостатка школ [12]. По той

же причине учебные заведения принимали учащихся на конкурсной основе. Чаще это было характерно для средних учебных заведений, однако количество желающих обучаться в русско-казахских, церковно-приходских школах к концу XIX в. стало возрастать быстрее, чем открывались новые школы, поэтому в эти школы часто дети также поступали на конкурсной основе [13].

Одним из важнейших индикаторов модернизации образования окраинных территорий является процент вовлеченности в образование коренного населения. Власти пытались сблизить русскую и местную традиционную системы образования, создавая гибридную систему – русско-туземные школы, где дети коренных народов обучались на русском языке. При этом учебная программа сохраняла для них изучение Корана и основных догматов ислама. Выпускники русско-туземных школ, работая в т.ч. в аппарате управления, должны были помочь разрешить эту проблему, выступая своеобразными посредниками между нерусским населением и русской властью [10].

В областях региона существовали отдельные школы для обучения коренных жителей или смешанного обучения (русско-казахские школы), которые являлись начальной ступенью образования. Для русских детей открывались школы грамоты и церковно-приходские школы. В начальных училищах в уездах и уездных городах обучение допускалось в том числе для коренного населения. Следующей ступенью образования являлись гимназии и прогимназии, кадетские, мариинские училища, которые давали среднее образование. В них также допускалось обучение коренного населения. Однако возможность попасть в эти учебные заведения у инородцев была минимальной: нужно было пройти курс начального обучения, что не всегда удавалось инородцам в силу разных причин, в том числе отсутствия понимания необходимости обучения, а также из-за финансовых трудностей. В Закаспийской области туземцы в 1905 г. составили не более 10 % от всех учащихся в учебных заведениях всех ступеней образования [14].

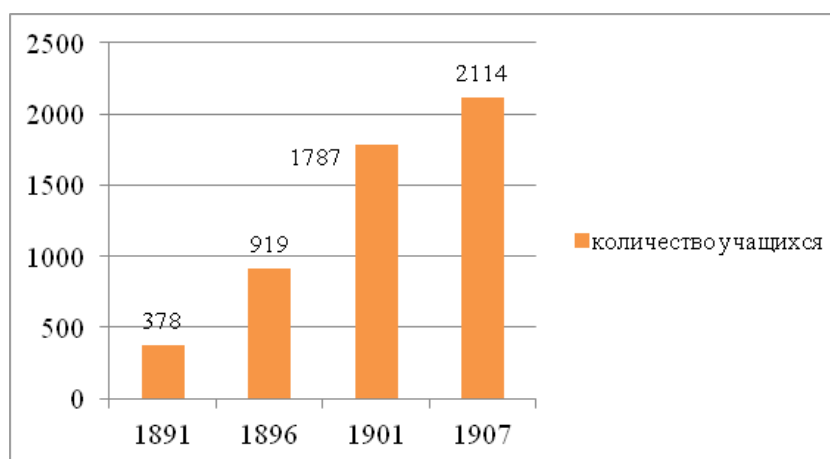

Рисунок 1. Количество учащихся детей-казахов в волостных русско-киргизских школах Тургайской области

Главное управление учебными заведениями и местная администрация признавали необходимость открытия школ с интернатами для проживания туземцев вблизи русских населенных пунктов с целью совместного обучения детей, а также для предоставления возможности проживания туземцев, прибывших из отдаленных населенных пунктов на обучение. Со стороны инородцев часто не было единого отношения к необходимости получения образования. Местные инородческие общества часто были против открытия школ, считали их не только бесполезными, но и вредными [15]. Однако имелись и случаи открытия школ на средства инородцев. Примером является открытая в 1896 г. аульская школа

в Тургайской области на деньги киргиза Яманчинова. Инородцы Актюбинского уезда этой же области направили 17194 рубля на стипендии для обучения в Московском сельскохозяйственном институте [16]. Стоит отметить, что за аульными школами закреплялась важнейшая функция: они должны способствовать распространению образования среди инородческого населения и тем самым постепенно интегрировать коренное население окраин в общеимперское пространство [17]. Статистика вовлеченности инородцев в образовательный процесс в 1890-е гг. была крайне низкая (например, на 1 тысячу населения Тургайской области русских обучалось 32,4, инородцев – 1,08 человек) [18], рост наблюдается к началу XX

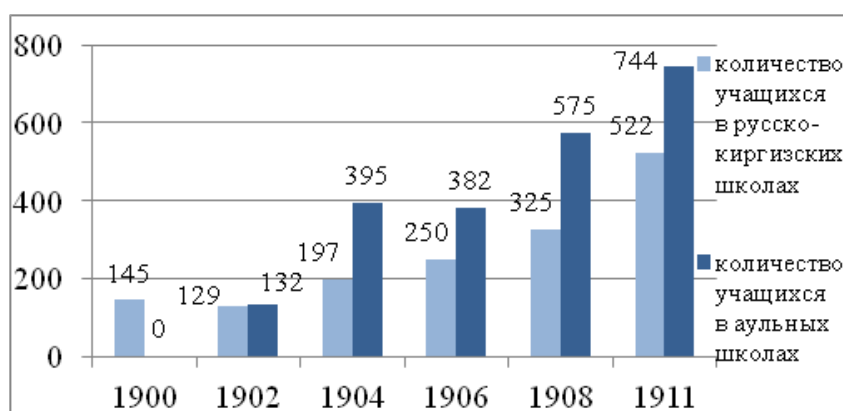

Рисунок 2. Количество учащихся детей-казахов в русско-киргизских и аульных школах Семипалатинской области

Таблица 3

**Количество обучающихся в профессиональных учебных заведениях
Сыр-Дарьинской области**

Учебное заведение/год	1908	1909	1910	1911	1913
Коммерческое училище	160	270	290	383	513
Техническое училище	73	63	63	71	0
Железнодорожное училище	0	0	399	634	718
Торговое училище	0	0	0	0	77
Кадетский корпус	280	356	356	346	415

Источник Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 год. Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1909. С. 69; Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 год. Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1911. С. 165; Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год. Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1912. С. 188; Обзор Сыр-Дарьинской области за 1911 год. Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1912. С. 174–181; Обзор Сыр-Дарьинской области за 1913 год. Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1916. С. 149–158.

в. (рис.1–2). В 1894 г. дети школьного возраста составляли 15 % от общего числа населения (57945 человек), из них посещали учебные заведения 1924 человека (чуть более 3 %) [19]. В 1896 г. число жителей на 1 школу составляло около 5080 человек. Меньше всего в Кустунае – 3058, больше в Актюбинске – 8211 [16].

Важным элементом образовательной системы и показателем модернизации является изменение структуры образовательных учреждений, в частности появление новых учреждений, к которым относятся профессиональные заведения. Становление профессионального образования на окраинных территориях России связано с развитием социально-экономических отношений, модернизационными процессами в различных сферах. Во второй половине XIX в. происходит заметное развитие экономики [20]. Как неотъемлемую часть этого процесса следует рассматривать и налаживание профессионального образования, которое обеспечивало производственные мощности. Например, в Ашхабаде располагалось управление Закаспийской железной дорогой, строительство которой осуществлялось в 1880–начале 1890-х гг. В этой связи здесь открывается

техническое и железнодорожное училища, спрос на обучение в которых был столь высок, что устанавливалась конкурсная основа приема [14]. Для обеспечения квалифицированными кадрами Среднеазиатской железной дороги в Сыр-Дарьинской области были открыты техническое и два железнодорожных училища, спрос на обучение в которых возрастал с каждым годом [21; 22] (рис.3).

Количественный рост учебных заведений сопровождался нехваткой учительских кадров. Ситуация усугублялась сложным материально-техническим и финансовым положением школ (здания не были приспособлены для занятий, не отапливались в зимнее время, зарплата учителей была на низком уровне) [23; 24] 13 из 56 войсковых школ Акмолинской области не были обеспечены учительскими кадрами [25]. Исходя из необходимости, открываются педагогические классы и учительские семинарии, которые готовили учителей для школ начальной ступени образования, в том числе инородческих. Динамику количества обучающихся педагогических учебных заведений на примере Акмолинской области можно проследить на рисунке 4.

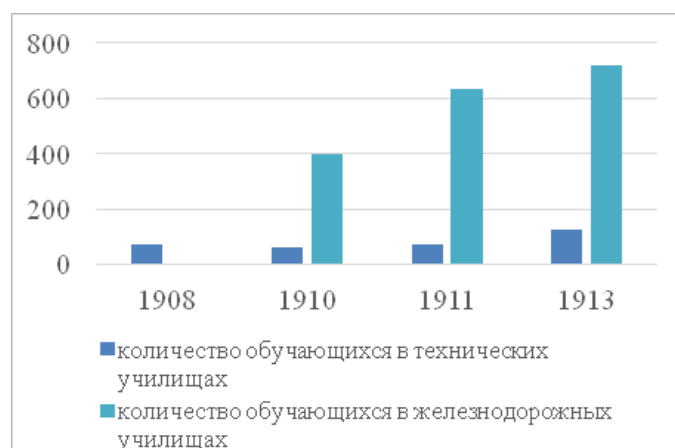

Рисунок 3. Динамика количества обучающихся в технических и железнодорожных училищах Сыр-Дарьинской области

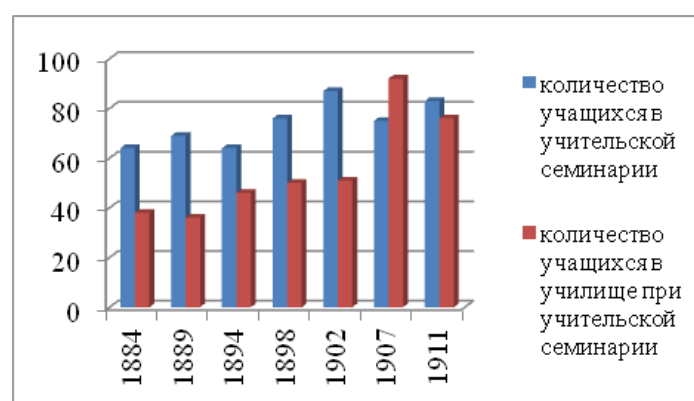

Рисунок 4. Количество обучающихся в учительской семинарии и училище при ней (г. Кокчетав (Акмолинская область))

Специфика развития центральноазиатских окраин Российской империи такова, что до присоединения здесь проживало кочевое население, которое занималось скотоводством. Однако вхождение в состав Российской империи и политика интеграции в общеимперское пространство вызвали к необходимости развития сельского хозяйства, выращивания хлеба для самообеспечения. Иностранцам, до прихода на территорию русских, были незнакомы даже примитивные техники обработки земли, поэтому необходимо было создавать специальные школы, в которых можно было изучить хотя бы примитивные навыки земледелия и агрономии. Так возникают сельскохозяйственные школы, успешно

функционирующие на территории Туркестана и Степного края. Большая часть учебного времени в них отводилась для отработки практических навыков. Пример динамики спроса на обучение в сельскохозяйственных школах Уральской области представлен на рисунке 5.

Одним из индикаторов модернизации образования центральноазиатских окраин Российской империи является вовлеченность девочек в образовательный процесс. Для получения начального образования обычно создавались смешанные школы (церковно-приходские, школы грамоты, аульные, низшие городские и сельские школы и училища). В средних учебных заведениях (гимназиях, прогимназиях) мальчики и девочки

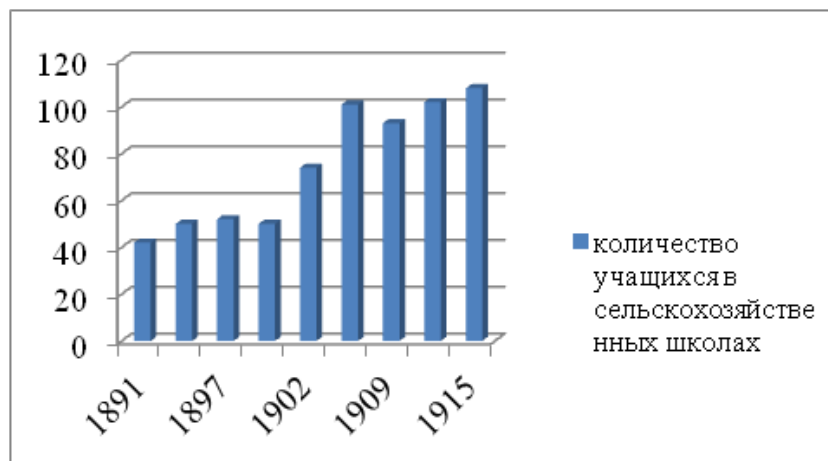

Рисунок 5. Количество обучающихся в сельскохозяйственных школах Уральской области

обучались отдельно. О том, как складывалась ситуация с развитием женского образования, свидетельствуют данные: в Семипалатинской области в 1887 г. лишь каждая 84-ая девочка школьного возраста получала образование (для сравнения: каждый 14-й мальчик) [26]. К началу XX в. спрос на женское образование возрастает. Так, в Семипалатинской области с 20 до 30 вырос процент учащихся девочек с конца XIX в. до 1906 г. [18] Количество учащихся в низших учебных заведениях Сыр-Дарьинской области с 1889 г. по 1913 г. увеличилось с 93 до 5128 девочек [27; 28]. В начальных учебных заведениях Тургайской области количество девочек в 1899–1909 гг. возросло с 75 до 5422 человек [29; 30]. Таким образом, наблюдается существенный рост числа обучающихся девочек в два первые десятилетия XX в. На рисунке 6 показано соотношение учащихся мальчиков и девочек в Ферганской области, а также динамика численности в 1887–1893 гг.

По данным на 1910 г. в областях Степного края и Туркестана функционировало 12 гимназий и прогимназий для девочек. В Семиреченской области в 1885–1909 гг. численность обучающихся девочек в гимназии возрастает более чем в 4 раза: со 107 до 471 ученицы [31; 32]. В Акмолинской области в женских гимназиях с 1884 по 1910 г. численность учащихся выросла более чем в 4,5 раза с 349 до 1910 [33; 34].

Отдельно следует рассматривать показатели вовлеченности в образование девочек из числа инородческого населения. И здесь также заметны изменения, правда, не столь значительные. Местное население долгое время выступало против образованности женщины, поскольку на её восточных окраинах, больше чем в других регионах Российской империи, преобладали патриархальные традиции [35].

Например, в Уральской области в 1885 г. – 1238 ученицы, в 1913 г. – 2062 ученицы. Численность коренного населения в этот период возросла в 1,2 раза (с 388472 до 481019 человек) [36; 37]. В Сыр-Дарьинской области в 1889–1913 гг. количество девочек в туземных школах возросло в 1,8 раз, с 1896 до 3433 [27; 28]. Т.е. на фоне общего увеличения населения процент обучающихся девочек возрастает, но не значительно.

С начала XX в. среди обучающихся гимназий и прогимназий появляются девочки из инородцев. В Семиреченской женской гимназии в 1901 г. обучалось 2 девочки из инородцев (из 297 учениц), на следующий год к ним добавилась еще одна. Для сравнения в мужской гимназии в этот период обучалось 22 инородца (из 288 учащихся) [38; 24]. В Тургайской области по данным на 1913 г. обучалось 2 девочки из инородцев (из 235 учениц) [39]. Столь низкие показатели подчеркивают то, что, получив элементарные

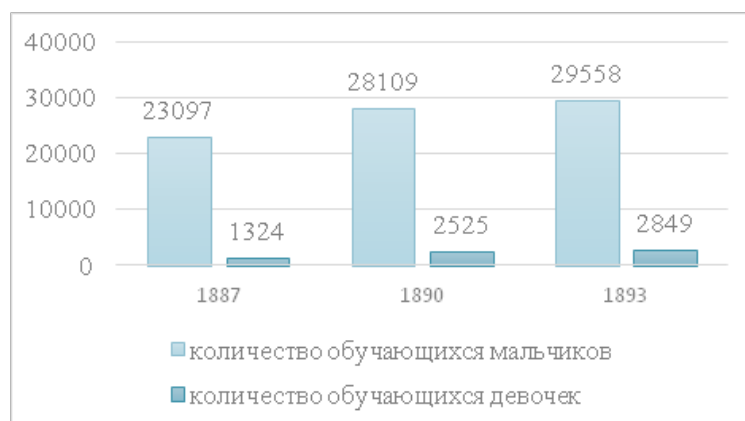

Рисунок 6. Количество обучающихся мальчиков и девочек в Ферганской области

навыки в чтении и письме, девочки часто не продолжали образование. Это, в свою очередь, является одним из признаков традиционализма общества. Примером этого являются и факты из источников, связанные с тем, что местное инородческое общество, вносившее плату за обучение, часто было настроено к получению женского образования нелояльно, а это препятствовало получению образования девочками [40].

Выводы

Выявление и анализ индикаторов модернизации образования показывает, что в 1880-е гг. были запущены процессы модернизации в регионе, однако в сфере образования более явными они становятся в первом десятилетии XX в. Выстраивая систему отношений с традиционными сообществами, российская власть создала «имперскую модель» модернизации, предполагающую их внутреннюю перестройку в соответствии с закономерностями патриархального социума. В результате постепенной трансформации

традиционное общество приобретало общеимперские черты при сохранении собственной национальной идентичности. Обзоры областей как ключевой исторический источник, который использовался в исследовании, дают возможность выделить индикаторы модернизации образования, проследить динамику процессов, выявить уровень развития образования в соответствии с меняющимися тенденциями развития со стороны государственной власти. Показатели, связанные с количественным ростом учебных заведений, расширением сети образовательных организаций, в том числе профессиональных учебных заведений, ростом численности учащихся, вовлечением в образовательные процессы девочек, свидетельствуют о развитии общества, стремлении к получению образования, понимании его необходимости для будущего развития. Таким образом, можно отметить, что в 1880-1910-е гг. в областях Степного края и Туркестана происходит модернизация в сфере образования, ставшая частью крупномасштабной модернизации региона.

Список литературы

- 1 Ковальченко И.Д. Динамика уровня земледельческого производства в России первой половины XIX в. // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 53–86.
- 2 Литвак Б.Г. О достоверности сведений губернаторских отчетов XIX в. // Источниковедение отечественной истории. – М.: Наука, 1976. – С. 125–144.

- 3 Бородин Л.И. Концепции модернизации и модерности в контексте российских трансформаций XIX–XX вв. // Уральский исторический вестник. – 2017. – № 4. – С. 6–15.
- 4 Миронов Б.Н. Модернизация имперская и советская // Вестник СПбГУ. – 2018. – Т. 63. – Вып. 1. – С. 54–82.
- 5 Шабунова А.А. Модернизация экономики региона: социокультурные аспекты / А.А. Шабунова, К.А. Гулин, М.А. Ласточкина, Т.С. Соловьева. – Вологда: ИСЭРТ РАН. – 2012. – 158 с.
- 6 Плеханова А.М. Промышленное развитие Бурятии в первой трети XX века в контексте модернизационных процессов // Россия в эпоху модернизации: опыт, проблемы, перспективы. – Барнаул: АлтГТУ, – 2011. – С. 63–66.
- 7 Парпиева Н.Р. Первичные индикаторы социально-экономической модернизации Кыргызской республики // Современные проблемы экономики. – 2018. – № 1. – С. 153–155.
- 8 Агеева Е.С. Образование как фактор модернизации России: социально-философский аспект // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2010. – Т. 2. – № 2. – С. 176–184.
- 9 Лысенко Ю.А. Актеры социально-экономической модернизации Центрально-Азиатского региона Российской империи (вторая половина XIX–начало XX в.) // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв.: сборник научных трудов международного семинара. – Алма-Ата: ОнтоПринт, – 2019. – С. 40–57.
- 10 Котюкова Т. В. Туркестан в дискурсе фронтальной модернизации Российской империи в конце XIX–начале XX в. // Ислам в современном мире. – 2015. – Т. 11. – № 1. – 44–54.
- 11 Обзор Уральской области за 1910 год. – Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1911. – 68 с.
- 12 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 год. – Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. Генерал-губернатора, 1911. – 205 с.
- 13 Обзор Уральской области за 1902 год. – Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1902. – 57 с.
- 14 Обзор Закаспийской области за 1905 год. – Асхабад: Закасп. обл. стат. ком., 1907. – 235 с.
- 15 Обзор Семиреченской области за 1906 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, 1907. – 206 с.
- 16 Обзор Тургайской области за 1896 год. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, – 1897. – 114 с.
- 17 Стурова М.В. Система начального школьного образования в степном крае во второй половине XIX – начале XX века: этноконфессиональный аспект. Диссертация канд. истор. наук. – Барнаул, 2017. – 220 с.
- 18 Обзор Тургайской области за 1891 год. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, 1892. – 85 с.
- 19 Обзор Тургайской области за 1894 год. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, 1893. – 143 с.
- 20 Рыгалова М.В. Профессиональное образование на окраинных территориях Российской империи в 1880–е гг. – начале XX вв. // Самарский научный вестник. – 2020. – Т. 9. – № 2. – С. 178–283
- 21 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 год. – Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. генерал-губернатора, 1909. – 96 с.
- 22 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1913 год. – Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. генерал-губернатора, 1916. – 201 с.
- 23 Обзор Семиреченской области за 1895 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, 1896. – 82 с.;
- 24 Обзор Семиреченской области за 1902 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, – 1903. – 165 с.
- 25 Обзор Акмолинской области за 1889 год. – Омск: тип. Акмолин. обл. правления, 1901. – 96 с.
- 26 Обзор Семипалатинской области за 1887 год. – Семипалатинск: Тип. обл. правления, 1888. – 139 с.
- 27 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1889 год. – Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. генерал-губернатора, 1890. – 380 с.
- 28 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1911 год. – Ташкент: Тип. при канцелярии Туркест. генерал-губернатора, 1913. – 116 с.
- 29 Обзор Тургайской области за 1889 год. – Оренбург: Тип. областного правления, 1890. – 67 с.
- 30 Обзор Тургайской области за 1909 год. – Оренбург: Тип. областного правления, 1910. – 161 с.
- 31 Обзор Семиреченской области за 1885 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, 1886. – 92 с.
- 32 Обзор Семиреченской области за 1909 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления. 1910. – 215 с.

- 33 Обзор Акмолинской области за 1884 год. – Омск: Тип. Акмолин. обл. правления, 1885. – 79 с.
- 34 Обзор Акмолинской области за 1910 год. – Омск: тип. Акмолин. обл. правления, 1911. – 133 с.
- 35 Кадиева В.И. Становление женского образования в Дагестане во второй половине XIX века // Культура. Духовность. Общество. – 2015. – № 19. – С. 53–57.
- 36 Обзор Уральской области за 1885 год. – Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1886. – 52 с.
- 37 Обзор Уральской области за 1913 год. – Уральск: Типо-литография газеты «Уралец», 1914. – 150 с.
- 38 Обзор Семиреченской области за 1901 год. – Верный: Тип. Семиреч. обл. правления, 1902. – 228 с.
- 39 Обзор Тургайской области за 1913 год. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, 1914. – 204 с.
- 40 Рыгалова М.В. Развитие женского образования в Степном крае и Туркестане в 1880-е гг. – начале XX века // Самарский научный вестник. – 2020. – Т.9. – № 4. – С. 244–245.

М.В. Рыгалова

Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

XIX ғасырдың екінші жартысы–XX ғасырдың басындағы Ресей империясының Орталық Азия аймағының қалыптасуын модернизациялау индикаторлары

Аңдатпа. Модернизацияны зерттеу тақырыбы тарихшылар арасында сұранысқа ие, өйткені ұзақ хронологиялық қамту әлеуметтік дамудың әртүрлі бағыттарын қамтиды: демография, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және т.б.

Ресей империясының Орталық Азия аймағы XIX ғасырдың екінші жартысы–XX ғасырдың басы осыған байланысты зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады, өйткені Ресейдің шеткері аумақтарын модернизациялаудың географиялық орналасуына, халықтың ұлттық құрамы және қоғамның дәстүрлілігіне байланысты өзіндік ерекшеліктері.

Жаңғырту бағыттарының бірі білім беру болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше, оны модернизацияның рухани аспектісіне жатқызуға болады. Дереккөздердің ақпаратына, сондай-ақ Ресей империясының шет аймақтарының даму ерекшеліктеріне сүйене отырып, мақалада сипатталған облыстардың мысалында егжей-тегжейлі сипатталған білім беруді дамыту индикаторлары анықталды (оқу орындарының саны мен халықтың білім беру процесіне қатысуы, жергілікті халықтың білім беруге қатысуы (50% - дан астам шетелдіктер халық құрамының ерекшелігіне байланысты бөлек қарастырылады), қыздардың білім беру процесіне қатысуы (бұл индикаторды қоғамның дәстүрлілігіне байланысты ерекше назар аудару керек). Білім беру желісі құрылымының индикаторы, оның күрделенуі мен кеңеюі, халықтың сауаттылық деңгейі.

Таңдалған индикаторлардың жиынтығын талдау Ресей билігі аумақты жүйелі модернизациялау саясатын жүргізуі қоғамның дәстүрлі негіздерін түбегейлі бұзу жоқ деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұны шетелдік мектептер, шетелдіктер мен орыстарды бірлесіп оқытуға арналған оқу орындары, шетелдіктердің, соның ішінде облыстан тыс жерлерде орта білім алу мүмкіндіктерімен байланысты білім беру саясатынан көруге болады. Оқу орындары, оқушылар санының өсуі, кәсіптік оқу орындары есебінен мектептер желісінің кеңеюі тек білім беру жүйесінің ғана емес, сондай-ақ жаңғыртуды қозғаған әлеуметтік-экономикалық өмірдің түрлі салаларының даму көрсеткіштері болып табылады.

Түйін сөздер: жаңғырту; Ресей империясының Орталық Азия өңірі; білім беру жүйесі; жаңғырту индикаторлары.

M.V. Rygalova

Altai State University, Barnaul, Russia

Indicators of modernization of education in the Central Asian region of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries

Abstract. The topic of modernization studies is one of the most popular among historians, as it includes various areas of social development in a long chronological span: demography, socio-economic, political, cultural, etc.

In this respect, the Central Asian region of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries is of considerable interest to researchers, since the modernization of peripheral Russia had its own characteristics, characteristics associated with geography, ethnic composition, and traditionalism of society.

One of the areas of modernization is education. According to researchers, it can be referred to the spiritual aspect of modernization. Based on information from the sources, as well as on the specifics of development in the peripheral territories of the Russian Empire, indicators of educational development have been identified and described in detail in the article (the number of educational institutions and the involvement of the population in the educational process, the involvement of the indigenous population in education (considered separately due to the specific composition of the population, over 50% of whom were foreigners), the involvement of girls in the educational process (this indicator should also be treated with special attention).

The analysis of the set of indicators suggests that the Russian authorities were pursuing a policy of systematic modernization of the territory, and that there was no radical break in the traditional foundations of society. This can be seen from the education policy related to the establishment of schools for non-Russians, educational institutions for joint education of non-Russians and opportunities for non-Russians to receive secondary education, including outside the oblast. The growth in the number of educational institutions, students, and the expansion of the school network at the expense of vocational schools are indicators not only of the development of the education system, but also of various sectors of social and economic life, which have also been affected by modernization.

Keywords: modernization; Central Asian region of the Russian Empire; education system; indicators of modernization.

References

- 1 Koval'chenko I.D. Dinamika urovnya zemledel'cheskogo proizvodstva v Rossii pervoj poloviny XIX v. [Dynamics of the level of agricultural production in Russia in the first half of the 19th century]. *Istoriya SSSR [History of the USSR]*. 1959. № 1. С. 53–86, [in Russian].
- 2 Litvak B.G. O dostovernosti svedenij gubernatorskih otchetov XIX v. [About the reliability of the information of the governor's reports of the XIX century]. *Istchnikovedenie otechestvennoj istorii [Source study of Russian history]*, Moscow, Russia: Nauka, 1976. P. 125–144, [in Russian].
- 3 Borodkin L.I. Konceptii modernizacii i modernosti v kontekste rossijskikh transformacij XIX–XXvv. [Concepts of modernization and modernity in the context of Russian transformations of the 19th – 20th centuries] *Ural'skij istoricheskij vestnik [Ural Historical Bulletin]* 2017. № 4. P. 6–15, [in Russian].
- 4 Mironov B.N. Modernizaciya imperskaya i sovetskaya [Imperial and Soviet modernization]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [Vestnik SPbGU Vestniks of Saint Petersburg University]*, 2018. T. 63. Vol.1. P. 54–82, [in Russian].
- 5 Shabunova A.A., Gulin K.A., Lastochkina M.A., Solov'eva T.S. Modernizaciya ekonomiki regiona: sociokul'turnye aspekty [Modernization of the regional economy: socio-cultural aspects] (ISERT RAN, Vologda, 2012. 158 p.), [in Russian].
- 6 Plekhanova A.M. Promyshlennoe razvitie Buryatii v pervoj treti XXveka v kontekste modernizacionnyh processov [Industrial development of Buryatia in the first third of the XX century in the context of modernization processes], *Rossiya v epohu modernizacii: opyt, problemy, perspektivy [Russia in the era of modernization: experience, problems, prospects]* (AltGTU, Barnaul, 2011. P.63–66), [in Russian].
- 7 Parpieva N.R. Pervichnye indikatory social'no-ekonomicheskoy modernizacii Kyrgyzskoj respubliki [Primary indicators of socio-economic modernization of the Kyrgyz Republic], *Sovremennye problemy ekonomiki [Modern problems of economics]*. 2018. № 1. P. 153–155, [in Russian].
- 8 Ageeva E.S. Obrazovanie kak faktor modernizacii Rossii: social'no-filosofskij aspekt [Education as a factor in the modernization of Russia: socio-philosophical aspect]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina [Bulletin of the Leningrad State University. A.S. Pushkin]*. 2010. T.2. № 2. P. 176–184, [in Russian].
- 9 Lysenko YU.A. Aktory social'no-ekonomicheskoy modernizacii central'no-aziatskogo regiona Rossijskoj imperii (vtoraya polovina XIX–nachalo XX v.) [Actors of the socio-economic modernization of the Central Asian region of the Russian Empire (second half of the 19th - early 20th centuries)]. *Central'naya Aziya na perekrestke*

evropejskih i aziatskih politicheskikh interesov: XVIII–XIX vv.: Sbornik nauchnyh trudov mezhdunarodnogo seminara. Alma-Ata:OntoPrint [Central Asia at the crossroads of European and Asian political interests: 18th – 19th centuries.: Collection of scientific papers of the international seminar]. Alma-Ata, Kazakhstan: OntoPrint, 2019. P. 40–57, [in Russian].

10 Kotyukova T. V. Turkestan v diskurse frontirnoj modernizacii Rossijskoj imperii v konce XIX-nachale XX v. [Turkestan in the discourse of frontier modernization of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Islam v sovremennom mire [Islam in the modern]. 2015. T.11. № 1. P. 44–54, [in Russian].

11 Obzor Ural'skoj oblasti za 1910 god [Review of the Ural region for 1910] (Tipo-litografiya gazety «Uralec», Ural'sk, 1911, 52p.), [in Russian].

12 Obzor Syr-Dar'inskoj oblasti za 1909 god [Review of the Syr-Darya region for 1909] (Tip. pri kancelarii Turkest. General-gubernatora, Tashkent, 1911, 182p.), [in Russian].

13 Obzor Ural'skoj oblasti za 1902 god [Review of the Ural region for 1902] (Tip3o-litografiya gazety «Uralec», Ural'sk, 1903, 57p.), [in Russian].

14 Obzor Zakaspijskoj oblasti za 1905 god [Review of the Transcaspian region for 1905] (Zakasp. obl. stat. kom., Askhabad, 1907, 235p.), [in Russian].

15 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1906 god [Review of the Semirechensk region for 1886] (Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj, 1907, p.207), [in Russian].

16 Obzor Turgajskoj oblasti za 1896 god [Review of the Turgai region for 1896] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1897. 114 p.), [in Russian].

17 Sturova M.V. Sistema nachal'nogo shkol'nogo obrazovaniya v stepnom krae vo vtoroj polovine XIX nachaleXX veka: etnokonfessional'nyj aspekt. Dissertaciya kand...istor. nauk [The system of primary school education in the steppe region in the second half of the 19th and early 20th centuries: ethno-confessional aspect. PhD dissertation] (Barnaul, 2017. 220p.), [in Russian].

18 Obzor Turgajskoj oblasti za 1891 god [Review of the Turgai region for 1891] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1892, 67p.), [in Russian].

19 Obzor Turgajskoj oblasti za 1894 god [Review of the Turgai region for 1894] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1895, 67p.), [in Russian].

20 Rygalova M.V. Professional'noe obrazovanie na okrainnyh territoriyah Rossijskoj imperii v 1880-e gg. – nachale XX vv. [Vocational education in the outlying territories of the Russian Empire in the 1880s– early XX centuries] Samarskij nauchnyj vestnik [Samara Scientific Journal]. 2020. T.9. № 2. P. 178–283, [in Russian].

21 Obzor Syr-Dar'inskoj oblasti za 1908 god [Review of the Syr-Darya region for 1908] (Tip. pri kancelarii Turkest. General-gubernatora, Tashkent, 1909,96p.), [in Russian].

22 Obzor Syr-Dar'inskoj oblasti za 1913 god [Review of the Syr-Darya region for 1889] (Tip. pri kancelarii Turkest. General-gubernatora, Tashkent, 1916, 201p.), [in Russian].

23 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1895 god [Review of the Semirechensk region for 1886](Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj, 1896, 82p.), [in Russian].

24 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1902 god [Review of the Semirechensk region for 1886](Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj, 1903, 165p.), [in Russian].

25 Obzor Akmolinskoj oblasti za 1889 god [Review of the Akmola region for 1889] (Tip. Akmolin. obl. Pravleniya, Omsk, 1901, 96p.), [in Russian].

26 Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1887 god [Review of the Semipalatinsk region for 1887] (Tip. obl. pravleniya, Semipalatinsk, 1888, 139p.), [in Russian].

27 Obzor Syr-Dar'inskoj oblasti za 1889 god [Review of the Syr-Darya region for 1889] (Tip. pri kancelarii Turkest. General-gubernatora, Tashkent, 1890, 380p.), [in Russian].

28 Obzor Syr-Dar'inskoj oblasti za 1911 god [Review of the Syr-Darya region for 1911] (Tip. pri kancelarii Turkest. General-gubernatora, Tashkent, 1913. 205 p.), [in Russian].

29 Obzor Turgajskoj oblasti za 1889 god [Review of the Turgai region for 1889] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1890, 67p.), [in Russian].

30 Obzor Turgajskoj oblasti za 1909 god [Review of the Turgai region for 1896] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1910, 161p.), [in Russian].

31 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1885 god [Review of the Semirechensk region for 188] (Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj, 1886. 92 p.), [in Russian].

- 32 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1909 god [Review of the Semirechensk region for 1886] (Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj , 1910, 215 p.), [in Russian].
- 33 Obzor Akmolinskoj oblasti za 1884 god [Review of the Akmola region for 1884] (Tip. Akmolin. obl. Pravleniya, Omsk, 1885, 79p.),[in Russian].
- 34 Obzor Akmolinskoj oblasti za 1910 god [Review of the Akmola region for 1910] (Tip. Akmolin. obl. Pravleniya, Omsk, 1911,133p.),[in Russian].
- 35 Kadieva V.I. Stanovlenie zhenskogo obrazovaniya v Dagestane vo vtoroj polovine XIX veka [Formation of female education in Dagestan in the second half of the 19th century]. Kul'tura. Duhovnost'. Obshchestvo [Culture. Spirituality. Society]. 2015. № 19. P. 53–57, [in Russian].
- 36 Obzor Ural'skoj oblasti za 1885 god [Review of the Ural region for 1885] (Tipo-litografiya gazety «Uralec», Ural'sk, 1886,52p.), [in Russian].
- 37 Obzor Ural'skoj oblasti za 1913 god [Review of the Ural region for 1913] (Tipo-litografiya gazety «Uralec», Ural'sk, 1914,150p.), [in Russian].
- 38 Obzor Semirechenskoj oblasti za 1901 god [Review of the Semirechensk region for 1886](Tip. Semirech. obl. pravleniya, Vernyj, 1902, 228p.), [in Russian].
- 39 Obzor Turgajskoj oblasti za 1913 god [Review of the Turgai region for 1913] (Tip. Oblastnogo pravleniya, Orenburg, 1914,204p.),[in Russian].
- 40 Rygalova M.V. Razvitie zhenskogo obrazovaniya v Stepnom krae i Turkestane v 1880-e gg. – nachale XX veka [The development of women's education in the Steppe Territory and Turkestan in the 1880s. – the beginning of the XX century] Samarskij nauchnyj vestnik [Samara Scientific Journal]. 2020. T. 9. № 4. P. 244–245, [in Russian].

Сведения об авторе:

Рыгалова Мария Владимировна – кандидат исторических наук, лаборант-исследователь отдела сопровождения научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ Алтайского государственного университета, Барнаул, Россия.

Rygalova Maria Vladimirovna – Candidate of Historical Sciences, Laboratory Researcher of the Department of Research and Development Support of Altai State University, Barnaul, Russia.

D.B. Samratova, A.T. Sarbasov
ZH.Q. Elemesova, ZH.M. Segizbaeva

RSOE "State Historical and Cultural Reserve-Museum "Berel",
Katon-Karagay district, Kazakhstan

Study, Preservation and Museumification of the Berel Necropolis Monuments at the Present Stage

Abstract. *Currently, state programs aimed at the cultural and spiritual development of society have been updated in our country. This cultural policy of the state contributes to the further active development of both museum business and archaeological science. A striking example is the Berel museum complex, which is recognized as a unique monument of archeology and is developing rapidly, which accordingly contributes to the development of the region. Conferences with the results of archaeological research are held annually, where the data of surveys of a certain field season are given, all these surveys are necessarily covered in the media, it is planned to print fundamental works that will contain knowledge about significant historical monuments of the region, among which the Berel necropolis will undoubtedly take its rightful place. However, while the results of the museum's activities for the entire period of its existence have not been summed up, for this reason, this article will attempt to summarize the results of the painstaking work of archaeologists who have been studying the monuments of the Valley of the Kings for many years, and the museum staff who stood at the origins of the museum complex development, also identified targets for the further development of the Berel reserve-museum in the research, popularization and museum spheres of activity.*

The main materials on field research of the archaeological complex were collected, published by the participants of the expeditions themselves, the museum staff took a direct part in field work, and data on the work of the museum-reserve in such areas of activity as exposition and exhibition, museum and popularization were collected. All the collected materials, together with the information obtained on the Internet, covering the active marketing activities of the museum, allow us to see a certain holistic picture of the museum complex development.

It is obvious that the joint work of archaeologists and museum staff has yielded excellent results in the form of a modern museum complex with a developed infrastructure, which is interesting for both internal and external tourists, contributes to the development of the region in economic and tourist terms, and the development of society in spiritual terms.

Key words: *Reserve-Museum "Berel"; archaeological research; storage of exhibits; museumification of monuments; exhibition activities.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-90-104>

Received: 28.07.2021 / Approved: 06.08.2021

Introduction

The picturesque Berel Valley, surrounded by majestic ridges, is one of the brightest landscape zones in the Altai Mountains system. The beautiful, truly legendary Altai nature of the

Berel microdistrict, along with similar places in adjacent territories – such as Pazyryk, Ukok, etc., has attracted people since ancient times with its convenience and favorability of life. This is clearly proved by the abundance of archaeological monuments of almost all historical periods.

The purpose of the study is to comprehensively study the contribution of the Berel Reserve-Museum to the domestic scientific and museum activities, as well as to generalize and systematize the results of this activity.

Since the activities of the museum are multidirectional, it is necessary to fully disclose the works carried out by the Berel museum institution in various fields of activity.

History

Berel monuments, the study history of which has been included for about 150 years, occupy a special place in the circle of historical and cultural heritage of Kazakhstan. It can be noted with pride that the Berel finds, which are masterpiece works of ancient masters, and their reconstructions, along with the famous "Issyk Warrior", become symbols of the independent republic.

Many representatives of the scientific world and the public know that the first research on Berel is associated with the name of V. F. Radlov, who in 1865 studied the Big Berel Mound No. 1 and several monuments of the pre-Turkic time [1]. Before the period of independence, scientific work on Berel in 1959 was carried out by the South Altai Archaeological Expedition of the USSR State Hermitage, under the leadership of S. S. Sorokin, he completed the investigation of the Big Berel Mound and opened several small objects [2].

Large-scale, systematic and full-fledged scientific research began in 1998, when an international Kazakh-French expedition explored mound No. 11, which brought sensational materials to the science of Kazakhstan [3, c. 47-88].

In the period from 1999 to 2014, scientific work was carried out continuously at the Berel necropolis, except for some rare seasons. During this time, many mounds have been studied, the materials of which were included in the golden piggy bank of the history and culture of the ancient population of Altai. Among them, we can highlight mounds No. 9, 10, 16, 36 [3].

A new milestone in the history of the Berel necropolis's monuments study begins in 2015,

as since that time, the monuments of the Xianbei cultural circle, previously unknown for the Kazakh Altai, have been firmly attributed on the territory of the necropolis [4].

Discussion

The materials of the Berel mounds are of great importance for the national and world archaeological science, since the monument is the only archaeological complex on the territory of Kazakhstan with burials of several eras at once and with perfectly preserved products made of organic materials that have a thousand-year history [5]. Currently, the vector of studying archaeological monuments is aimed at a comprehensive study of objects using non-destructive techniques and their subsequent preservation for future generations [6].

During the years of research of the Berel necropolis, great results have been achieved both in terms of multidisciplinary study of archaeological monuments by researchers using high-tech equipment, and in the organization of museum activities that ensure the preservation and use of the national historical and cultural heritage for educational and upbringing, cultural and entertainment purposes. All the work carried out during the period of independence of Kazakhstan on the study, socialization and popularization of monuments had a favorable impact on the socio-economic development of the eastern region of Kazakhstan and the country.

Due to the fact that this new period of research is defined as a new stage in the development of research of monuments of the Berel Valley, we note that since this period, archaeologists have begun to use a gentle method of excavation and studying the design features of monuments – the method of excavation with a wide area.

Using the excavation method of a wide area, an archaeological group during the mound No. 2 ground structure study of the Early Iron Age found out that the monument is tightly adjacent to the mound No. 1 with its eastern part. In addition, the researchers were able to open the near – burial space, thanks to which about eight to nine beyond burial structures of mound No. 2

were discovered and studied, which, according to scientists, are “altars” or cenotaphs, namely, objects No. 1A, 2D, 87, of the objects complex No. 81 (a, b, c) of the pre-Turkic time (later they will be attributed to the ethnocultural community of Xianbi in researches) [7].

The result of a comprehensive study of monuments by this method is the discovery of new boundaries for the application of an integrated approach in archaeological excavations, which provides previously unknown materials on the ideological, funerary, religious representations of the Kazakh Altai cultures at the beginning of the I millennium AD.

In addition, we can say that mound No. 1, which was excavated in 1865 by Radlov, was also brought into proper shape, and its peripheral zone was also studied, since the first studies of this monument were primitive and this, in turn, made it possible to prepare the ground for further museumification of monuments, which was carried out the following year [8].

During the field work in 2016, a huge number of archaeological objects belonging to different historical periods – the Early Iron Age and the pre-Turkic time were studied. The group of researchers continued to use the excavation method of a wide area for the next year, and as a result a large amount of material was obtained. Along the way, with the use of a new method of excavation and geophysical research, they begin to use modern visual and instrumental equipment that are used in non-destructive methods of studying monuments, which allows to develop its own unique research program for each object. The methodology of archaeological excavations involves a thorough, layer-by-layer study of objects, drawing, graphic and photographic recording of all stages of disassembly of a ground structure and an intra-grave structure. Before the start of the excavation, geomagnetic sounding is carried out to determine the general boundary of the mound structure. After removing the dumps and the grassy layer, photos and videos are taken using a camera arranged in an unmanned aerial vehicle, which contributed to obtaining the most accurate image of the investigated object.

As a result of archaeological study, the researchers received a set of finds – skillful

products of ancient masters made of metal (iron and bronze), a trough-coffin with a lid made of larch, bone jewelry, pottery and wood dishes, fragments of leather and gold plates in the form of figures of mythical winged creatures, bones of buried horses in full ceremonial ammunition, plant grains, the remains of an ancient female person of ripe age, whose body was subjected to medical intervention before burial, presumably related to the woman's illness. For example, we will note a couple of finds – a bronze mirror with the image of a snow leopard as a handle from mound No. 2 and a dagger the size of a knife, iron arrowheads and bow linings from near-buried structures.

With an integrated approach to the study of Berel monuments, special emphasis was placed on the museumification and reconstruction of the studied mounds and the preservation of the obtained materials on art and artistic culture. Interdisciplinary research was carried out – the anthropological material from mounds No. 2 and 82A was studied by paleoanthropologists of the A. H. Margulan Institute of Archaeology, a dendrochronological analysis of the frame and trough-coffin from mounds No. 2 and 10 was carried out by a specialist from the SB RAS, paleogenetic studies were conducted by professionals from Japan and Nazarbayev University, as well as the remains of animal bones were studied by paleozoologists.

Work was required on the technical reclamation of monuments – the removal of dumps, which were carried out immediately after the end of the study of monuments. The need for such measures was that the museumification of mound No. 2 was planned, which required large-scale work related to the construction of a museum structure over the mound studied by archaeologists, and the restoration of the integrity and attractiveness of the disturbed land cover [7, c. 234–252].

Even during the first studies of the above-mentioned method of studying beyond-burial structures of the pre-Turkic time, scientists drew attention to the features of these burials and the differences in burial methods from the mounds of the Early Iron Age, around which they are located. but at the same time, this close location

to these very mounds leads archaeologists to think about the “idea of kinship and continuity” in the spiritual sphere between cultures that lived in different time epochs, but on the same Land, in this case through ritual burial actions.

At that time, it was suggested that the stone laying was attributed to the Xianbi-Rouran period preceding the Turkic one, based on the specific manner of burying the ceremonial animal separately from a person, the small number of accompanying attributes – light weapons of a warrior, which are tentatively dated to the V-VI centuries AD. After that, the researchers prepared the initial historical chronology of the I thousand BC and I thousand AD according to material sources from Berel monuments. For the purpose to confirm or argumentate the proposed chronological theory, studies of the laying-fences at the Berel complex are continuing.

The 2017 year of research provided good materials on the fine art of ancient nomads, religious worldview, jewelry, decoration of a riding horse, about human life, bone remains of an ancient individual and sacrificial animal [9].

Among the prominent and valuable finds from mound No. 5, which was twice mercilessly robbed, the following should be noted – the bone

remains of a woman in a ceremonial female fur suit and headdress, decorated with products that were covered with gold foil, the remains of two horses in rich decoration, the bones of a sacrificial ram, dishes in the form of a ceramic vessel and a knife, etc. The women's decorated suit, by the way, was restored in 2021 by K. S. Akhmetzhanov together with Z. Samashev and presented to the wide public in the same year [10] (Figure 1).

Along the way, in 2017, extensive work begins on the study of the laying-fences of the Xianbian culture of the II-V centuries AD (No. 90A, monument complex No. 21 (A, B), No. 76 and complex No. 76 (A, B), No. 80 and complex No. 80 (A, A/1, B, C, D, E, F, G), complex No. 68 (A, B, C), No. 69 and No. 69A, No. 67A on the topic: “Xianbi funeral and memorial monuments of the Bukhtarma upriver” within the framework of the “Program for the development of research works in the field of archeology in the East Kazakhstan Region for 2016-2018”, inspired by the Akimat of the East Kazakhstan Region.

During the work on these monuments, the territory of the previous studied structural layouts, some of which were altars or cenotaphs (68B, 68C, 80B), cleared of the grassy layer, was expanded. Complexes of such stone layouts, for

Figure 1 – Qainaruly M. Restoration of women's costume by K. S. Akhmetzhanov:
Evidence report and systematic review for the Egemen Kazakhstan. 2021

the most part, after cleaning the upper structure, look like a four-leaf clover, meet with pointed corners of the “petals of a stone flower”, in general, these are several closely located stone structures (from two to four), which is interconnected.

Since 2017, a historian, cultural scientist, invited from Azerbaijan Z. Hasanov, has been actively involved in the research of monuments of the Xianbian period for three years.

In the subsequent field research season, a group of archaeologists studied a huge number of monuments that presumably belong to two historical periods – the Pazyryk culture and the Xianbi-Ruoran tribes.

The monument belonging to the first time-kurgan No. 44, is relatively small size and located in the fourth chain of objects. The ground-based stone construction was studied, the internal structure was decided to be further investigated in the upcoming archaeological season of work.

According to the received construction and architectural data, archaeologists attributed this monument to the Pazyryk culture.

Regarding the monuments of the second period, after the expansion of the area of last year's excavation, ten funeral and memorial fences were excavated within the third group of monuments (fences No. 78A, No. 104, No. 106, No. 108B, No. 108C, № 109, № 110, № 112, № 113, № 114), five new objects with a diameter of up to 3 meters, (objects No. 108D, No. 110A, No. 110B, No. 110C, No. 113A), objects No. 67C, № 68, № 90, № 105, № 108, № 108A. Through the study of such large amount of objects, material was obtained that brought researchers one step closer to solving the main question – the origin of these monuments. The assortment of the main finds consisted of jewelry, pendants with an animal's fang, elements of a headdress and clothing, a cross-shaped metal stripe, bracelets, beads, cowry shells, curved tubes made of horns, an earring, horse equipment products.

The next stage of the work was the implementation of laboratory analysis and processing of the obtained materials:

- preservation and restoration of artifacts by N. S. Kurganov, the leading restorer of the IIMK RAS;

- carrying out the necessary measurements of the parameters of the anthropological remains of individuals found during the study of more than 20 objects for further study, as well as taking craniological samples for laboratory analysis by the leading anthropologist of the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia) E. P. Kitov and the anthropologist of the Center for Egyptological Research of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia) A. O. Kitova. As a result, a detailed description several skeletons are given.

Photo and documentary recording of all stages of work was carried out, as in previous years, modern technological equipment was used. However, in 2018, in addition, all masonry was also checked by a metal detector to detect caches and treasures [11].

In 2019-2020, archaeologists also studied the complex of laying-fences of the Xianbian period (object No. 67, No. 111, No. 111A, No. 111B, No. 111C, No. 111D, No. 67B and №77, №78, №107, №107A, No. 115, No. 116) [12].

For the entire period of studying the mounds of the Berel valley, an interdisciplinary approach was applied, diverse specialists were involved – paleozoologists, anthropologists, cultural scientists, restorers, geocryologists, etc.

The Berel Museum has been directly involved in archaeological field research since 2016 and conducted research activities on the Berel monument complex within the framework of the programs “Programs for the development of research works in the field of archeology in the East Kazakhstan Region for 2016-2018”, “Xianbi Funeral and Memorial Monuments of the Bukhtarma Upriver”, “ of The Saks and Syanbians Monuments of the Kazakh Altai”, the grant project “Reference Monuments of the Saka culture in the Kazakh Altai”. It is necessary to note the work of the Berel Museum, carried out on other monuments of Ulan, Zaisan, Tarbagatai districts of East Kazakhstan, starting from 2017 to 2020 under such programs as “ Monuments of Antiquity and the Middle Ages of the Shilikty Valley and the foothills of Tarbagatai” in Zaisan and Tarbagatai districts. According to this

program, the museum participated in the works for three years from 2017 to 2019. Since 2018, they have also been actively involved in the study of the monuments of the Kazakh Altai for a three – year period-within the boundaries of the concept of the grant project “Reference Monuments of the Saka culture in the Kazakh Altai (Tautekeli, Kara Kaba, Orel’, Solonechnye belki, Berel)”. In 2019, they took part in archaeological work on monuments in Tarbagatai, Katon-Karagai, Ulan districts under the program «Altai - Tarbagatai from the Bronze Age to the Early Middle Ages» and made a significant contribution to the research of such monuments as Eleke Sazy and Akbauyr.

Thus, the museum staff is engaged not only in organizational, restoration, registration and cabinet research activities, but also in practical archeology. The museum specialists publish the results of these research works together with the archaeologists of the A. H. Margulan Institute of Archaeology.

In addition, the museum cooperates with universities, schools, and other museum institutions, conducts exhibitions and excursions, and other events for educational and awareness-raising purposes, performs tasks to advertise and promote cultural and historical monuments of the national heritage. It should be noted that the museum staff not only accepts visitors on its territory, but also organizes field exhibitions to schools of the district and other museums (Figure 2).

For educational and upbringing purposes, the museum involves students and schoolchildren in archaeological work, organizing summer archaeological schools.

In 2007, the finds from the Berel mounds several times represented the culture of ancient nomads who lived on the territory of Kazakhstan at world exhibitions – at the exhibition of archaeological exhibits «Under the sign of the Golden Vulture» in the cities of Berlin, Munich, Hamburg and Istanbul, in Kiev in honor of the proclamation of the Year of Kazakhstan in Ukraine, an exhibition of Scythian art in Hungary and Bochum (West Germany) [13].

The museum complex was established in 2008 by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 4.07.2008 in order to preserve the historical and cultural heritage of the country [14]. The formation of a modern museum institution went gradually, along with the gradual socialization of monuments and the integration of the museum into the environment. The administrative building of the museum was also created (Figure 3) with five exhibition halls, an archaeological laboratory, a restoration workshop equipped with all the necessary equipment, and two open-air museums containing exhibits from the ancient era to the era of the medieval nomads of Altai, an ethnographic hall and a special fund represented by gold and silver products, as well as two halls with finds from two mounds of the Berel Valley No. 36 and No. 11.

Figure 2 – Conducting a Field Exhibition at a Local School

Figure 3 – Administrative and Residential Buildings on the Territory of the Museum Complex

The first hall contains objects that belong to the culture of the ancient nomads of the Kazakh Altai, dating back to the IV-III centuries BC. Nomadic cultural objects have a history of more than two and a half thousand years. The second hall contains a restored copy of a horse and horse equipment (Figure 4), found in the Eleventh Mound in 1998 by a Kazakh French research group. In detail, the work on the conservation and restoration of materials from the 11th mound

is described by K. Altynbekov in his works, whose reconstructed copies are displayed in the second exhibition hall and in the open-air museum erected over kurgan No. 11, which is also mentioned a little later [15]. The third hall presents the complete horse equipment found in mound No. 36, all products of which are made of deer horns and covered with gold and red paint. The next hall is called the «Special Fund», as it contains various exhibits made of silver and gold,

Figure 4 – The Reconstruction of the horse equipment

Figure 5 – The Open-Air Museum over the Mound No. 2

made in the animal style characteristic of that time, collected since 1998. In the fifth exhibition room, objects of the new chronological Xianbian (Rouran) period recently identified by scientists are shown. The latest museum collection is represented by exhibits that have scientific value for the ethnography of the Altai Territory. Also, the objects of ethnography of the Kazakh people are exhibited in a yurt located on the territory of the museum complex.

The first open-air museum over mound No. 2 was built in 2016 (Figure 5). The initiator of the mound's museification was the Akim of the East Kazakhstan region D. K. Akhmetov, who, after visiting the studied monuments, inspired by the results of the work on the study of Berel monuments and evaluating the contribution of labor to the «Cultural Heritage» program. After discussing all issues with the main head of the research group Z. Samashev, in the same

Figure 6 – The Open-Air Museum over the Mound No. 11

Figure 7 – The project of the Visit Center

year allocated funds from the state budget for construction work that began immediately after the end of excavation work on mound No. 2 [16].

During the construction of the museum structure, the lower part of the burial was left in its original form, the walls of the burial chamber were decorated with wood, the original larch trough-coffin was replaced with a copy, since the original was in poor preservation.

By virtue of the construction of an open-air museum, the Berel Museum Complex has become a unique museum institution, both in the Eastern region and throughout Kazakhstan. It became possible for visitors to dive deeper into the study of history, to have an idea of the size of the mounds and their design, how the research of these monuments is carried out, since when visiting the museum-designated mounds, archaeological work can take place nearby, etc.

After the archaeological excavations, the arrangement of the open-air museum over the 11th mound began (Figure 6). In the summer of 2018, work on the construction of the sarcophagus, called the «Royal», was completed here with the funds allocated with the assistance of the akim of the region from the republican budget as part of the national strategic program «Cultural Heritage» [15].

It is well known that the research of mound No. 11 began in 1998. After that, the conditions for the museification of the studied object were being prepared. The internal contents of the mound were completely recreated. The horse

equipment of the eleventh kurgan was restored and prepared for display back in 2004 [15].

In general, the museum has a developed infrastructure – all engineering networks and communications have been carried out, the territory is fenced, work has been done on the arrangement of the adjacent territory. The staff includes personnel who bring the territory of the complex and related objects to the aesthetic appearance – landscaping, garbage collection, gentrification, etc.

Now, work is underway to modernize the exhibition activity by developing a new excursion methodology, improving the infrastructure of the museum complex, namely, it is planned to build a Visit center, where dynamic expositions will be created for a number of successive historical periods on the principle of historicism and objectivity, it is possible to allocate several exhibition complexes – ethnography, archeology, nature of the Altai, etc. (Figure 7).

There are several acute problems with the rational organization of work due to the insufficiently developed infrastructure, because of which the reserve-museum does not function at the limit of its capabilities. Since through the annual archaeological research, the museum's funds are replenished with new artifacts and exhibits, there is a need to expand the storages of funds and exhibition halls, there are also a few problems with the organization of cultural and leisure events for guests, including foreign ones, reception, and further placement of overseas

specialists. Another important task is that employees lose their time on the way from the village, located 100 km from the museum where they live, to their place of work. A problematic issue is also the location of the library in the room where the staff conduct research activities, which are visited by guests of the museum. A favorable working atmosphere is necessary for employees engaged in creative activities. The issue of the lack of its own restoration laboratory is also on the agenda. To improve productivity, it is planned to build a Visit Center, which will be a promising project – a solution to all the above difficulties. The construction of this center will provide [17]:

- expansion and increase in the number of exhibition halls, which will allow you to show the exhibits from a more presentable side.

- creating a comfortable zone for recreation, entertainment, education, enlightenment – this, in turn, will contribute to a deeper immersion in the study of the history of the Berel Valley.

- the construction of a hostel, a canteen, and other premises for the accommodation of workers from villages, invited specialists and experts, visitors will allow to realize the human potential effectively and fully.

- the creation of a separate library room with a huge number of books of fiction and scientific literature, rare manuscripts will make it possible for people who are not directly related to science to get access to rare works.

- laboratory research has always been considered the basis of the quality of any research, therefore, the presence of our own laboratory of scientific restoration with the most modern equipment will make it possible to contribute to the development of domestic restoration science and, possibly, create our own scientific developments and methodological recommendations in this field.

It is obvious that the renewal and strengthening of the logistic sustainment and the entire museum network is the optimal and rational way of development, which will make it possible to organically combine the established norms of the classical museum with advanced innovations.

Since the moment of the monuments' museumification, the presentation of Berel monuments to tourists has changed, because

until this important moment, visitors were presented with finds on the shelves in a gap from the full picture of the funeral rites. Now, through a sense of reality, people can fully imagine all the colorful material and spiritual achievements, so they can better understand this ancient culture and assimilate cultural experience. In addition to the museification of mounds No. 2 and 11, work is being done to promote the monuments of the historical and cultural heritage of the Berel valley, which is carried out with the help of the world wide Web – an electronic catalog of video tours with a detailed description of the monuments and finds found in the Berel monuments is being created, photo reports on the events held by the museum staff are posted on the official website, video tours of the museum are filmed, there are also souvenirs for museum visitors-personalized T – shirts, pens and many similar things with the museum's logo are offered.

Over the years, the museum staff has achieved great achievements in the socialization of monuments, which have developed the work of the museum to a high level. It should be said that the popularity of the archaeological monument "Berel" at the local level has now been formed. It is necessary to take more large-scale marketing measures to create the image of the institution not only in the role of historical and cultural, but also to adhere to the educational and upbringing course of development at the national and world level.

From all the above, it can be noted that the optimization of archaeological research and the discoveries that we have received as a result, restoration and museum work, stimulating museum activity and, accordingly, its contribution to the development of various spheres of the eastern region of the country, are carried out by virtue of the laws and state programs implementing the cultural policy of the Republic of Kazakhstan – the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 2, 1992 «On protection and use of objects of historical and cultural heritage», the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2001 «On tourist activity in the Republic of Kazakhstan», the Law of the Republic of Kazakhstan dated

December 15, 2006 «On culture», the Concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2023, approved by the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 № 406, Law of the Republic of Kazakhstan dated December 15, 2006 No. 207-III «On Culture» (with amendments and additions as of December 30, 2020), Decree of the President of the Kazakhstan Republic “On the state program “Cultural Heritage”, designed for 2004– 2006 years [18, 19, 20]. This is part of the laws that promote the interests of national culture and science, and within the framework of these laws, national programs on the preservation and promotion of material heritage were created. The most ambitious programs, within the framework of which work was actively carried out on the study and preservation of the material cultural heritage of East Kazakhstan – «Cultural heritage», «Looking into the future: the modernization of public consciousness», «Seven Facets of the Great Steppe».

Local government representatives also played a huge role in achieving great plans and high aspirations of people of science and culture. Some of the grants and projects were financed by the Akimat of the East Kazakhstan region under the leadership of D. Akhmetov, which were

carried out within the framework of the above-mentioned national programs.

Conclusion

Summing up, we will highlight the general results of many years of work by archaeologists, museum workers and the state. At the present stage, systematic comprehensive studies of the Berel mounds are being carried out with the involvement of foreign specialists, cooperation has been established with domestic and foreign organizations interested in museum activities, and further scientific and creative cooperation is planned for the comprehensive study, preservation, and promotion of monuments of material heritage. Research activities are actively conducted, the priority areas of which are the study of artifacts and museum objects, in which the museum specializes. In the near future, the construction of a Visit Center is being planned in order to improve the infrastructure, logistic sustainment and provide high-quality services that meet international standards for the promotion of historical and cultural heritage at the international level, which are of global importance and are of practical interest to world science.

References

- 1 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М: Наука, 1989. – 750 с.
- 2 Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание материалов раскопок 1865 и 1959 гг.) // ТГЭ. Т. 10. – Л., 1969. – С. 208–236.
- 3 Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.
- 4 Самашев З., Кариев Е.М., Ерболатов С.Е. Хунну-сяньбэйский культурно-хронологический горизонт Береля // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 385–393.
- 5 Историко-археологический комплекс берель // Алтай – золотая колыбель тюркского мира // Гл. ред. Д. Ахметов. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2018. – С. 211– 215.
- 6 Дараган М.Н., Бондарь К.М. От измерений к реконструкциям: методология неразрушающих исследований памятников археологии и истории. // Археологія і давня історія України – 2017. – Вып. 1 (22) – С. 178–189.
- 7 Самашев З, Боковенко Н.А., Ахмадиев Ж., Чотбаев А., Кариев Е., Толегенов Е., Самашев С., Киясбек Г., Жалмаганбетов Ж., Ерболатов С. Некоторые итоги исследований на некрополе Берел в 2016 году // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2016. – С. 234– 252.
- 8 Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Могильник Берел» (итоговый). // КазНИИ культуры; рук З. Самашев. – Астана, 2015. – 72 стр.

- 9 Самашев З., Чотбаев А., Кариев Е., Ахмадиев Ж. Жалмаганбетов Ж., Киясбек Г., Кожахметов Б., Ерболатов С., Боковенко Н., Самратова Д.Б. Работы на могильнике Берел в 2017 году // Алтай – золотая колыбель тюркского мира / гл. ред. Д. Ахметов. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2017. – С. 153-166.
- 10 Шошақ бөрікті сақ ханшайымы. / Официальный сайт газеты «Егемен Казахстан» – URL: https://egemen.kz/article/263907-shoshaq-borikti-saq-khanshayyumu?fbclid=IwAR2ESmNqNqdn5Aay00lHPHAat5rWRTnEzWvpdJBgimQfiDnjg4xHBi_FIGQ. (дата обращения: 05.08.2021).
- 11 Самашев З., Кариев Е., Александров С., Ахмадиев Ж., Киясбек Г., Толегенов Е., Самашев С., Ерболатов С. Выкладки-оградки периода сяньби на Береле – новый эталонный памятник эпохи великого переселения народов // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2018. – С. 15-20.
- 12 Самашев З., Кариев Е.М., Самашев С.К., Половцев М.Ю., Киясбек Г., Меделбек Ш., Самратова Д.Б. Исследования хунно-сяньбийских памятников Некрополя Берел в 2020 году // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. Усть - Каменогорск: [Б.и.], 2020. – С. 139–152.
- 13 Историческая справка. / Официальный сайт «Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел» – URL: <https://www.berel-museum.kz/ru/2015-02-11-21-11-41/istoriya-muzeya.html>. (дата обращения: 05.08.2021).
- 14 Постановление Правительства №674 от 04.06.2008 О создании Республиканского государственного казенного предприятия Государственный историко-культурный заповедник-музей Берел. – URL: https://kodeksy-kz.com/norm_akt/source-%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/type-%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/674-04.07.2008.htm. (дата обращения: 05.08.2021).
- 15 Алтынбеков К. Консервация и реставрация археологических находок как основа комплексной научной реконструкции // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2019. – С. 88–98.
- 16 Промежуточный отчет об археологических работах в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016–2018 годы по теме: «Археологические работы на курганах №2, 19 Берел, Катон-Карагайский район» / «Институт археологии им. А.Х. Маргулана» КН МОН РК РГКП; рук. З.Самашев. Алматы, 2016. – 84 с.
- 17 Есік пен Берелде визит орталықтары салынады. / Официальный сайт Международного информационного агентства «Казинформ» – URL: https://www.inform.kz/kz/esik-pen-berelde-vizit-ortalyktary-salynady_a3787814/amp?fbclid=IwAR2sKA8UqMfU0HhkQnEkk82FnauqyhFOdIwPTFaf8CJ5uy3YA11SlikORXw. (дата обращения: 05.08.2021).
- 18 Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939 «О Концепции культурной политики Республики Казахстан» / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан– URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1400000939>. (дата обращения: 05.08.2021).
- 19 Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004–2006 годы». / Информационная система «Параграф-Юрист» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1045645. (дата обращения: 05.08.2021).
- 20 Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.). / Информационная система «Параграф-Юрист» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960. (дата обращения: 05.08.2021).

Д.Б. Самратова, А.Т. Сарбасов, Ж.К. Елемесова, Ж.М. Сегизбаева

«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Катонқарағай ауданы, Қазақстан

Қазіргі кезеңдегі Берел қорымының ескерткіштерін зерттеу, сақтау және мұражайландыру

Аңдатпа. Қазіргі уақытта біздің елімізде қоғамның мәдени және рухани дамуына бағытталған мемлекеттік бағдарламалар өзектендірілді. Мемлекеттің осы мәдени саясаты Музей ісі мен археология ғылымының одан әрі белсенді дамуына ықпал етеді. Бұған айқын мысал ретінде археологияның бірегей ескерткіші ретінде танылған және қарқынды дамып келе жатқан Берел мұражай кешені жатады,

бұл сәйкесінше аймақтың дамуына ықпал етеді. Жыл сайын археологиялық зерттеулердің нәтижелері бар конференциялар өткізіледі, онда белгілі бір дала маусымының ізденістерінің деректері келтіріледі, осы ізденістердің барлығы міндетті түрде БАҚ-та жарияланады, өңірдің маңызды тарихи ескерткіштері туралы білімді қамтитын іргелі еңбектерді басып шығару жоспарлануда, олардың ішінде сөзсіз өзінің лайықты орнын Берел қорымы да алады. Алайда осы уақытқа дейінгі мұражай жұмыстары қорытындыланбаған, осы себепті осы мақалада ұзақ жылдар бойы патшалар алқабының ескерткіштерін зерттеген ғалым-археологтардың және мұражай кешенінің дамуының бастауында тұрған мұражай қызметкерлерінің қажырлы еңбегінің нәтижелерін қорытындылауға әрекет жасалады, сонымен қатар Берел қорық-мұражайының ғылыми зерттеулерде, насихаттауда және мұражайлық қызметте одан әрі дамуы бойынша мақсатты бағдарлар анықталды.

Экспедиция қатысушыларының өздері жариялаған археологиялық кешеннің далалық зерттеулері бойынша негізгі материалдар жиналды, мұражай қызметкерлері далалық жұмыстарға тікелей қатысты, қорық-музейдің экспозициялық және көрмелік, музефикациялық және көпшілікке тарату сияқты қызмет бағыттарындағы жұмысы туралы деректер жиналды. Барлық жиналған материалдар интернет-торда алынған ақпаратпен бірге мұражайдың белсенді маркетингтік қызметін көрсетеді және мұражай кешенінің дамуының белгілі бір тұтас көрінісін көруге мүмкіндік береді.

Археолог-ғалымдар мен музей қызметкерлерінің бірлескен жұмысы ішкі және сыртқы туристер үшін қызықты дамыған инфрақұрылымы бар заманауи музей кешені түрінде тамаша жеміс бергені анық. Бұл аймақтың экономикалық және туристік тұрғыдан дамуына және қоғамның рухани дамуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: Берел мұражай-қорымы; археологиялық зерттеулер; экспонаттарды сақтау; ескерткіштерді мұражайландыру; экспозициялық қызмет

Д.Б. Самратова, А.Т. Сарбасов, Ж.К. Елемесова, Ж.М. Сегизбаева

РГКП «Государственный историко-культурный заповедник-музей

«Берел», Катон-Карагайский район, Казахстан

Изучение, сохранение и музефикация памятников берельского некрополя на современном этапе

Аннотация. В настоящее время в нашей стране актуализировались государственные программы, направленные на культурное и духовное развитие общества. Данная культурная политика государства способствует дальнейшему активному развитию и музейного дела, и археологической науки. Ярким примером является музейный комплекс Берел, который признан уникальным памятником археологии и развивается быстрыми темпами, что соответственно способствует развитию региона. Ежегодно проводятся конференции с результатами археологических исследований, где приводятся данные изысканий определенного полевого сезона, все эти изыскания в обязательном порядке освещаются в СМИ, планируется печать фундаментальных трудов, которые будут содержать знания о значимых исторических памятниках региона, в числе которых несомненно займет свое достойное место и Берельский некрополь. Однако пока итоги деятельности музея за все время существования не были подведены, по этой причине в данной статье будет осуществлена попытка обобщить результаты кропотливого труда ученых-археологов, долгие годы исследовавших памятники Долины царей, и сотрудников музея, стоявших у истоков развития музейного комплекса. Также определены целевые ориентиры дальнейшего развития заповедника-музея Берель в научно-исследовательской, популяризационной и музейной сферах деятельности.

Были собраны основные материалы по полевым исследованиям археологического комплекса, опубликованные самими участниками экспедиций, сотрудники музея принимали непосредственное участие в полевых работах, собраны данные о работе заповедника-музея в таких направлениях деятельности, как экспозиционная и выставочная, музеификационная и популяризационная. Все собранные материалы, в совокупности с информацией, полученной в Интернет-паутине, освещающей активную маркетинговую деятельность музея, позволяют увидеть определенный целостный паттерн развития музейного комплекса.

Очевидно, что совместная работа ученых-археологов и сотрудников музея дала прекрасные плоды в виде современного музейного комплекса с развитой инфраструктурой, который интересен как внутрен-

ним, так и внешним туристам, что способствует развитию региона в экономическом и туристическом плане и развитию общества - в духовном.

Ключевые слова: заповедник-музей Берел; археологические исследования; хранение экспонатов; музеефикация памятников; экспозиционная деятельность.

References

- 1 Radlov V.V. Iz Sibiri. Stranicy dnevnika. [From Siberia. Diary pages]. (Nauka, Moscow, 1989), 750 p. [In Russian].
- 2 Sorokin S.S. Bol'shoj Berel'skij kurgan (polnoe izdanie materialov raskopok 1865 i 1959 gg.) [Big Berel Mound (the complete edition of the materials of the excavations of 1865 and 1959)]. (Works of the State Hermitage Museum, Leningrad, 1969), 10, pp. 208-236. [In Russian].
- 3 Samashev Z. Berel. [Berel]. (Taimas, Almaty, 2011) 236 p. [In Russian].
- 4 Samashev Z., Kariev E.M., Erbolatov S.E. Xunnu-syan'be'jskij kul'turno-xronologicheskij gorizont Berelya [Xiongnu-Xianbei Cultural and Chronological Horizon of the Berel]. (Margulanov Readings – 2019: Materials of the International Archaeological Scientific and Practical Conference Dedicated to the 95th Anniversary of the Birth of the Outstanding Kazakhstan Archaeologist K.A. Akishev, Nur-Sultan, 2019), pp. 385-393. [In Russian].
- 5 Istoriko-arheologicheskij kompleks Berel' [Berel – the Historical and Archaeological Complex]. (Altay - the Cradle of Turkic World, chief editor – D. Akhmetov, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2018). – pp. 211-215.
- 6 Daragan M.M., Bondar K.M. Ot izmerenij k rekonstrukciyam: metodologiya nerazrushayushhix issledovanij pamyatnikov arxeologii i istorii [From measurements to reconstructions. The methodology for non-destructive investigations of archaeological and historical monuments]. (Archaeology and Ancient History of Ukraine, 2017), 1 (22) – pp. 178–189. [In Russian].
- 7 Samashev Z., Bokovenko N.A., Akhmadiev ZH., CHotbaev A., Kariev E., Tolegenov E., Samashev S., Kiiasbek G., ZHalmaganbetov ZH., Erbolatov S. Nekotory'e itogi issledovanij na nekropole Berel v 2016 godu [Some of the Research Results at the Berel Necropolis in 2016]. (Altay - the Cradle of Turkic World, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2016), pp. 234-252. [In Russian].
- 8 Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote po teme: «Mogil'nik Berel» (itogovyj). [Research report on the topic: «Berel Burial Ground» (final)] (KazRIC, adviser Z. Samashev, Astana, 2015), 72 p. [In Russian].
- 9 Samashev Z., Bokovenko N.A., Akhmadiev ZH., CHotbaev A., Kariev E., Tolegenov E., Samashev S., Kiiasbek G., ZHalmaganbetov ZH., Erbolatov S., Bokovenko N., Samratova D.B. Raboty na mogil'nike Berel v 2017 godu [Work on the Berel burial ground in 2017] (Altay - the Cradle of Turkic World, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2017), pp. 153–166. [In Russian].
- 10 Qainaruly M. Shoshaq bórikti saq hanshaymy [Saka princess with a pointed hat]. Available at: https://egemen.kz/article/263907-shoshaq-borikti-saq-khanshaymy?fbclid=IwAR2ESmNqNqdn5Aay00IHPHAat5rWRTnEzWvpdJBgmQfiDnjg4xHBi_FIGQ. (accessed: 05.08.2021).
- 11 Samashev Z., Kariev E., Aleksandrov S., Akhmadiev ZH., Kiiasbek G., Tolegenov E., Samashev S., Erbolatov S. Vykladki-ogradki perioda syan'bi na Berele – novyj e'talonnyj pamyatnik e'poxi velikogo pereseleniya narodov [Laying-fences of the Xianbi Period on the Berel – a New Reference Monument of the Great Migration Era]. (Altay - the Cradle of Turkic World, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2018), pp. 15–20. [In Russian].
- 12 Samashev Z., Kariev E.M., Samashev S.K., Polovtsev M.IU., Kiiasbek G., Medelbek SH., Samratova D.B. Issledovaniya xunno-syan'bijskix pamyatnikov Nekropolya Berel v 2020 godu [Studies of the Xiongnu-Xianbei monuments of the Berel Necropolis in 2020]. (Altay - the Cradle of Turkic World, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2020), pp. 139-152. [In Russian].
- 13 Istoricheskaya spravka [Historical Background]. (Official site RSOE “State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”). Available at: <https://www.berel-museum.kz/ru/2015-02-11-21-11-41/istoriya-muzeya.html>. (accessed: 05.08.2021)
- 14 Postanovlenie Pravitel'stva №674 ot 04.05.2014 O sozdanii Respublikanskogo gosudarstvennogo kazennogo predpriyatiya Gosudarstvennyj istoriko-kul'turnyj zapovednik-muzej Berel [Government Decree dated July 4, 2008, No. 674 “On the Creation of the Republican Cstate-Owned Enterprise “The State Historical and Cultural Reserve-Museum Berel”]. Available at: https://kodeksy-kz.com/norm_akt/source-%D0%9F%D1%

80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/type-%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/674-04.07.2008.htm. (accessed: 05.08.2021).

15 Altynbekov K. Konservaciya i restavraciya arxeologicheskix naxodok kak osnova kompleksnoj nauchnoj rekonstrukcii [Conservation and restoration of archaeological finds as the basis of a comprehensive scientific reconstruction]. (Altay - the Cradle of Turkic World, Ust'-Kamenogorsk: [B.i.], 2019), pp. 88–98. [In Russian].

16 Provezhutochny`j otchet ob arxeologicheskix rabotax v ramkax «Programmy` razvitiya nauchno-issledovatel'skix rabot v sfere arxeologii v VKO na 2016-2018 gody` po teme: «Arxeologicheskie raboty` na kurganax №2, 19 Berel, Katon-Karagajskij rajon» [Interim report on archaeological works within the framework of the “Scientific-Research Works Development Plan in the field of archaeology in East Kazakhstan region for 2016-2018 on the topic: “Archaeological work on mounds No. 2, 19 Berel, Katon-Karagay district”]. (“A.H. Margulan Institute of Archeology”, adviser Z. Samashev, 2016), 84 p. [In Russian].

17 Naqty`baj E. Esik pen Berelde vizit ortaly`qtary` saly`nady` [Business centers will be built in Issyk and Berel]. Available at: https://www.inform.kz/kz/esik-pen-berelde-vizit-ortalyktary-salynady_a3787814/amp?fbclid=IwAR2sKA8UqMfU0HhkQnEkk82FnauqyhFODIwPTFaf8CJ5uy3YAl1SlikORXw. (accessed: 05.08.2021).

18 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazaxstan ot 4 noyabrya 2014 goda № 939 «O Konceptcii kul`turnoj politiki Respubliki Kazaxstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2014 No. 939 On the Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan]. Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1400000939>. (Accessed: 05.08.2021).

19 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazaxstan «O Gosudarstvennoj programme «Kul`turnoe nasledie» na 2004–2006 gody`» [Decree of the President of the Kazakhstan Republic “On the state program “Cultural Heritage”, designed for 2004– 2006 years.]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1045645. (Accessed: 05.08.2021).

20 Zakon Respubliki Kazaxstan ot 15 dekabrya 2006 goda № 207-III «O kul`ture» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 30.12.2020 g) [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 15, 2006 No. 207-III «On Culture» (with amendments and additions as of December 30, 2020). Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960. (accessed 05.08.2021).

Information about authors:

Samratova Dana Bakytzhanova – Research Officer of the Scientific Research Work Department of the “State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”, Zhambyl village, Katon-Karagay district, Kazakhstan.

Sarbasov Almas Tleuzhanovich – Associate Director of the “State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”, Zhambyl village, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, the Republic of Kazakhstan.

Elemesova Zhanar Qairatqyzy – Head of the Scientific Research Work Department of the “State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”, Zhambyl village, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Kazakhstan.

Segizbaeva Zhanija Meirovna – Head of the Record and Scientific-Fund Work Department of the “State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”, Zhambyl village, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Kazakhstan.

Samratova Dana Bakytjanqyzy – «Berel» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ғылыми-зерттеу жұмысы бөлімінің ғылыми қызметкері, Жамбыл а., Қатонқарағай ауданы, Шығыс-Қазақстан облысы, Қазақстан.

Sarbasov Almas Tleuzhanuly – «Berel» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директор орынбасары, Жамбыл а., Қатонқарағай ауданы, Шығыс-Қазақстан облысы, Қазақстан.

Elemesova Zhanar Qairatqyzy – «Berel» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ғылыми-зерттеу жұмысы бөлімінің басшысы, Жамбыл а., Қатонқарағай ауданы, Шығыс-Қазақстан облысы, Қазақстан.

Segizbaeva Zhanija Menirqyzy – «Berel» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Есеп және ғылыми-қор бөлімінің басшысы, Жамбыл а., Қатонқарағай ауданы, Шығыс-Қазақстан облысы, Қазақстан.

Қ. Сартқожаұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(e-mail: kharjaubay@mail.ru)

Күйс-Толғой (НТ1) брахми мәтінінің байырғы түрікше оқылымы

Аңдатпа. Орталық Азияның көшпелі халықтардың тіліне, тарихына байланысты тарихи құжаттар бұған дейін ж.с. VIII-XI ғғ-да жазылып, бүгінге жеткенеді. Олар: байырғы түрік бітігі жазулары (руника), согд, манихей алфавитімен жазылған мәтіндер еді. 1974 жылы Орталық Монғолия жерінен алғаш рет ежелгі санскриттің брахми алфавитімен жазылған ұстын табылды. Ол ұстынның мәтіні 2017 жылға дейін құпиясы ашылмай 43 жылды артқа тастады. 2017 жылы санскриттанушы неміс ғалымы Дитер Мауе осы құпияның кілтін тауып тек қана транслитерациясын жариялады. О. Мауеннің транслитерациясын А.Бовин, Л. Хурицбаттар пайдаланып көне моңғол тілді құжат деп көріп талпыныс жасады. Өкініштісі бұл талпыныс сәтті болмады. Осы мақаланың авторы брахми алфавитімен байырғы түрік тілінде жазылған мәтінді оқып, жаңғыртып, тарихи және лингвистикалық анализ жасап ұсынып отыр. Мәтін бұдан 1400 жыл бұрын жазылған. Алғашқы Көк Түрік қағанатына байланысты тарихи оқиғалардан ақпарат береді. Алғашқы Көк Түрік қағанаты батыс, шығыс болып бөлінген кезеңдегі Елбасшыларының тағдырына, өлеміне байланысты сенімді ақпарат қалдырған. Моңғол үстіртіндегі бәсекелес екі үлкен топ қыпшақтар мен оғуз группасының басты тайпаларының іс-қимылдарын сөз еткен. Онымен қатар тұтынған діні, палеоэтнографиясынан хабардар етеді.

Түйін сөздер: Күйс-Толғой; брахми шрифті; байырғы түрік тілі; Моңғол тілі; Нири (Нири) қаған; Төлес қаңаты; шивэй; Керей; байырқу; бұғра; транслитерация; транскрипция, i (i), i (ы), y (ü), h (q), ñ=η (ң), j (ж).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-105-132>

Түсті: 20.07.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 05.08.2021

Мақаланың өзектілігі

Күйс-Толғай (НТ1) мәтіні ертеорта ғасырдағы отан тарихын жаңғыртуға қосылып отырған сирек (уникальный) түпнұсқалардың бірігейі. Байырғы Түрік бітік (руна), согд, манихей алфавиттермен түркі тілінде жазылған түпнұсқалардан бұрынғы құжат. Дәлірек айтсақ әлемдегі түркі тілді алғашқы дерек. Пратотүрік тілінің бізге жеткен алғашқы нұсқасы. Бұл жағынан алып қарасақ

пратотүрік тіл лингвистикасының теориялық мәселесін қайта қарауға жаңа деректер итермелеп отыр. М: «J» (ж) фонем мәселесі.

Түрік тарихының алтын арқауы ру, тайпадан басталады. Осы алтын арқаудың үлкен желісін ұстаған Керей, Қият, Үйсін, Қаңлы, Бұғра тайпалары қазақ тарихымен қатар орта ғасырдағы бүкіл түркі тарихын жаңғыртатын негізгі кілт.

Кейінгі Қазақ мемлекетін (хандығын) құрушы Керей тайпалық одағы, Қоңырат,

арғын тайпаларының арғы бабаларға болушы байырқу, Қараханид хандығын құрушы Бұғра (қараңыз. Бұғра Сұлтан Садуқ) тайпалары іс-әрекеттерінен тамшыдайын болса да ақпарат береді.

Нақтылап айтсақ қазақ халқының тарихын екі мың жылға созып қарастыратын мүмкіндікке қол жеткізеді.

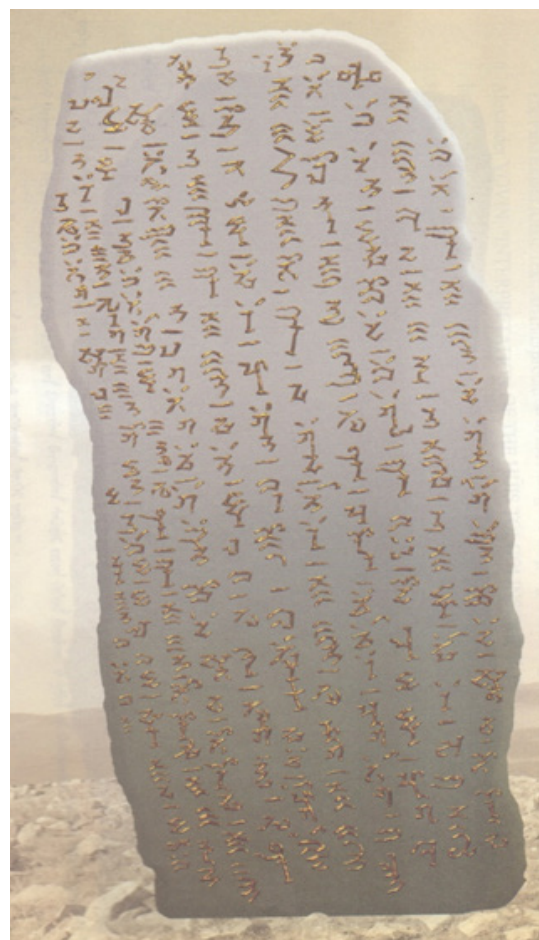
1 сурет. Күйс-Толғой ұстыны

Зерттеу әдістері

Бұл ұстынды алғаш мәрте Моңғолия ғалымдарының Тарих институтының ғылыми қызметкерлері М. Шинэху 1974 жылғы жазғы экспедиция кезінде тауып жариялаған [1, 100 б.]. Келесі жылы археолог Д. Наван Орталық Моңғолия Хаңғай үстіртінің (Бұлғын аймағы Моғды сұмыны) Күйе-Толғай деген жердегі ұстынға тап болып Улан- баттар қаласындағы Тарих институтының қоймасына алып келіп сақтаған [2].

Ұстынның орналасқан координаты N49°, E103°. Бірінші ұстын (НТ1) биіктігі 154 см, көлденеңі, 0,41 см, қалыңдығы 0,12-0,15 см. Екінші ұстын (НТ2) биіктігі – 162 см, көлденеңі – 0,40-0,45 см, қалыңдығы – 0,20-0,21 см.

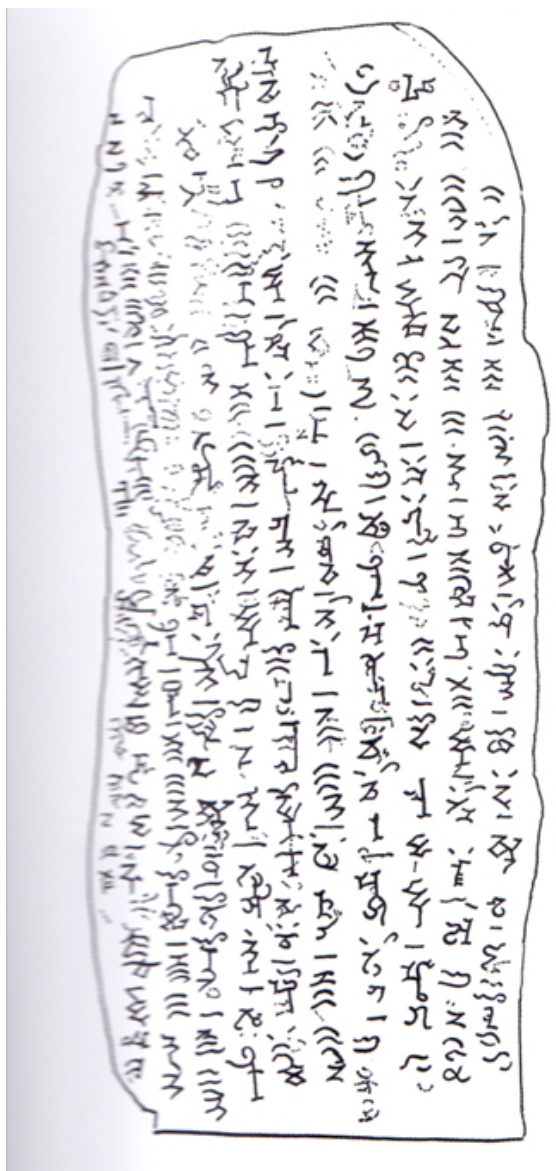
Мәтін жоғарыдан төмен қарай бағыттталып жазылған.

2 сурет. Күйс-Толғой ұстыны

1984 жылы осы жолдардың авторы ұстын тұрғызылған орынға барып сипаттамасын, Улан-баттардағы ұстыннан көшірмесін жасады [3]. Күйс-толғай ескерткішін 2003 (қазақ тілінде), 2007 жылғы (орыс тілінде), басылымдарына енгізіп жарияланды. Аталмыш Далалық экспедиция есебінде де, монографиямызда да, Аталаста да, Күйс-толғой мәтіні ежелгі бархми алфавитімен жазылғанын қадап айтқан едік.

Н.Базылхан Күйс-толғой ұстынының сипаттамасы, фотосын беріп, жазу брахми алфавитімен жазылғанын айтып 2003 жылы ұстын мәтінінен эстампж алып, фотоға түсіріп көшірмесін жасап, 2011 жылы Индияның Жаңа Дели қаласында болған халықаралық конференцияда баяндама жасады [6, 71-77].

3 сурет. Күйс-Толғой көшірмесі

Германияның атақты санскриттанушы ғалымы Дитер Мауе 2014 жылы Улан-батар қаласына барып, қоймада сақталған Күйс-толғой ұстынын фотаға түсіріп, жазуын қолмен көшіріп қайтқан. Нәтижесінде «The Khuis Tolgoi inscription – sings and sound» атты еңбегін жазды.

Ғалым Дитер Мауе 2017 жылы Венгрияның Szekertehervar қаласында Алтайтанушылардың 60 жиынында (PIAC) Күйс-толғой НТ1 ұстынындағы брахми алфавитінің кілтін тауып әріп кескіндерінің мәнін белгілеп әлем филологтарын таңқылдырған сенсациясын жариялады [7].

1. Дитер Мауе еңбегі 4 бөлімнен тұрады. Онда: 1. Брахми жазуларының нұсқалары (вариант) туралы түсінік (вариант) (Оңтүстік, Шығыс Түркістан, Сағд, Тохар, Ұйғур).

2. НТ1-дегі Күйс-толғой мәтініндегі мәні белгісіз біраз алфавиттерді Буғуты (Моңғолия), Кергентас (Қазақстан Тарбағатай атауы), Тумшукес (Тәжікстан) жерінен табылған брахми әріп кескіндерімен салыстыра қарастыра отырып Күйс-толғой ұстын жазуының кілтін тапқан.

Зерттеу нысанына осындай анализ жасаумен қатар мәтіннің транслитерациясын, транскрипциясын жасаған. Күйс-толғой мәтінінде брахми алфавитінің Тохар нұсқасы басым болғанымен біраз әріп кескіндері онда кездеспейді екен. Осы алфавиттердің мәнін Тарбағатай тауынан табылған Кергентас Моңғолиядағы Буғуты, Қазақстанның Тараз қаласынан табылған алфавитімен салыстыра анализ жасай отырып белгісіз кескіндердің мәнін анықтаған. Онда: дауыссыз 4 дыбысты белгілеген шрифтін мен дауысты 2 дыбысты белгілеген әріп кескіндері НТ1-де Буғуты, Кергентас алфавитінің сыртында Бактриян әріпін қолданған. Бұл нені білдіреді? Біздің сөз етіп отырған НТ1 (Күйс- Толғой) Ұстыны Буғуты (Моңғолия), Кергентас (Қазақстан) мәтіндерін сабақтастығын көрсетеді. Әрі аталмыш екі ұстынан кейін жазылған жазу болғанын Д.Мауе нақты дәлелдермен (K, gla буындар мәні) көрсетіп, тұжырымдаған.

Тохар брахми жазуы солдан оңға қарай горизантал бағытта жазылады. Ал мына НТ1-жазуы жоғарыдан төмен қарай жазылған.

3. Брахми алфавиті сол тілдің буын ерекшелігіне арналап жасағандықтан, жат тілдің ерекшелігін дөп басып бере алмайтыны түсінікті. Д. Мауе брахми тілінің әсерінен шыға алмағандықтан, бөтен тілдің дыбыстарын жаңғыртып бере алмаған.

Брахми алфавитін қолданушы, жат тілдің дыбыс жүйесінің ерекшелігін меңгерген болу керек. Мауе маңында жүрген адамдардың әсерімен Күйс-толғой тілін протомонгол тілі деген тұжырым жасаған. Ондағы сүйенген дәлелі мәтін тіліндегі сингорменизм заңдылығы еді. Алтай текті тілдердің

барлығында сингормонизм заңдылығы негізгі рөл атқарады. Соның ішінде Түркі, Моңғол тілдерінде осы заңдылық басым сақталған.

4. Д. Мауе брахми алфавитімен жазылған мәтіннің әрбір буынын таблицаға енгізе отырып транслитерациясын жасаған. Сол арқылы жаңғыртып транскрипциясын берген.

Осыншама ауыр да, азапты жұмысты Жанкештілікпен жасап шыққан ғалым Дитер Мауе мырзаға мың қайтара алғыс айтып бас иеміз. Д. Мауе мырзаның бұл еңбегі ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыратын болады. Санскриттанушы ғалым Д. Мауеннің жасаған транскрипциясымен танысалық:

Дитер Мауеннің транскрипциясы:

4. b[i]t[ig] j[il]o-nar q[a]ra-n[V]ya-yuñ tuwa p[ur]o
-r čiči-rā p[ü]gtig ñele-n

5. [+] q[a]ṣa[n-u? +] qato-ñar düge-d n[ir].. qaṣan
türük qaṣan

6. uč d[ö]rö taya-ju kera erkin bar-ṣo[l] p[al]x[ir] [+]
xači, h[ig]bi-j

7. t[ü]g-jü uqa-ba-r-ñar qaṣan qan-ı jula-ba tün-ü
t[ü]g-n[V]yā tuwa

8. [ir]ge[n] tu.[] to[ṣo]-ṣun p[ü]gtig-či šini-n bodi-
satva törö-k qaṣan

9. [+]l[] [+] [i-yU uč bitig-in [+ +] g[×+] t[ü]wa ..
par qaṣan törö-k qaṣan-un

10. pada- Niri qaṣan türüg [qa]ṣa[n] [k/g]j[ir]-n
ubi-j jalo-ba-j darqa-d jay bi

11. [e'ün bitig [+]säg pag [+? +?] j[] [+? +?]
darqa-n b[i]ti-be qa

- (01) b[ṭ]i-ñar kagan digiñ šiniñ bodi-satva töröx
(02) kagan buda kaganu ukax ukaju xir[ir] añakay
(03) ...i t[ir]in jax bodi bigiy-ñar bayı dolıjaju hügbü[?]]
(04) +? b[i]t[ig] j[il]onar k(a)ranyaguñ tuwa p[ur]or čiči-rā p[ü]gtig ñalan
(05) × k[a]ga[nu?] + kato-ñar dügi:d n[ir] kagan türüg kagan
(06) uč d(o)rö tayaju xir[ir] härgin bargo[l] p[al]x[ir] [+]xači hi:gbi[j]
(07) t[ü]g[ü] ukabar-ñar kagan xan[ı] jula:ba t[un]u t[ü]gnyā tuwa
(08) +xa[] t[ü] to[go?]gun p[ü]gtigči šiniñ bodisatva töröx kagan
(09) [+]/ [] iyu uč bitihiniñ ++ gux tuwa-ñar kagan töröx kaganun
(10) +pada n[ir] kagan türüg [ka]ga[n] [i]j[ir]n ubi[j] jaloba[j] darkad jayabi
(11) [?] r[un] bitig +säg pag [+ +] j[] [?] darkan ba | t[ir] ba ka
[blanco]

Франциялық лингвист-түрколог А.Вовин, Д. Мауеннің рұқсатымен оның транслитерациясының бірде бір нүктесін өзгеріпестен пайдалана отырып мәтіннің басқаша жаңғыртпасын жасауға әрекеттенген. Оның өзінде төртақ сөздің басқаша транскрипция жасады. Олар 2 жолдағы- xiri (Kera); 3-жолдағы-hügbü (hügbüt); 4-жолдағы-ñälän (nelan); 6-жолдағы-xiri härgin (Kera erkin) сөздер болмақ. Александр Вовиннің жасаған жаңғыртпасымен танысалық [8]:

1. bitig[ig]-ñar qaṣan digin šine-n bodi-satva
törö-k

2. qaṣan buda qaṣan-u uqa-qu uqa-ju kera Añaq

3. [i?]-ı te-n ja-qu bod-ı beg-eu-ñar bayuı-Ø
dolu ja-ju (h)ügbü +?

А. Вовин бұл жаңғыртпасына лингвистик алық тұрғыда түсініктеме бермек болған.

Мақаласында: «Қазіргі жағдайда толық оқып түсініктеме беру мүмкін емес. Ары қарай терең анализ жасаса қандай бір моңғол тілді мәтін болатынына күдіктенуге болмайды» деген. Арықарай: «Нақты себептермен жазылған бұл тілдік мәтінді протомоңғолдың бір нұсқасы деп атауға болады. Онын нақты ерекшелігі Шивэй-киден тілімен ұқсастығы. НТ1 тілі моңғол тектес ортағасырлық және қазіргі тілі моңғол тілдерімен тым жақындығы» дейді [8].

Бұл фраздан нені түсінуге болады?

– Мәтін толық оқылмаған, түсініктеме беру мүмкін емес;

– Сөйте тұра, терең анализ жасаса мәтін моңғол тілді болатынын алдын ала болжайды;

– «Нақты себептермен жазылған протомоңғол (жыл санаудан бұрынғы ежелгі моңғол автор) тілінің бір нұсқасы» дейді. Шивэй тілінде жазылған бір сөйлем, бір сөз біздің заманымызға жеткен жоқ. Сонда ол қандай тілді айтып отырғанын түсіне алмадық.

– Ішкі Моңғолия ғалымдарының Кидан тілін жаңғыртып жариялаған мақалаларымен таныспыз. НТ1 мәтін тілін кидан тіліндегі сөз қорымен салғастырып қарадық. Өкініштісі ұқсастық таппадық.

– Моңғол тектес орта ғасырлық және бүгінгі тірі тілімен Күйс-толғой тілінің ұқсастығын көре алмай тұрмыз.

– Осылай бола тұра А. Вовин: «Мақаласында «НТ1 мәтін тілі Киданнан гөрі Моңғол тілінің жүйесіне тым жақын дегенге мен сенімдімін. Бұл географиялық орналасу мәселесі тарапынан алып қарасаңыз, өзін-өзі ақтайды. НТ1 солтүстік Моңғолияда орналасқан Кидандардан алыс» дейді.

А. Вовиннің бұл уәжі НТ1 тілін моңғол тілді деп қорытынды шығаруға дәлел бола алмайды. Кепілдік бере алмайды. Кидан тілінің жазба құжаттары IX-XII ғғ. аралығынан белгілі бола бастаған А. Вовиннің жасаған жаңғыртпа транскрипциясынан мен өзбасым бірде бір моңғол сөзін таппадым.

Осы жолдардың авторымен моңғол тілін ұлттық тілімің деңгейінде меңгерген адаммын. Университетте Моңғолдың құпия шежіресін жаттап өстік. Көне моңғол тілін моңғол ғалымдарының моңғолтанушы ғалымдардың деңгейінде меңгерген моңғол филологиясының (лингвистика) маманымын. Онымен қатар бүкіл өмірімді Байырғы түрік руникалық жазуын іздеп табу, оқу, тарихпен ұштастыру, этнолингвистикалық анализ жасауға арнаған адаммын.

Александр Вовин мақаласында «Ұлы даланың аглотативтік тілінің жазба нұсқасы деп дәлелденген алғашқы Алтай текті тілі-түркі тілі емес екеніне толық сенімдімін. Менің дайындаған баяндама тілбіліміне жаңалық енгізумен қатар, аса үлкен төңкеріс алып келді» [8] депсіз. Оған уақыт атты қатал

сыншы баға береді.

Күйс-толғой жазуын оқуға үшінші болып талпынған адам Германияда бизнеспен әрі ғылыми ізденіспен жүрген ҚХР-ның бұрынғы азаматы Л.Хурцбаатар Д. Мауеге жолығып оған шәкірттікке енген екен. ҚХР-ның Ішкі Моңғолияда туып өскен моңғол Л.Хурцбаатар доктор Д.Мауенің Күйс-толғой мәтіні моңғол тілінде жазылған болуы мүмкін деген пікірі мен «Моңғол даласындағы брахми жазу» деген сөзін малданып, қазіргі моңғол тілімен оқуға күш салған. Л. Хурцбаатар Моңғолияның Археология институтының қоймасындағы мәтінге көшірме жасағаны туралы еңбегінде белгіленген. Бірақ, оның бұл көшірмесі Н. Базылхан, Д. Мауелердің көшірмелерімен салыстырғанда қаншалықты ойырымашылықта болғаны туралы сөз қозғамаған. Өйтсе, Д. Мауенің жасаған транскрипциясын толық пайдалана отырып, моңғол тілінде оқып аударуды мақсат еткен (2019). Мәтін орта есеппен не бәрі 84 сөзден Л. Хурцбаатар есебі бойынша 100 сөз тұрады. Соның ішіндегі 6 сөзді Д.Мауеден бөлекше транскрипция жасаған. Олар: 1-жолдағы Buda (boda); 4-жолдағы aguñ (xong); ñälän (nälän); 7-жолдағы tuwa (tuwar); 9 жолдағы фрагмент ..i.iyu üč (dolaĵaju); 10-жолдағы ĵjīn (göjīn) лексикондар. Л. Хурцбаатар транскрипциясында қазіргі моңғол тілінің сөздік қорына сүйеніп, мәтінді моңғол тілінде оқымақшы болған. Оның өзі 3-4 сөзден аспайды.

Мәтін лексикасы ішінде дауысты дыбыспен басталған сөздер тым аз. Түркі, моңғол тілдері анлаут тілдер. Үш автордың дауысты дыбыспен басталатын сөздерін таблицамен көрсетейік:

Күйс-толғой брахми мәтінінің кілтін тауып алғаш рет транслитерация, транскрипция жасаған Д.Мауе, мәтін моңғол тілінде жазылған болуы мүмкін деген ой айтқан. Ал, аталмыш транскрипция жаңғырған оқыған А.Вовин, Л. Хурцбаатарлар мәтін моңғол тілінде жазылған деген тұжырым жасады.

Өйтсе моңғол тілі қашан қалай қалыптасқаны туралы мәселені ең алдымен қысқаша алып қарастыруға бұл авторлардың пікір бізді итермелеп отыр.

Таблицамен көрсетсек:

Жеке сөздер	Uqaŋu (2 жол)	Uč (6,8 жол)	Üč (6-жол)	Ukabar (7-жол)	Ubiŋu (10-жол)	Erkin (3 жол)	Anaqaj (2-жол)
Авторлар							
Д. Мае	+	+	-	+	+	-	+
А. Вовин	+	+	+	+	+	+	+
Л. Хурцбаатар	+	+	-	+	+	-	+

Не бары жеті-ақ сөз. Ойланатын мәселе.

Л. Хурцбаатар жаңғыртпасы. (Бұл Д. Мае жаңғыртпасының бір нұсқасы)

1. biti nār kayan digin šini-n bodisatva töröh(ö)
2. kayan boda kayan-u ukah ukaŋu hiri anakaya
3. bidin jaha bodi bigiyä nār bāyi doluŋaŋu fügbü
4. biti jilo nar kara naya yong tuwar pürör čiçiri pügtig nälän
5. niri kayan-na kato nar dägid niri kayan türüg kayan
6. uča dora tayiŋu hiri härgin baryo pahiruhači figbiŋü
7. tügäŋü ukabar nar kayan hani jūlaba tünü tügāniyā tuwar
8. disatva ti katon kayan pügtigči šini-n bodisatva töröh(ö) kayan
9. dolaŋaŋu lo(la) uča-da bitigin kayan-hi tuwar nar kayan töröh(ö) kayan-un-a
10. pada niri kayan türüg kayan göjin ubiŋü jūlabaŋu darkad jāyibi
11. uh bitig säg paŋa(pay) ja(ju) darkan bitibā ka

Бүгінгі күні «моңғол» деп аталған халықтың бабаларын (протомоңғол) ғалымдар Қытайдың Вэйшу, Сүйшу, Ескі Таншу (ЦТШ), Жаңа Таншу (СТШ) түпнұсқаларында Мэнгү Шивэй, Мэнва (menba) шивэй деп аталған тайпалардан таратады. Бұл пікірді ту баста Францияның ғалым П.Пеллио белсене қолдаған еді [10, 146, 326]. Ширатори К. [24, 502-205], П. Пеллионың ұсынысын Ту жи [11, 687; 1,2], Л.Г.Легети [18, 334], И.Амбис [12, 126-127], Х.Серрюс [13, 475], Л.Л. Викторова [20, 41-67], В.С. Таскин [21, 135-141], Кычанов [26, 138], П. Рачневский [14,152] сияқты ғалымдар мен бірге моңғолдың тілші, тарихшы ғалымдары қолдап, моңғолдардың арғы тегі Мэнгү-шивэйлерден шыққан деген қорытындыға келген [22,123-139].

Шивэй атанған тайпалар 840 жылға дейін рулық жүйеде басы қосылмай ру басшылардың басшылығымен өмір кешкен. Таң династиясының көне шежіресінде (ЦТШ). Олардың руларын «бу» деп атаған. Онда шивэйлер бірнеше ондаған түтін, кейде бірнеше жүздеген түтін бірігіп қоныстанып өмір сүреді. [21, 140, 138] деген. В.С. Таскин «бу» атауын «кочевье» деп аударған. Бұл «курень» болуы мүмкін деген пікірді синолог Г. Сүхбаатар ұстанады [25,45].

Иә, ол заманда қауіпсіздік үшін, өзін-өзі басқа тайпалардың қорғау мақсатында еб (түрікше), курень (моңғолша) болып көшіп қонып жүрген.

Олар Эргүнэ дариясының бойын (кейін «Амур» деп аталған) мекендеген. Амурды

қытай дерегінде «Ваньшуа дариясы» деп атаған. Олар 840 жылға дейін иесіз (без хозяина) өмір сүрген. Сүй династиясының дәуірінде 25 бу шивэй болған. Таңның соңғы кезеңінде иесіз 17 бу болған. Таңның соңғы дәуірінде 9-ға түсіп бұлардың саны азайған. Олар басшыларын «мохэ фу» деп атапты [23, 276]. Ол байырғы түрікше «баға» деген шеннің атауы.

Таң династиясының соңғы кезеңі кезінде үш үлкен топқа жіктеле бастаған.

1. Нань шивэй: Оған Үсугу, Шаймо, Хэжэ, Сайхэжи, Улоху, Нали Уваньо, Дун Шивэй, Дагоу.

2. Бэй шивэйге: Линси, Шаньбэй, Хуантоу, Да Рүжэ, Сяо Рүжэ, Пово, Нэбэй, Лото.

3. Да шивэйге: да шивэй, си шивэй, мэнгу, лото шивэй [22, 134; 15, 174-175; 14, 246] деп жіктеп көрсеткен.

Онымен қатар осы Таң династиясының ескі тарихында (ЦТШ): «Да шивэй мен мэнгу шивэй екеуі бір тілде сөйлеседі. Қалған басқалары бұлардың тілін білмейді» [14, 246; 22, 133; 21, 139]. Бұл ақпарат Да шивэй мен Мэнва шивэйден басқалары Тунгус немесе Маньчжу тілді болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Ал Да шивэй мен Мэнва (Мэнгу) шивэй түрік тілді тайпалар (куреньдер) болуы мүмкін деген тұжырымға итермелейді. Олар IX-XI ғғ.

Онон дариясының бастау басы Кентай тауына келіп қоныстанғанын Моңғолия РеспубликасынанҒА-ныңакадемигі;тарихшы-медиавист Ш. Нацагдорт [29, 51], тарихшы-медиавист доктор Д.Гонгор [30, 43-65] ғылыми сараптама жасай отырып анықтаған. Қытайдың көне нұсқаларын жетік меңгерген Ішкі Моңғолияның атакты филология әрі тарихшы М. Иринчин: «Түрік, ұйғырлардың күйреуі Моңғол үстіртіне топ-тобымен IX ғасырдың соңынан бастап Шивэйлар көшіп келуіне мүмкіндік тудырды [31, 126] деп нақты көрсеткен. Онымен қатар Моңғол тарихының, әдебиетінің, тілінің бізге жеткен алғашқы тарихи түпнұсқасы «Моңғолдың құпия шежіресі» атты еңбекте Бодончор ағасы Буха-Қатақиға: «жаңағы Түнкелі бұлақ бойындағы адамдар иесіз. Басшысы жоқ жақсы мен

жаманда айырмайды. Осыларды жаулап алсақ, қалай қарайсыз» дейді. Олар Аданхан Урианхайлар еді. Кентай тауынан бас алған, Онон дариясының басынғы осы адамдар тобын жаулап алғаннан бастап кейін Моңғол аталған халық топтаса бастаған [28, 36-39] МҚШ-де бұл адамдар Көбсукөл (Ховсгөл) көлінен өтіп келгені туралы сөз етеді [28, 1, 39-43] Көбсукөл ол заманда байырғы Түріктердің мекені еді.

Bodun-байырғы түрікше «халық» ёғ – сол топтың тайпаның басшысының лауазымы.

Сияньбилер Иньшань, Ордосқа қарай жылжығаннан кейін олардың ескі мекеніне мэнгу- шивэйлер келіп қоныстанды деп ЦТШ хабарлайды [22,127]. Сияньбилердің ескі мекені Хянган жотасының солтүстігі, Көлөнбор, Далайнұр болып келеді. Нақтырақ айтсақ байырғы түрік тайпаларымен араласып көршілес қоңсы қонған. Міне, бұрын тунгус, маньжулармен мыңдаған жыл бірге өмір сүрген шивэйлер кейін 840 жылдан соң сияньбилермен көршілес болып түркітілді халықтармен жаңағы Бодунчор басшылық еткен тайпалармен араласқан. Шивэйлер тілі осылайша тунгус, маньжу, түрік тілімен араласып жаңа тілді болған. Сөйтіп жаңа тіл пайда болды. Ол бүгінгі моңғолдар тілі еді.

Ғалымдардың анализі бойынша бүгінгі моңғол тілінің түбір сөзінің 50-60% түркі тілдермен ұқсас болса, жалғаулықтарының 70% бірдей [27]. Өйтсе моңғол тілі ж.с. IX-XIII ғғ. аралығында қалыптасқан тіл болмақ. Ж.с. 600 жылдары Шивэйлер (протомоңғолдар) рулық деңгейде, бастарын құрай алмай, бір тудың астына жинала алмай жүрді. Империя құрып, бүкіл Орталық Азияға билігін жүргізіп тұрған алпауыт түріктердің мемлекеттік тілі тайганың жабайы шивэйлер тілінде болды, рухани құндылықтарын сол тілде (протомоңғол) жасады дегенге ХХІ ғасырда ешкім сене қоймас-ау!

Қ. Сартқожаұлының нұсқасы

Негізгі нысан (объект) болып отырған Күйс-толғой мәтінінің тілін байырғы түрік тілінің сөз қорынан қарастыруға тура келді.

Біз Д. Мауеннің жасаған транскрипциясын пайдалана отырып, 600-жылдары брахми алфавитімен түрік тілінде жазылған ескерткіштің мәтінін байырғы түрікше жаңғырта оқуға талпындық. Бұл ниетіміз бірден-бір дұрыс бағыт дегенге сенімдіміз.

Д. Мауеннің транслитерациясын көзсіз көшіре салмадық. Оның қағаз бетіне түсірген әрбір брахми әріп кескіндерін Н.Базылхан, Л.Хурцбаатар, М. Шинэхуу сияқты автор көшірмелерімен салыстыра қарастырдық. Солардың ішінде Д. Мауе, Н.Базылхан, Л.Хурцбаатарлардың жасаған көшірмелері

сәтті болғанын баса айта кешуді жөн көрдік [25,81-82]. Бұл ғалымдарға рахмет айтамыз. Сондықтан да тастағы әріп кескіндерін бір шама дұрыс көшілгеніне сенімдіміз. Күйс-толғой мәтінінің әр бір буындарға бөле қарастырған түпнұсқасын, оның транслитерациясын, және байырғы түрікше жаңғыртпасын беріп отырмыз. (Таблица №1)

Қысқартылған есімдер:

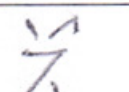
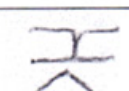
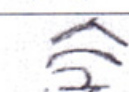
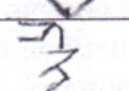
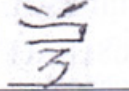
-DM- Dieter Maue

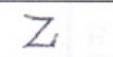
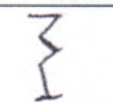
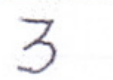
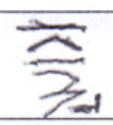
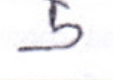
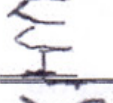
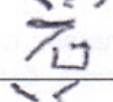
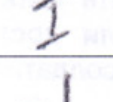
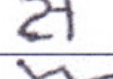
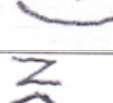
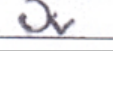
- AB- Александр Вовин

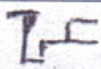
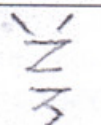
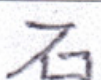
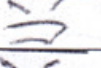
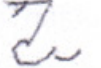
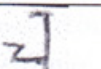
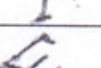
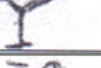
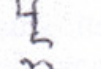
- Л. Хурц. -Л. Хурцбаатар

-ҚС- Қаржаубай Сартқожа

№1 таблица Бірінші жол

сөз №	буын №	түпнұсқа	дм	ав	л.хурц.	қс	байырғы түрікше жаңғыртпасы
1	2	3	4	5	6	7	8
1	1.1.		bi	bi	bi	bi	biti~
	1.2		ti	ti [g]	ti	ti	~bit (t)i [1]
2	1.3.		ñar (nar)	-nar	nar	añar	añar [2]
3	1.4.		ka	qa	ka	qa	qayan
	1.5		gan	yān	gan	yān	
4	1.6.		di	di	di	ti	tigin
			gin	gin	gin	gin	
5	1.7.		ši	ši	šin (šjn)	sīn	sīnīn [3]
			nin	nen	nin	nīn	

Екінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
8	2.1.		ka	qa	ka	ka	qayan
	2.2.		gan	yan	gan	yan	
9	2.3		bu	bu	bu	bu	bud[d]a
	2.4		da	da	da	da	
10	2.5		ka	qa	ka	qa	qayani
	2.6		ga	yan	ka	ya	
	2.7		nu	nu	nu	ni	
11	2.8		u	uq	u	u	uquh~*uquy[5]
	2.9		ka=xs/kax	aqu	u	quh	
12	2.10		u	u	u	u	uqaju
	2.11		ka	qa	qa	qa	
	2.12		j	ju	ǰ	ju	
13	2.13		xi	ke	hi	ke	kerey [6]
			ri	re	ri/rj	re[j]	
14	2.14		a	a	a	a	
	2.15		na	na	na	na	
	2.16		kä-y	qay	kay	qaja	anaqaya [7]

Үшінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
15	3.1		эрозия				эрозия
16	3.2			=	bi	eb	ebden [8]
	3.3		tä-n	ten	di-n	din/den	
	3.4						
17	3.5		ja	ja	ja	ja	jaqa
	3.6		xš	x	ha	qa	
18	3.7		bo	bo	bo	ab	abad [10]
	3.8		da	d-i	da	ad	
19	3.9		bi	be	bi	eb	ebgie (табынға) [11]
	3.10		gä-y	gey	giya	gie	
20	3.11		ñär	nar	nar	aṇar	aṇar
21	3.12		ba	ba	bä	ba	bayi[12]
	3.13		yi	yui	yi	yī	
22	3.14		do	do	do	to	juja~* juša~ jusa~ jusa[di] [13]
	3.15.		lu	lu	lu	lī	
	3.16.		ja/ju	ja	ja	ju	
	3.17		ju/ja	ju	ju	ja	
23	3.18		hüg	(h)ug	hüg	käg	kögbün~ kögüb~* kögüp [14]
	3.19		bü	bü	bü	bw	

Төртінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
24	4.1		bi	bi	bi	bi	bit[t]i [15]
	4.2.		ti	ti [g]	ti	ti	
25	4.3		ji	ji	ji	jo	jolo [16]
	4.4		lo	lo	lo	lo	
26	4.5		ñar	nar	nar	aṇ	aṇnar
	4.6					ar	
27	4.6 4.7		krar~*kara	n[v]	kara	qara	qara
28	4.8 4.9		ya	ya	naya	ja	jayın [17]
29	4.10		guñ	yun	yong	yın	
30	4.11		tu	tu	tu	tu	tuwar~*tuvur [18]
	4.12		va/wa/	wa	war	war	
31	4.13		pu	pu	pu	bo	boručı [19]
	4.14		rör	ror	rör	ru	
	4.15		çi	çi	çi	çi	
32	4.16		çi	çi	çi	[i]çi	içre
	4.17		ra	rä	ri	re	
33	4.18		püg	püg	püg	bög[ü]	bögü [20]
	4.19		=	=	=	ai	aitis
	4.20		tig	tig	tig	tı	
	4.21		=	=	=	is	
34	4.22		ñ(γ)a	ne	nä	aṇ	aṇlan
	4.23		la-n/lan	lan	lan	lan	

Бесінші жол							
1	2	3	4	5	6	7	8
35	5.1.		ni		ni	ni	niri
	5.2		ri		ri	ri	
36	5.3		ka	qa	ka	qa	qayanıñ
	5.4.		gan	ya	yan	yan	
	5.5		nu	[nu]	na	ıñ	
37	5.6		ka	qa	ka	qa	qatun
	5.7		to	to	to	tu	
38	5.8		nar	nar	nar	añar	añar
39	5.9		du	du	dë	ed	edgu
	5.10		gä	gi	gi	gü	
40	5.11		d	d	d	te	tenri
	5.12		nä	ni	ni	ni	
	5.13		rä	ri	ri	ri	
41	5.14		ka	qa	ka	qa	qayan
	5.15		gan	yan	yan	yan	
42	5.16.		tū	tū	tū	tū	türük
	5.17		rüg	rük	rüg	rüg	
43			ka	qa	ka	qa	qayan
	5.19		gan	yan	yan	yan	

Алтыншы жол

1	2	3	4	5	6	7	8
44	6.1.		u	u	u	u	uča
	6.2		n/č	č	č	ča	
45	6.3		dro/doro	dörö	dora	törö	törö [21]
46	6.4		ta	ta	ta	ta	tayažu [22] j~* č
	6.5		ya	ya	yi	jy	
	6.6		ju	ju	ju	ju	
47	6.7		xša/xi	ke	hi	ke	kerey
	6.8		re/ri	ra	ri	re [i]	
48	6.9		ha-r	er	här	qar	qarkin [23]
	6.10		gö-n	kin	gin	kın	
49	6.11		ba-r	bar	bar	ba[j]r	bajırqu [24]
	6.12		go	yo	go	gu	
50	6.13.		pa	pa	pa	pu	buyra [25]
	6.14		xša/xä	xır	ha	yura	
	6.15		či	xaci	či	či	čibijü [26]
	6.16		bi/bä	=	bi	bi	
	6.17		j	j	jü	jü	
51	6.18		hiq	hiq	hig	hög	hög ebjü- [27]
	6.19		bä	bi	bi	jbi	
	6.20		j	j	jü	jü	

Жетінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
52	7.1		tũg	tũg	tũg	tĩř	~*tĩřjur [28]
	7.2		j	jũ	jũ	jũr	
53	7.3		u	u	u	u	uqa bar [29]
	7.4		ka	qa	ka	qa	
	7.5		bar	ba	bar	bar	
54	7.6		ñar	nar	nar	añar	añar
55	7.7		ka	qa	ka	qa	qayan
	7.8		gan	yan	yan	yan	
56	7.9		xša/xa	xa	ha	xan	xanĩ
	7.10		na/ni	nĩ	ni	nĩ	
57	7.11		ju/jĩ	ju	ju	jĩr	jĩrlap (жоқтап) (мк.ii.282:лок.7 ₈)
	7.12		la	la	la	la	
	7.13		ba	ba	ba	ap	
58	7.14.		tu	tũ	tũ	tũ	tũner
	7.15		nũ	nu	nũ	ner	
59	7.16		tu-g=	tũg	tũgä=	ötũg	ötũgneb
	7.17		nya/nyä	nya	nĩyä	nev	
	7.18		nya/nyä	nya	nĩyä	nev	
60	7.19		tu	tu	tu	te	taver~*tabar
			va/wa	wa	war	ve	

Сегізінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
61	8.1.	Эрсуз	хса/ха?	[ir]	bo	эрозия	эрозия
	8.2	石	tu	tu	di		
	8.3.	厶		=			
62	8.4	эрозия	эрозия		[ti]	=	toŋ
	8.5	эрозия			[va]	=	
	8.6	𠂇	to	to	ton	toŋ	
63	8.7	𠂇	(go)		ka	qa/ya	qayan
	8.8	𠂇	gun	yun	yan	yan	
64	8.9	𠂇	püg	püg	püg	bögü	bögü
	8.10	𠂇	täg/tig	tig	tig	etgü	etgüči
	8.11	𠂇	či	či	či	či	
65	8.12	𠂇	să	ši	ši	ši	šin'in
	8.13	𠂇	ñi-n/ni-in	ni-in	ni-n	n'in	
66	8.14	𠂇	bo	bo	bo	bo	bodisatva
	8.15	𠂇	di	di	di	di	
	8.16	𠂇	sat	sat	sat	sat	
	8.17	𠂇	va	va	va	va	
67	8.18	𠂇	tö	tö	tö	tö	törük
	8.19	𠂇	rö	rü	rö	rü	
	8.20	石	xs/x	k	h(ö)	kü	
68	8.21	𠂇	ka	qa	ka	ka	qayan
	8.22	𠂇	gan	yan	yan	yan	

Тоғызыншы жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
69	9.1.	𑖩	=	=	do	pa/ba?	толық емес
	9.2	эрозия	эрозия	=	la	=	эрозия
70	9.3	𑖩(𑖩)		=	ja	sa?	sarči sarij+či~ sarči [30]
	9.4	𑖩	эрозия	=	ju	ra/re	
71	9.5	𑖩	üč/ uč	üč	lo/la	gī+ č	
72	9.6	𑖩	bi	bi	bi	bi	bitigin
	9.7	𑖩	ti	ti	ti	ti	
	9.8	𑖩	hā-n/hin	gin	gin	gin	
73	9.9	𑖩	=	g	ka	qa	qayanīy
	9.10.	𑖩	gu/gux	=	yan	yan	ih~ ig/ iq [31]
	9.11	𑖩	xs	=	hi	hi/ih	
74	9.12	𑖩	tu	tu	tu	ta	tevir~*tebir [32]
	9.13	𑖩	va/wa	wa	war	vir	
75	9.14	𑖩	ñar	par	nar	añar	añar
76	9.15	𑖩	ka	qa	ka	qa	qayan
	9.16	𑖩	gan	ya	yan	yan	
77	9.17	𑖩	tö	tö	tö	tö	törökü
	9.18	𑖩	rö	rü	rö	rö	
	9.19	𑖩	xs/x	k	hö	kü	
78	9.20	𑖩	ka	qa	ka	qa	qayanin
	9.21	𑖩	ga	yan	ya	ya	
	9.22	𑖩	nun	nun	nun	nin	

Оныншы жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
79	10.1		pa	pa	pa	aba	abada
	10.2		da	da	da	da	
80	10.3		ni	ni	ni	ni	niri
	10.4		ri	ri	ri	ri	
81	10.5		ka	qa	ka	qa	qayan
	10.6		gan	yan	yan	yan	
82	10.7		tö	tö	tö	tü	türük
	10.8		rüg	rüg	rüg	rüg	
83	10.9		ka	qa	ka	qa	qayan
	10.10		gan	yan	yan	yan	
84	10.11		xä/i	k/g	gö	i/e	ejin~*upasï [34]
	10.12		jän	jïn	jïn	jïn	
85	10.13		u	u	u	u	upaïï~*upasï [35]
	10.14.		bi	bi	bi	pa	
	10.15		j	ja	ju	aïï	
zul [36]	10.16		ja	ja	ju	zu	zul [36]
	10.17		lo	lo	la	la	
	10.18		ba	ba	ba	ba	baju
	10.19		j	j	ju	ju	
87	10.20		dar	dar	dar	sar	sarqïd [37]
	10.21		kad	qad	ka-d	qïd	
88	10.22		ja	ja	jä	ja	jayïb~* jajib
	10.23		ya	y	yi	yï	
	10.24		bi/be	bi	bi	b	

Он бірінші жол:

1	2	3	4	5	6	7	8
89	11.01.	эрозия					=
90	11.02.	эрозия					=
91	11.03	𑖧	bi	bi	bi	bi	bitig
	11.04	𑖧𑖩	tig	tig	tig	tig	
92	11.05	𑖧	=	=	=	=	=
93	11.6	𑖧𑖩	sag	säg	säg		оқылмайды
94	11.7	𑖧𑖩	pag	pag	paṣa		baṣa
95	11.8	𑖧𑖩	мағынасын	табылмады			
96	11.9	эрозия					
	11.10	эрозия					
97	11.11	𑖧	j	j	ju		j
98	11.12.	эрозия					
99	11.13	𑖧	dar	dar	dar	dar	darqan
	11.14	𑖧𑖩𑖩𑖩	kan	qan	kan	qan	
100	11.15	𑖧𑖩𑖩𑖩	ba	bi'	bi	bi	bitib
	11.16	𑖧𑖩	ti	ti	ti	ti	
	11.17	𑖧𑖩	ba	be	bä	ib	
101		𑖧𑖩𑖩𑖩	ka	qa	ka	qa	qa...

Күйс-толғой мәтінінің жаңғыртқан транскрипциясы (Қ. Сартқожаұлы нұсқасы)

1. Bit[t]I [1]. Aṇar¹ [2] qaṣan tegin sinin [3] Bodisatva [4] törükü
2. Qaṣan Buda² qaṣanī uquq [5] uqaṣu. Kerey³ [6] anaqaṣa⁴ [7]
29
3. ... ebden⁵ [8] jaqa⁶ [9] abad⁷ [10] ebgie⁸ [11] aṇar baḡi [12] toli ḡuḡa⁹ [13] kögübü¹⁰[14]

4. Bit[t]I [15]. ḡolo aṇar¹¹ [16] qara ḡaṣin¹² [17] tuvar[18] boruči¹³[19].

Içre¹⁴ böḡü¹⁵ [20] aḡtis aṇlan¹⁶.

5. Niri qaṣanin qatu[ni] aṇar. Edḡü¹⁷ Niri qaṣan Törük qaṣan

6. Uça. Törö[21] tajaçu¹⁸ [22] kerey qarḡin¹⁹[23], bayırqu²⁰[24], buḡra²¹[25], çibijü²² [26] köḡ ibijü (ebijü)²³[27]

7. Tišiyar²⁴ [28] uqa bar[29], aṇar qaṣan xanī ḡirlap tüner²⁵, ötünip tabar²⁶

8.ton qayan²⁷ böğü etgüci²⁸ sinin bodisatva Türuk qayan

9.čariyčiči[šarči] [30] bitigin²⁹ qayanī [31] tevir[32]. Añar qayan törükü qayanin

10. Abada³⁰ [33] Niri qayan Türuk qayan ejin (idin)[34] upasi³¹ [35] zula[36] bayi sarqid[37] jajib

11. bitigbağaju.....darqan... bitib qa....

1. DM: biti- Ėnar; AB: bitig-nar; LX: biti nar

2. DM: buda; AB: buda; LX: boda

3. DM: xiri; AB: k'era; LX: hiri (kerey)

4. DM: añaqay; AB: anaqay; LX: anaqaya

5. DM: tin; AB: ten; LX: bidin

6. DM: jax; AB: ja-qu; LX: jaha

7. DM: bodi; AB: bod-i; LX: bodi

8. DM: bidiy-ñar; AB: bed-ey-nar; LX: bidiyä nār

9. DM: dolüjaŋu; AB: dolu jaŋu; LX: dolu jaŋu

10. DM:hügbü ; AB: (h)ügbüt; LX: hügbü

11 DM: jilonar; AB: jolo-nar; LX: jilonar

12. DM: karenayaŋuñ; AB: qara-n[‘v] jaŋun; LX: kara naya ƣong

13. DM: pürür; AB: puro-r; LX: pürör

14. DM: čičirä; AB: čiči-re; LX: čičiri

15. DM: pügtig; AB: pügtig; LX: pügtig

16. DM: ñalan; AB: nele-n; LX: nälän

17. DM: dügid; AB: düge-d; LX: dögid

18. DM: dörö tayaŋu; AB: dörö tayaŋu; LX: törö tuyiŋu

19. DM: hiri härgin; AB: kēra erkin; LX: hiri härgin

20. DM: bargo[l]; AB: bar-ƣo; LX: bargo

21. DM: palxir; AB: palxir; LX: pahiru

22. DM: xači; AB: xači; LX: xači

23. DM: higbiŋ; AB: higbi-j; LX: higbiŋü

24. DM: tügŋü; AB: tüg-ŋü; LX: tügeŋü

25. DM: julaba; AB: julaba; LX: julaba

26. DM: tugnyä tüwä; AB: tüg-n yä tuwa; LX: tügäniyä tuwar

27. DM: +xa[l] tu[l] to[go] gun; AB: [ir] ge [n] tu [l] ta [ƣo] un; LX: [kodisutva] katon kaŋan

28. DM: pügtigči ; AB: pügtig-či; LX: pugtigči

29. DM: +l[+] +j[iyü uč bitihiñ; AB: ...yu üč bitigin; LX: dolajaju lola uča-da bitigin

30. DM: pada niri kaŋan; AB: pada niri qayan; LX: pada niri kaŋan

31. DM: iŋin ubiŋ; AB: iŋi-n ubiŋ; LX: göŋin ubiŋu

32. DM: darkad jaŋabi; AB: darqat jaŋ bi; LX: darkad jaiyibi

Күйс-толғой мәтінінің мағыналық аудармасы (Қ. Сартқожаұлы нұсқасы)

1. Бітті. Мұнда қаған ұстынынан бодисатва [болып қаған қайта] туады.

2. Қаған, Будда –қаған тарихатын (ұқұқтарын) уағыздау Керейдің Анақая тауында (прародина = Өтүкенде) болды.

3. Аба (ау) құрып [аң] табынанын толтыра йіріп , қоныстан (куреньнен) атқалағанда [аңдар] бейберекетсіз шашылып жатты.

4. Бітті. Ылаңшы [қорғаушылармен] (тезарада) ымыраға келіп, сөз байласты. Іште мүрит [адамдарды] дуалады.

5. Нири қаған Қатуны (ханымы) бәрін сезді. Сөйтіп, Тәңір қаған Түрік қаған.

6. Ұшты (қайтыс болды). Төрге (билікке) бата тілек тіледі. Керей Қарқын, Байырқу, Бұғра, Чібижү [Билікпен] мақұлдасты, келісті.

7. Сырттай-ұғысты. [Олар] өздерін [жақсы] ұстады. Онда қаған қатуны

(ханы [мы] жаны күйіп, зарлап, жоқтап түнеді. Жалбарына тілек тілеп тәуетті.

8. Қаһарлы қаған күш қуат беруші ұстыннан Бодсатва болып қайта туатын қаған.

9. ... [эрозия] шаршы [тастағы] бітігі (ұстынды) құшақтап ұлықтаса қаған қайта туады.

10. Көпшіл Нири қаған-Түрік қаған йеміздің қаптаған шәкіртері шырақ ұстап самсытты. [Аруақтың] сарқытасы (қонақасы) жайылды

11. ... [эрозия].... мәтін (бітік)..... [эрозия] Баға (лауазым) Тархан жазып қа....

Түсініктемелер

[1]. Biti (bit[t]i). Бұл сөздің 1-буынын Dieter Maue (бұдан былай DM деп қысқартып беріледі), оның шәкірті Л. Хурцбаатар (бұдан былай LX деп қысқартылып беріледі) «Bi» деп, 2-буынын ti-деп транскрипция жасап. DM-Biti, LX- Bid (біз) деп жаңғыртқан. Мұндағы -i- еріндік емес, ілгерінді, көтеріңкі дыбыс (негубной, передний ряд, верхний подъем).

ЛХ-бұл дыбысты тіл ортасымен сүйемелденіп кедергісіз шығатын әлсіз дауыссыз дыбыспен -у- (-й) шатастырып алған. -İ, мен-у екеуі екі түрлі айтылатын дыбыстар.

Бұл дыбыстар қолданылған сөздің мәні мүлде басқаша болып өзгереді. Александр Вовин (AB) екінші буынның соңына -g- дыбысын қосып транскрипция жасап «Biti» [g] деп оқып жаңғыртқан. Біз «bit[t]i» деп оқыдық. Бір тұлғаның бір ғұмыры бітті, өлді. Bit-аяқтау, біту (ЭСТЯ.1978.с.352; ДТС.103;МК.s46₁₆)

[2] аңар-сөзін DM –«ṇar» деп транскрипция жасаған, AB мен ЛХ екеуі бұл ескерткіштегі мәтінді ежелгі моңғол тілінде жазылған мұра етіп жасау мақсатында моңғол тілінің «nar» (көптік) жалғауы етіп оқуға тырысқан. Өкініштісі, авторлардың мақсатын мәтіннің 1-жолындағы сөйлем логикасы қабылдамай тұр. Біз бұл буынды DM-нің транскрипциясы бойынша «aṇar» деген көмекші сөз ретінде оқып жаңғырттық (suv.247₁₁; KT.IV.11; Tuj.20).

[3]. 5 сөз «sīnīn»-ды құраған šīn+nīn буындарын жоғардағы үш автор бірдей транскрипция жасаған. Берілген атау сөздің мәнін дөп басып айтып бере алмаған. «sīn taš» -ұстын тас (МК.ІІІ.65; қазіргі сібір түріктері, қазақтар ежелгі ұстын тастарды сынтас деп атайды (ҚТС. 2013.б. 1193; МК.ІІІ.65; ДТС.503)

[4] Botisatva -будда дінінің философиялық атауы «ақылман, данагой» деген мағына береді. Будда діні философиясын жеттік меңгерген даналар адами тұрғыда жетіліп, дүниетанымы мүлде өзгереді мұндай діні қайраткерлерді будда дінінде қайта туған адам деген түсінік қалыптастырған. Олар -Бодисатвалар. «sekiz jükmek» деп аталатын будданың қасиетті кітабында мүриттері (quvraṭ) бодисатва болып даналыққа қол жеткізгені туралы ақпарат қалдырған (ТТ.VI.424; ДТС.107). Алғашқы Көк Түрік қағанатының Таспар (Нивар) қағаны будда дінін қабылдап, бүкіл халықты сол дінге енгізуге ниет еткен. Халық қабылдамағандықтан буддi діні Нири қаған өлген соң түріктер ортасынан мүлдем шеттетілген.

[5] Екінші жолдың 11 сөзі «uquṽ~*uquṽ». Күндіз -гүні тәуетіп, кітап оқып білімге жетілу (QBN 23₇; QBN 16₂₅; МК.I.62; Юг C22)

[6]13 сөз «кереу» тайпа этнонимі (атауы)

[7]14 сөз «апақауа». Бұл атауға жоғардағы үш автор түсінік бере алмаған. Апа-ана (мать) (МК.I.93;169; Юг B₂₉₁;ДТС.43). «қауа»- жартас, таулы жер (МК.ІІІ.20;177;ТТ.VII.29₁₃; ДТС.406). Сөзбе сөз мағынасы Ана жер (исконная земля, прародина), Ана жартас немесе Ана қырат, жотасы. Олай болса бұл тіркеске байланысты үш түрлі түсінік беруге болады.

1. Күйс Толғой ұстыны бүгінгі күні Хаңғай жотасы аталып отырған ежелгі Өтүкен байтағынан табылып отыр. Байырғы түрікше Өтүкен йыш (Өтүкен орманы) аталмыш мәтін бойынша бұл жер ол заманда Керей тайпалық Одағының байырғы мекені екенін сөз етіп тұр.

2. Байырғы түріктердің дәстүрі бойынша ұлы адамдардың мүрдесін таудың үстіне , немесе жартас үңгіріне жерлейтін болған.

3. Будда дінінің мүриттері Құдайға жалбарынғанда, ғибадат жасағанда таудың үңгіріне барып орналасып , сонда бір неше күн, немесе бір неше ай бойы уағызнама оқып, ғибадат жасайтын болған. Сондай бір киелі орын Керей тайпасының мекенінде болған болуы мүмкін. Соны мезгеп «Керей анакаая» (апақауа) деп жазып қалдырған болуы да мүмкін.

Түріктің Таспар қағаны 570-жылдарда Будда дінін қабылдап бүкіл халықты сол дінге кіргізбек болғаны тарихта белгілі.

Осы үш түрлі ақпарат түсінікте «Анакаая» деп байырғы Өтүкенді айтып отырған сияқты. Ол байырғы түріктердің Тоғыз-оғыз қауымының (теле) Керей тайпасының байырғы тұрғын мекені.

[8] Үшінші жолдың 1-буын әріп кескені эрозияға ұшыраған. Одан кейінгі 2-буынның алғашқы шрифтісі «bī»анық жазылған осыдан кейінгі бір әріп жазылатын орын бос тұр. Мұнда әріп болуы мүмкін деген оймен DM, AB екеуі бұл буынды оқымаған сияқты. Ал, ЛХ жолдың бірінші буынымен бірдей деп көріп «Бид» (біз) деп оқыған. 1- жолдағы «bit» сөзінің t-дыбысы деген кескінмен берілген. Ал мұнда (d) шрифтімен жазылған. Бұл екеуінің мағынасы екі бөлек түбір сөз екенін білдіреді. Сондықтан біз «ebden» деп оқуды ұсынып отырмыз. Eb -алқа -қотан (курень)

[9] жаға-жағалап , жақындап бару (ЭСТЯ. 1989.с.81), jaq~*jaŋ- ұмтылу (сыпаться) (МК.І. 494; ДТС.224).

[10] Abad= ab-d; ab-аңдарды сай саладан жинап, ауға (abға) түсіру. – d көптік жалғау. Сонда «Abad» сөзі болады. Мағнасы абадағы аңдар.

[11] ebgie- табын , аң табыны

[12] Жоғардағы үш автордың үшеуі де «baji»деп оқыған. Өкініштісі мағынасын дөп басып бере алмаған. Baji-сол сәтте (ЭСТЯ. 1978.с.30-31;МК.315; Suv 4137; ДТС.79).

[13] Juja~*Ju-sa ≈+* Jusa+ [dī]= Jusadī. Бей-беркетсіз құлап жатты. Juša-жусау (ЭСТЯ.1989.с.30-31)

[14] kögbü~* kögbü~* kögür- шашылу (ДТС.311*312; МК.ІІІ.131;ТТ Х440). Өйтсе, үшінші жолдың 12-20 -буын арасындағы сөздерді «aŋar baji tolu JusaJ kögür» деп жаңғыртып «сөйтіп , сол сәтте [маңай] толы [аңдар] жусау бей-беркетсіз шашылып құлап жатты» деген сөйлем шығады. Сай-саладан қуып жинап әкеліп ab жасап аулаған аңдар осылайша атылып қырылып шашылып қалды.

[15] Адамдардың нәпісі қанға тоймай көздерін қанталаған аласапран кезде Түрік қағаны Ниридi аңмен қоса қапияда атып өлтіргенін «bit[t]i» (аяқталды, бітті) деген жалғыз ауыз сөзбен (4 -жолдағы) құпиялап аяқтаған.

Төртінші жолдың 24 сөз «biti»- ні алдыңғы – «bid» сөзімен оқуға келмейді. Өйткені мұнда соңғы -t- дыбысын брахми алфавитінің (ti) буынмен басқаша берген. Сондықтан біз «bit[t]i» деп оқып, «аяқталды», «соңы» деп аудардық. Не біткенін, оқиға немен аяқталғанын келсеі тіркестер көрсетіп берген. Bit-bіту, аяқтау, орындалу , «жасақталу, жасау (ЭСТЯ.1978.с.152-154).

[16] «jolo aŋnar» -ымыралас, сөз байласу (ЭСТЯ.1989.с.29)

[17] «qara jaŋin»- қара ниетті, жамандыққа жақын адам (ЭСТЯ.1989.с.63)

Бұл арада Нири қағанның жеке қорғаушыларының ішінен қарсы жақтың басшылары бір адамды өзіне көмектесуге көндірген болар. Сол адамды «qara jaŋina

(қара ниетті) деп көрсетіп отыр. «jaŋin» түбір «жақын» деген мағына береді. «Qara (қара) сөзі жамандық, зұлындық, арамдықты білдіреді. Сондықтан біз бұл «qara jaŋin» тіркесін «қара ниетті» деп аудардық.

[18] «tuwar» - тез арада, шапшаң (Муталлибов С. 1962.с.171)

[19] borči. Bor-шарап (ДТС.17). borči-мас адам, жаңжал, ылаң шығарушы, қызу адам. Біз сөйлемнің мағынасына қарай «ылаң шығарушы», «ылаңшы»-деп аударуд жөн көрдік.

Онымен қатар «boran» сөзінің түбірі «bor». Оның ежелгі формасы «bor~bor»- дауыл. (А. Фон. Гавэн, А. Сабожо (А. Sauvogeat), К. Мэнгес, А. Иоки (LS₈) бұл ұсынысты қолдаған. Табиғат құбылысындағы мәні «боран», адамның іс-қимылына салыстыра теңесек «ылаң», «шайқас», «жаңжал».

[20] böğü-Тәңір дінінің дінбасы, мүрит (ДТС. 116) бүк/ бөк- жадылау, сиқырлау, дуалау (колдовство, чародейство) (ЭСТЯ. 1978.с. 294). Олай болса böğü (bükü) ajtis» тіркесі «дуа жасады» деп аударылады.

[21] Tör-билік (власть) (Теркин. ІІІ; QBN.55) Бұған дейінгі түпнұсқалардағы «Tör, Töri» сөздерін «жасаушы», «жаратушы» (творец) деп аударып келген. Бір ғана С. Е. Малов «Tör» атауын билік (власть) « орындаушы билік» деп аударған (Малов С.Е. 1959.с.104). осы аударма дұрыс. Басқа ғалымдар көшпелі түріктерде «билік» (власть) болмаған деп қателікке ұрынған сияқты.

[22] Тауају -жалбарыну. Құрбан шалып жалбарыну. Буддалық атау (Suv.361₁₉; ДТС. 528).

[23] Керейдің 9 тайпасының бірі. Кейін қарқын тайпасы Орта Азияға өтіп кетіп Түркімен халқының бір белді тайпасына айналған.

[24] ba[y]rŋu~baŋrqu-тоғыз оғуздың (VI-VIII ғғ) белді бір тайпасы. Қытай деректерінде «bajegu» деп белгіленген (ЦТШ).

[25] buŋa-тайпаның атауы. Қытай дерегіндегі Пугу тайпасының байырғы түрікше атауы. Ганьчжоу уйғурларының басшы тайпасы. Наньшань, Ганьсу, соңында Бесбалық маңын мекендеген. Ань Лушань

көтерілісін басу үшін Таң империясы Уйғур Қағанатынан көмек сұрауға мәжбүр болды. Таң Ордасының ресми өкілін Уйғур қағанатына ертіп барып, дипломатиялық миссия жүргізіп, ара ағайындық жасаған атақты Хуаэньнің шыққан тайпасы.

Кейін X ғасырда Қараханит хандығын орынатқан Сатук Бұғра Қара хан және оның ұрпақтары осы Бұғра тайпасынан шыққан хандар. Қарахан хандығының онға жуық хандар «Бұғра» есімін өз тегі (фамилиясы) етіп алып жүрген.

[26] Ġibijü -бұған дейінгі байырғы түрік тілінде кездеспеген. Мүмкін солтүстік шығыстағы Шивэй тайпасының көне түрікше атауы болуы әбден мүмкін.

[27] kög ibijü (ebijü)-ынтымақтасу. Kög-келісу, мақұлдау (ЭСТЯ. 1997.с.82)

Еb. I- курень (қорғаныс қонысы). Еb baruq-ғибадатхана 5K32,МЧ.14,

Еb- үй (МК.I.79, I.333;I.112;

Ebet - мақұл болу, ұйғару (МК.I.85., I. 50)

Ebdi- жиналды (Муталлибов (I. 146, 179)

Қазақ тілінде «Еb» түбірі «ептеу, ыңғайлау, икемдеу, жарастыру» деген мағына береді (КТ.2001.394-бет). Ал, моңғол тілінде адамдардың өз ара жарастығын, ынтымағын, келісімін білдіреді (Цэвэл. 1966.-865 бет).

[28] tisiyur. Tis-сырт, - jur-бағыттаушы жалғау (ДТС. 540) ~ jur ~- ur =іс-қимылдың осы шағын және келер шағын білдіретін жалғаулық (ДТС. 656, 667).

[29] Uqa bar-ұғысты (МК.III. 20; QBN.334;₃; Юг В₁₁₉)

[30] šarīŋcī~* šarċī, Алтай тобының кейбір тілінде-ү- дыбыс түсін қалады. Šarċī лексиконы түркі тілдерінде квадрат деген мағына береді. «Шаршы тас»- тік төрт бұрышты геометриялық өлшем. (ҚС. Алматы. 2013.-139 бет).

[31] -iŋ, - ілік септігінің жалғауы. Іс -әрекет кімге тән екендігін білдіретін мағына береді.

[32] tevir~-tebir- құшақтау. M: tebre qabċī-құшақтап қысу (ДТС.546; Surv. 6172)

[33] abada [n] -көпшіл, халықшыл (ДТС. 1; ЮгВ₃₉₉)

[34] eŋin~* ije-idi -іе, басшы (ДТС. 203,205)

[35] uraŋi~*urasī -қаптаған шәкірті,

қарашасы (ТТ.VII.40₉;VII.40₁₁₈; UiqII.38₈₂; ДТС.613)

[36] ġul -шырақ (буддалық атау) (Цэвэл. 1966.-235 бет)

[37] 10-жолдың 20-буыны д е г е н шрифтінің бірінші кескін деген сызбасын авторлар деп көшіріп алып «d» деп транскрипция жасаған. Ұстында осы кескін (s) деп қашалған.

Ал, 11-жолында «darqan» лексиконның -d-фонемін шрифтімен жазылған. Екеуі екі түрлі шрифті. Сондықтан екеуін бірдей -d-дыбысымен оқуға болмайды. Бұл буынды біз «dar» емес «sar» деп транскрипция жасадық. Оған жалғасқан д е г е н шрифтіні алдыңғы авторлар -qat деп оқыған. Өйтсе бұл сөзді «sarqīd» деп оқуға тұра келеді. Осы «sarqīd» (құрметті ас) сөзінің логикалық мағынасын келесі сөз ашып берген.

Енді осы «sarqīd» сөзінің мағынасына түсінік берелік.

Бұған дейінгі «sarqīd» сөзіне түсініктеме берген ғалымдар шетелдіктер болғандықтан оның түпкі мәнін түсінбей «қалдық ас», арақ-шарап (ЭСТЯ.2009. с.205-206) деп түсіндірген. Сарқыт беру салты бүгінге дейін түркі халықтардың ортасында сақталған.

Ел басшыларына, халық арасында беделді, көсем-көреген, аузы дуалы адамдарды құрметтеп дастархан жояды. Құрмет дастархандағы жаңағы беделді адамдар келешегі бар, әдепті де тәрбиелі жастарға саарқыт береді. Сарқыт алған жастардың беделі өсіп, өз ортасында басқаға үлгі көрсетіп, келешекте дастархан басындағы ұлы адамдардай болуға өзін тәрбиелейді. Ұлылардың ықыласына бөленеді.

«Моңғолдың құпия шежіресі» атты еңбекте бұл құрметті асты «sarqīd» деп атаған (МНТ.§70). С.А. Козин, Е. Хэниш бұл сөзді дастарханда қалған қалдық еті (Козин С.А. 1941.88; Haenish E.962.132) деп қате түсінген. ҚХР-ның ғалымы Э. Ардажав бұл атау түрікше атау екенін дәлелдей отырып, моңғол тілінде «bilayur» деп аталады. XIII ғ-да «sarqud-bilayur» деп түрік, моңғол атрибуттық байланысты қос сөз ретінде берілген. Мағынасы ұлылардың тарапынан алқап берілген «құрметті ас» деп түсіндірген. Негізгі мағынасы осы сияқты.

2. Моңғол империясының заманында арақ-шарапты осы құрметті ас еттің орнына арақ беретін болған. Сол дәуірден бастап моңғолдар арақтың бірі атауы ретінде «sarqïd» сөзін қолданған (Шагж С. 1976. 811)

3. Ж.с. VII ғасыр басында (НТ 1) марқұмның дүниеден өткен күні сол адамның атынан халыққа қонақ асы берілген. Тәңірлік дін, будда, христиандықтар да өткен адамның атынан қонақ асы береді. Бұл дегеніңіз марқұмның халықымен бөліскен ең соңғы асы- сарқыты. Түрік халықтары бұл салтты бүгінге дейін ұстанып келеді.

[37] ja-ya-ba~*jaïb = жаға (МК.ІІІ.29; ДТС.226; ЭСТЯ.1989.с.12; Р.ІІІ.13 өзбек, қазақ, телеуіт)

Алдыңғы «sarqïd» сөзімен тіркесіп «дастархан жайылды (раскладывается)» деген мағына береді. Өйтсе О дүниелік болған адам атынан оның соңғы сарқыты ретінде көпшілікке дастархан жайылғанын ашық белгілеген.

Тарихи маңыздығы

Жоғарда сөз еткен анализдердің нәтижесінде аталмыш ұстындығы мәтіннің тарихи маңыздылығын ашып беруді жөн көрдік.

Мәтіннің негізгі мазмұны алғашқы Көк түрік қағанатының Алтай, моңғол үстіртіне йелік жүргізіп тұрған төлес (шығыс) қағанатының ханы Нири (Нили) өліміне байланысты.

Нири қаған Көк түрік хандығын империялық деңгейге көтерген атақты Муқан қағанның шөбересі. Нири қағанға арналып екі мәрте ескерткіш ұстын орнатылған. Оның бірі ҚХР ШУАР-дың Іле қазақ-автономиялық облысына қарасты Моңғол куре (Чжаосу) аудан орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км қашықтықтағы жазық далада орналасқан [32,32].

Алғаш мәрте бұл тасмүсінді Іле археологиялық экспедиция жетекшісі У Болунь тапқан [33, №12]. Тасмүсін мәтіні және мүсін туралы зерттеулер жалғасып тапты. Бұған Р.Х. Итс [34, 100-103], Л.Б. Кларк (1978), Иошида Иутака (1991), Ван Инмей (1972),

Осава Такаши (1999) атасалысып зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мәтіннің транскрипция және аудармасы, түсініктемесімен қоса мақалаларын арнады.

Моңғолкуре Тәңіртауы мен Тарбағатай-тауының арасы. Бұл Ниридің туған жері. Онымен қатар бабаларынан бермен қарай әулеттің иелігіндегі жер. Мұнда да ұстын орынатылған. Ал Моңғолиядағы Орхон бойы Көк Түрік қағанатының Төлес (Шығыс) қағанатының қарамағындағы аймақ. Орхон дариясының бойына оған арналған ғибадатхана Күйс-толоғай ұстыны орнатылған. Міне бұл сұрақ ғылымда бүгінге дейін белгісіз болып келген түйінді шешуге көмектеседі деген сенімдеміз.

Бұл туралы кейін арнайы тоқталамыз. Таспар қаған 581 жылы дүние салды.

Сол кезден бастап Көк Түрік қағанат Ордасында тақ таласы басталып саяси ахуал күн санап шинелісе келіп, 605 жыл Ұлы қағанат екіге бөлінді. Көк Түрік дәуіріндегі ең бір күрделі кезең еді. Осы кезеңге байланысты қытайдың Орда деректеріне ыждағаттықпен жан-жағына терең үңіле, анализ жасамаса, көп жағдайда қателікке ұрынады. Мәселен бірнеше Ышбара (шаболюэ) хандар, екі Чуло (Чури, Чур) қағандар қытай деректерінде хатталған. Осыдан болып көптеген ғалымдар қателікке ұрынған. Нири (Нили) қағанды Істемі қағанның шөбересі дей келіп генеологиясын Істеми → Дату (Дяньгу) Тардуш хан-Яншух тегін → Нили (Нири) қаған → Даман (Чори қаған) деп көрсетілген [35, 460]. Қытай ғалымы Сюэ Цзунчжэн; Нили Істемінің әулеті емес Мұқан қағанның әулеті деп дәлелдеп берді. Ол: Бумын →

Мұқан-Долобянь → Янсоух тегін → Нили (Нири) қаған деп көрсетті [36, 275-276]. Мұқан қағаннан ағалы-інілі Долобянь мен Янсоух тегін туады. Моңғолкуреден табылған тасмүсіндегі мәтін Сюэ Цзунчжэннің ұсынысы 100% дәлелдеп берді. Осы тасмүсінді жасатқан Нири қағанның ұлы Чуло (Чури) қаған. Істемі қайтыс болған соң Тардуш (батыс) қағанатының тағына оның ұлы Дату. Ие болып, өзін Тарду (Тардуш хан) деп ұлықтады. Таспар қаған қайтыс болған соң оның ұлы Аньлоны қаған сайлайды. Негізінде

бұл жолы Долобянь отыруға тиісті болған. Долобяньның шешесі Қытай болғандықтан тақты оған бермеген. Аньло (Өн-ұлұқ) әлсіз болып өз орнын Коло Исицзи ұлы Шетуте тақты өз еркімен берді. Мохэ Маболюэ Баға Ышбара немесе Аспара деген хандық атақпен ұлықталды. Жоғарда Таспар қаған заманында әр қанатты өз ішінен үшке бөліп үштік жүйемен басқаруды жарлық етіп кіші хандарды тағайындаған [37,233-240]. Сол жүйе бойынша Шабалюэ қаған Тардуш қанатының бір кіші ханы етіп Долобяньды тағайындап «Апа қаған» деп ұлықтаған. Ұлы қағанат тағына отыруға екі мәрте жолы болмаған Долобянь бұл орынға көңілі толмай, Шабалюэ мен жаңжалдасып қалады. Шаболюэ (Ышбара) қаған Долобяньның Ордасын шауып, анасын өлтіреді. Долобянь Тардуш ханы Датуга қашып барып одан көмек алып Ышбара (Шаболюэ) қағанды жеңеді. Көп кешікпей Долобянь Датуга қағанмен де келісе алмай Шаболюэнің орнына отырған ұлы қаған Чулохоудың шабуылына ілігіп, Сүй патшалығының тұтқынына айналды. Оның иелігі болған Алтай жотасынан Оңтүстік, солтүстігінен бастап Өтүкен (Орхон, Селенгі, Тул Бойы) байтағы кірген Төлес қанатының кіші хан тағына Яньсұх тегіннің ұлы Нири (Нили) қағанды отырғызады [37, 239-241; Ошан Ж. 2006-252-256 бет).

Осы аралықты Жоңғар ойпатындағы төлестіктер мен моңғол үстіртіндегі төлестіктер қарсылық көрсетіп Ел іші саяси дағдарысқа ұрынады.

Осы бір саяси дағдарыстың кесірінен болып Төлес қанатының Керей қарқын, Бұғра, Байырқу, Чибижу тайпаларының араласуымен Өтүкен жерінде қастандықпен Нири қаған өлген сияқты. Сондықтанда оған арнап Күйс-толғой ұстынын тұрғызған. Осы саяси дағдарыс Ұлы империяны екіге бөліп батыс, шығыс түрік қағанаттар пайда болды.

Ниридi өлтіру үшін Ұлы аб ұйымдастырып Керейдің Анақаиа (Анажартас немесе

Ана жер) жерінде өлтіргенін Күйс-толғой мәтінінде жазып қалдырған.

Күйс-толғой мәтінінде буддалық идея, буддалық ұстаным анық, байқалады.

Ол өлген кезде будда дінінің мүрит шәкірттері сансыз шырақ жағып оның даңқын ұлықтағап соңында қонақасы (сарқыт) бергені ашық жазылған. Онымен қатар Нири қаған буддалық Ілімді, буддалық тарихатты жақсы меңгергені мәтінде арнайы белгіленген.

Таспар қаған дәуірінен бастап буддизмді Көк Түрік империясына енгізуге көп күш жұмсаған. Таспар қаған будда дінін ерекше ұлықтап Бейжіннен екі Лама алып келіп, Ел ішіне будда ілімін таратуға күш салған. Соның бір көрінісі осы Күйс-толғой мәтінінде көрініс тапқан.

Мәтінде белгіленген Керей, Керейдің қарқын тайпасы, байырқу (баегу), Бұғра (Пугу) конфедерациялары қақында кейін нақты деректер арқылы этникалық тарихына анализ жасап беретін боламыз.

Байырғы түріктердің бүкіл тайпасымен, әскери группаларымен бірігіп аң аулайтын «ab» (аб) дәстүрін де кейін нақтылап халыққа ұсынамыз.

1400 жыл бұрын бір ғана Нири (Нили) қағанға арналған 11 жол түпнұсқа түріктердің ұлт тарихының өзекті мәселелерін шешуге қаншалықты рөл атқаратынын сезінген боларсыздар.

Қысқартылған атаулыр

ЦТШ – Цзю Тан Шу (Старая хроника династии Тан)

СТШ – Син Тан Шу (Новая хроника династии Тан)

JA – Journal Asiatique

CAJ – Central Asiatic Journal

AO – Acta Orientalia Hungarica

ТХГБС – Түүхийн хүрээлэнгийн тар бичмэл ийн сан (Моңғолия. Тарих институты қолжазба хоры)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шинэхүү М. Новый эпиграфический памятник с неизвестными письменами // ТС. -Улан Батыр. - 1974. - С.100-102
- 2 Наваан Д. Хээрийн шинжилгээнист тайлан / Д. Наваан. - Улан Батор: Моңғолия тарих институты қолжазба қоры, 1975. – 200 с.
- 3 Сартқожаұлы Қ. Хээрийн шинжилгээнист 1984 оны тайлан // ТХ.ГБС. -Улан Батор, 1984. – С. 100.
- 4 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары.Т.1 / Қ. Сартқожаұлы. – Астана: Ғылым, 2003. - 345 б.
- 5 Сартқожаұлы Қ. Атлас Орхонских памятников.Т. I. / Қ. Сартқожаұлы. – Астана: Күлтегін, 2003. – 360 с.
- 6 Bazykhan N. Unknown stone steles from Mongolia with Brahmi inscriptions from Ancient India // India and Kazakhstan Silk Road Synergy continues. - New Delhi: Academic Excellence, 2011. - P.71-77.
- 7 Maue D. The Kūis-tolgoi inscription-signs and sounds. Presented August 27, 2017, at 60th PIAC. Hungary. Szekerfeherar. [Электрон. ресурсы]. – 2017. – URL: https://www.academia.edu/34589694/The_Kh%C3%BCis_Tolgoi_inscription_-_signs_and_sounds (қолданған күні: 01.07.2021).
- 8 Vovin A. interpretation of the The Hūis-tolgoi inscription. 2017 at 60th PIAC Hungary. [Электрон. ресурсы]. – 2021. – URL: https://www.academia.edu/34550816/Interpretation_of_the_H%C3%BCis_Tolgoi_Inscription (қолданған күні: 01.07.2021).
- 9 Хурцбаатар Л. 1400 жыл бұрынғы пратомоңғол тілі / Л. Хурцбаатар. Cologne, 2019. – 300 с.
- 10 Pelliot P. A propos des Comans // JA.ser.II.T. XV. – Paris. -1920. - P. 146.
- 11 Pelliot P. Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'I // T'oung Pao, Second Series. -Vol. 20. - No. 5. - 1921. - P.326.
- 12 Hambis L. L'histoire des mongols avant Gengis-khan d'apres les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservee par Rašidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal. - Harrassowitz Verlag. - Vol. 14. - No. 1/3. - 1970. - P. 126-127.
- 13 Serruys H. Mongyol: Moyal and Mangyus: Mayus // AO Hungarica. - No. 1-3. 1982. - P. 475-484.
- 14 Ratchnevsky P. Les Che-wei etaient ils des Mongols? - “Melanges de Sinologie” – Paris: Extrait, 1966. – 228 p.
- 15 Xu Elina-Qian. Historical Development of the Pre-dynastic Khitan. Academic Dissertation, University of Helsinki. - 2005. - P.175.
- 16 Clark L.V. Two stone sculptures of the «Old Turkic» type from Sinkiang // Ural-Altische Jahrbücher 50. -1978. - P. 42-48.
- 17 Yoshida Yutaka.(Reports on the Sogdian texts newly discovered in Xinjiang, in Studies on the InnerAsian Languages, Kobe City University of Foreign Studies. – 1990. - Vol.VI. - P. 57-83.
- 18 Лерети А.Г. Рецензия на книгу: Д. Санжеев. Сравнительная грамматика монгольских языков // Studia Lingue et literarum.T.VIII. tacs.11. -Ulanbator. -1970. – P. 334.
- 19 Ту Жи. Монголын түүхэн тэмдэглэл / Жи Ту. - Хөх хот, 2007. -125 с.
- 20 Виктерова Л.Л. К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке в IV в. до н.э.// Ученые записки ЛГУ.№256. вып.7. -1958.- С.41-67.
- 21 Таскин В.С. Материалы по истории древних кочевых народов группы Дунху /В.С. Таскин. - Москва: Наука, 1984 – 487 с.
- 22 Батсүрэн Б. Ухуань (авар), ба Сияньби (Сэрби) /Б. Батсүрэн. - Улан-Батор, 2016. – 139 с.
- 23 Воробьев М.В. Маньчжурия и Восточная Монголия с древнейших времен до IX в. включительно) / М.В. Воробьев. – Владивосток: Дальнаука, 1994. – 276 с.
- 24 Ширатори К. Дунхулар туралы зерттеу (Токо Минзоку-ко). Шивэй. Мэйжидің 43-жылы. - Токио. – Т.VI. – 100 с.
- 25 Сүхбаатар Г. Монголчүүдын эртний овог / Г. Сүхбаатар. -Улан-Батор: ШУАХ, 1980. – 287 с.
- 26 Кычанов Е.И. Монголы в VI-первой половине XII в. Дальний Восток и соседние территории в средние века // История и культура Востока Азии. – Новосибирск, 1980. – 138 с.
- 27 Базылхан Б. Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Өлгий. - 1973. - С. 10.
- 28 Моңғолдың құпия шежіресі (МҚШ). - Көк-хот. - 2013. – С. 2.
- 29 Нацагдорж Ш. Монголын феодализмын үндсэн замнал / Ш. Нацагдорж. -Улан-Батор, 1978. – 436 с.

- 30 Гонгор Д. Холх товчоон / Д. Гонгор. - Улан-Батор, 1970. – 256 с.
- 31 Иринчин М. Дундад улсын умарт дахины учсаатанууд болон монголын учсаа язгуур // Бутээлийн чулга. - Көк-хот. - 2007. – Б. 11.
- 32 Сүңғытай С. Орта ғасырлық жәдігерлер // Қазақстан тарихы туралы қытай деректері. – 2005. - 32 б.
- 33 У Болунь. Солтүстік-батыс мәдениет мекемесінің Шиньжан өлкелік мәдени ескерткіштерді барлау тобы // Вэнь-у санькао цзэляо. - 1953. – Б. 12.
- 34 Итс Р.Х. О каменных изваяниях в Синьцзяне // Советская этнография. -1958. - № 2. - Б.100-103.
- 35 Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. – Москва: Наука, 1993. - 460 с.
- 36 苏宗申 土耳其历史 / 苏宗申. – Бэйжін, 1952. – 400 с.
- 37 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии и древние времена / Н.Я. Бичурин. – Москва: Наука, 1950. – 228 с.

Орталық Азияның көшпелі халықтардың тіліне, тарихына байланысты тарихи құжаттар бұған дейін ж.с. VIII-XI ғғ- да жазылып, бүгінге жеткенеді. Олар: байырғы түрік бітіг жазулары (руника), соғд, манихей алфавитімен жазылған мәтіндер еді.

К. Сарткожа

Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Древнетюркское прочтение текста брахми Куис-Толгой (НТ1)

Аннотация. Исторические документы, связанные с языком и историей кочевых народов Средней Азии, были написаны в VIII-XI веках и сохранились до наших дней. Это древнетюркские письменности (руника), древнесогдийские, манихейские тексты.

В 1974 году в Центральной Монголии впервые был обнаружен столб, написанный на древнем санскрите алфавитом брахми. Текст колонны до 2017 года был не расшифрован и 43 года надпись оставалась без внимания. В 2017 году немецкий специалист по санскриту Дитер Мауе нашел ключ к этому тексту и опубликовал только транслитерацию (D. Maue, 2017). Транслитерацию Д. Мауе использовали А. Вовин и Л. Хурцбатар и представили текст как документ на древнем монгольском языке. К сожалению, их работа не увенчалась успехом.

Автор статьи прочитал текст на древнетюркском языке алфавитом брахми, воспроизвел и выполнил его историко-лингвистический анализ.

Текст был написан 1400 лет назад. Предоставляет информацию об исторических событиях, связанных с Первым древнетюркским каганатом. Оставлены достоверные сведения о судьбе и гибели вождей того периода, когда Первый Древнетюркский каганат был разделен на западный и восточный.

В нем говорится о двух крупных соперничающих группах на Монгольском плато: кипчаках и основных племенах огузской группы. В то же время он информирует о религии и палеоэтнографии.

Ключевые слова: Куис-Толгой; шрифт брахми; древнетюркский язык; Монгольский язык; Нири (Нири) каган; крыло Толес; шивэй; Керей; байырку, бугра; транслитерация; транскрипция, i (i), j (y), y (y), h (q), ñ=ŋ (ñ), j (j).

K. Sartkoja

L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Ancient Turkish reading of the Brahmi text Kuis-Tolgoi (HT1)

Abstract. Published historical documents related to the language and history of the nomadic peoples of Central Asia from the VIII-XI centuries and preserved to this day. These are: ancient Turkic scripts (runic), ancient Sogdian, Manichean texts.

In 1974, a pillar written in ancient Sanskrit in the Brahmi alphabet was first discovered in Central Mongolia. Until 2017, the text of the column was not deciphered, and for 43 years the inscription was ignored. In 2017, German Sanskrit specialist Dieter Maue found the key to this text and published only transliteration (D. Maue, 2017). Transliteration D. Maue was used by A. Vovin and L. Khurtsbatar presented the text as a document in the ancient Mongolian language. Unfortunately, their work was not crowned with success.

The author of the article read the text in the ancient Turkic language using the Brahmi alphabet, reproduced and performed its historical and linguistic analysis.

The text was written 1400 years ago. Provides information about historical events related to the First Ancient Turkic Khaganate. Reliable information has been left about the fate and death of the leaders of the period when the First Ancient Jurassic Kaganate was divided into western and eastern.

It spoke of two large rival groups on the Mongolian plateau, the Kipchaks and the main tribes of the Oguz group. At the same time, he informs about religion and paleoethnography.

Key words: Kuis-Tolgoi; brahmi font; ancient Turkic language; Mongolian language; Niri (Niri) kagan; Toles wing, shiwey, Kerey, bayirku, bugra, transliteration; transcription, i (i), ĭ (ы), y (й), h (q), ñ=η (н), j (ж).

References

- 1 Şinehüü M. Novyi epigrafişeski pamätnik s neizvestnymi pismenami [A new epigraphic monument with unknown script], TS. Ulan Bator. 1974. P.100-102, [in Russian].
- 2 Navaan D. Heeriin şinjlgeenis tailan [Field Analysis Report], (Moñğolia tarih instituty qoljazba qory, Ulan Bator, 1975, 200 p.), [in Mongolian].
- 3 Sartqojauly Q. Heeriin şinjlgeenis 1984 ony tailan [Field analysist 1984 report] TH.GBS.Ulan Bator.1984. P. 100, [in Mongolian].
- 4 Sartqojauly Q. Orhon mūralary [Orkhon heritage], (Gylm, Astana, Vol.1, 2003, 345 p.), [in Kazakh].
- 5 Sartqojauly Q. Atlas Orhonskih pamätnikov [Atlas of Orkhon monuments], (Kultegin, Astana, Vol. 1, 2003, 360 p.), [in Russian].
- 6 Bazylkhan N. Unknown stone steles from Mongolia with Brahmi inscriptions from Ancient India, India and Kazakhstan Silk road Synergy continues-New Delhi. Academic Excellence. 2011. P.71-77.
- 7 Maue D. The Küis-tolgoi inscription-signs and sounds. Presented August 27,2017, at 60th PIAC. Hungary. Szekerfehervar. Available at: https://www.academia.edu/34589694/The_Kh%C3%BCis_Tolgoi_inscription_-_signs_and_sounds (accessed: 01.07.2021).
- 8 Vovin A. interpretation of the The Hüis-tolgoi inscription.2017 at 60th PIAC Hungary. Available at: https://www.academia.edu/34550816/Interpretation_of_the_H%C3%BCis_Tolgoi_Inscription (accessed: 01.07.2021).
- 9 Hursbaatar L. 1400 jyl bürynğy pratomoñğol tılı [Pratomongolian language 1400 years ago], (Cologne, Germany, 2019, 300 p.), [in Kazakh].
- 10 Pelliot P. A propos des Comans, JA.ser.II.Vol.XV. Paris.1920. P. 146.
- 11 Pelliot P. Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'I, T'oung Pao, Second Series, Vol. 20, No. 5. 1921. P.326.
- 12 Hambis L. L'histoire des mongols avant Gengis-khan d'après les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservee par Rašidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal [The history of the Mongols before Genghis-khan according to Chinese and Mongolian sources, and the documentation preserved by Rašidu-d-'dīn. Central Asiatic Journal].Harrassowitz Verlag. Vol. 14. No. 1/3.1970. P. 126-127, [in French].
- 13 Serruys H. Mongyol: Moɣal and Mangɣus: Maɣus [The History of Mongolia], AO Hungarica.Vol. XXXVI (1-3), 1982. P.475-484, [in Belgian].
- 14 Ratchnevsky P. Les Che-wei etaient ils des Mongols?, - "Melanges de Sinologie" [Were the Che-wei Mongols?, - "Mixtures of Sinology"], (Extrait, Paris, 1966, 228 p.), [in French].
- 15 Xu Elina-Qian. Historical Development of the Predynastic Khitan. Academic Dossieration, University of Helsinsky. 2005. P.175.
- 16 Clark L.V. Two stone sculptures of the «Old Turkic» type from Sinkiang, Ural-Altaische Jahrbücher 50, 1978. P. 42-48.
- 17 Yoshida Yutaka. Reports on the Sogdian texts newly discovered in Xinjiang), in Studies on the InnerAsian Languages, Kobe City University of Foreign Studies, 1990.Vol.VI. P. 57-83.

- 18 Legeti L.G. Resenzia na knigu: D. Sanjeev. Sravnitelnaia gramatika mongölskih äzykov, Studia Lingue et literarum. T.VIII. tacs.11. Ulanbator.1970. P. 334.
- 19 Tu Ji. Mongolyn tüühen temdegel [Notes on the Mongols], (Höh hot,2007, 125 p.), [in Mongolian].
- 20 Vikterova L.L. K voprosu o raselenii mongölskih plemen na Dälne Vostoke v IV v. do n.e. [On the Settlement of Mongolian Tribes in the Far East in the 4th Century B.C.E.], Uşenye zapiski LGU [Scientific Notes of the Leningrad State University], No.256. Issue7. 1958. P.41-67.
- 21 Taskin V.S. Materialy po istorii drevnih koşevykh narodov grupy Dunhu.M.[Materials on the history of the ancient nomadic peoples of the Dunhu group], (Nauka, Moscow, 1984, 487 p.), [in Russian].
- 22 Batsüren B. Uhuu (avar), ba Sianbi (Serbi) [Wuhan (Avar), and Xiangbi (Serbi)], (Ulan-Bator, 2016, 139 p.), [in Mongolian].
- 23 Vorobyov M.V. Mansjuria i Vostoşnaia Mongolia s drevneişih vremen do IH v. vklüşitelno), [Manchuria and eastern Mongolia from ancient times to the ninth century inclusive]), (Dalnauka,Vladivostok, 1994, 276 p.), [in Russian].
- 24 Şiratori K. Dunhular turaly zertteu (Toko Minzoku-ko). VI. Şivei. Meijidiñ 43-jyly (japon tilinde) [Research on dunhular (Toko Minzoku-ko). Shivey. 43 years of Meiji], Tokio. Vol. VI. P. 100.
- 25 Sühbaatar G. Mongolşüüdyn ertni ovog [Ancient Mongol tribes], (Shuah, Ulan-Bator, 1980, 287 p.), [in Mongolian].
- 26 Kyşanov E.İ. Mongoly v VI-pervoi polovine III v. Dälne Vostok i sosednie teritorii v srednie veka [Mongols in the VI-first half of the XII century. The Far East and neighboring territories in the Middle Ages] İstoria i kültura Vostoka Azii [History and culture of the East of Asia]. Novosibirsk. 1980. P.138, [in Russian].
- 27 Bazylhan B. Moñğol-qazağ tilderiniñ salıstırmaly gramatikasy. Ölgı. [Comparative grammar of Mongolian-Kazakh languages. Olgium], 1973. P. 10, [in Kazakh].
- 28 Moñğoldyñ qüpia şejiresı (MQŞ) [The Secret Chronicle of the Mongols]. Kök-hot. 2013. P. 2, [in Kazakh].
- 29 Nasagdorj Ş. Mongolyn feodalizmyn ündsen zamnal [The main course of feudalism in Mongolia], (Ulan-Bator, 1978, 436 p.), [in Mongolian].
- 30 Gongor D. Holh tovşoon [Holh timeline], (Ulan-Bator, 1970, 256 p.), [in Mongolian].
- 31 İrinşin M. Dundad ulsyn umart dahiny uşsaatanud bolon mongolyn uşsaa äzgur [The uchsatans of the Middle East and the Mongolian waters root], Buteeliin şulga [Butel chulga],Kök-hot. 2007. P.11, [in Mongolian].
- 32 Süñğytai S. Orta ğasyrlyq jädigerler [Medieval relics], Qazağstan tarihy turaly qytai derekterı [Chinese sources on the history of Kazakhstan]. 2005. P.32., [in Kazakh].
- 33 U Bolun. Soltüstık-batys mädeniet mekemesiniñ Şinjan ölkelik mädeni eskertkişterdı barlau toby [Research group of Chinjan Regional Cultural Monuments of the north-western cultural institution] Ven-u sankao szeläo [Wen-y sancao tzeliao].1953. P. 12., [in Kazakh].
- 34 İts R.H. O kamennykh izvaianiah v Sinszäne [About stone sculptures in Xinjiang], Sovetskaia etnografia [Soviet ethnography].1958.No.2. P.100-103, [in Russian].
- 35 Gumilyov L.N. Drevnie türki [Ancient Turks], (Nauka, Moscow, 1993, 460 p.), [in Russian].
- 36 Sjuje Czunchzhjen. Tuczjue shi [Turkish history], (Beijın, 1952, 400 p.), [in Chinese].
- 37 Bişurin N.İa. Sobranie svedeni o narodah, obitavşih v Srednei Azii i drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia and ancient times], (Nauka, Moscow, 1950, 228 p.), [in Russian].

Автор туралы ақпарат:

Сартқожаұлы Қаржаубай – филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану маманы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркология және алтаистика ФЗО директоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Sartkojauli Kharjaubay – Doctor of Philological Sciences, Professor, Turkologist, Head of Research Institute of Turkic and Altai Studies at L.N. Eurasian National University , Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ж.М. Тулибаева

Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан
(E-mail: tulibay@gmail.com)

Извлечения по истории Золотой Орды из «Шаджара-йи турк ва мугъл»

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются материалы по истории Улуса Джучи, содержащиеся в седьмой главе исторического труда Абū ал-Гāзй-хāна Чингизй Хвāразмй «Шаджара-йи турк ва мугъл», являющегося одним из наиболее значимых памятников тюркского письменного наследия. Цель настоящего исследования – изучение и введение в научный оборот нового перевода ценнейшего материала по истории Чингизидов.

Сочинение «Шаджара-йи турк ва мугъл» хорошо известно ученым и широкому кругу читателей, поскольку текст рукописи и его переводы многократно издавались в странах Европы и Азии, а также в России, начиная со второй четверти XVIII века. Из них только изданные в 1874 г. и в 1906 г. переводы П. И. Демезона и Г. С. Саблукова на французский и русский языки до настоящего времени признаются среди ученых в определенной степени приемлемыми для критического использования. Однако следует отметить, что и в этих двух изданиях имеются отдельные ошибки и смысловые искажения текста источника. В связи с этим в предлагаемой вашему вниманию работе приводится комментированный перевод седьмой главы сочинения Абū ал-Гāзй-хāна под названием «Упоминание о царствовании Джүджй-хāна, старшего сына Чингиз-хāна, и его потомков в Дешт-и Кипчāке», выполненный автором данной статьи.

Проведенный сравнительно-критический анализ сведений «Шаджара-йи турк ва мугъл» с данными сочинений Рашид ал-Дйна, Му'йн ал-Дйна Натанзй, Мирзы Улүгбека, Фасиха Ахмада ал-Хавāфй позволил выявить некоторые сходства и отличия в изложении описываемых авторами исторических событий. Абū ал-Гāзй-хāн, используя недошедшие до наших времен источники, дополнил историю правителей Золотой Орды отдельными фактами; в хивинском сочинении содержатся сведения, отсутствующие у других авторов.

Ключевые слова: Золотая Орда; Чингизиды; источниковедение; арабиграфические источники; Абū ал-Гāзй-хāн; Шаджара-йи турк ва мугъл.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-133-146>

Поступила: 15.06.2021 / Одобрена к опубликованию: 22.07.2021

Введение

С образованием империи Чингиз-хана история его правления и его потомков в четырёх улусах Чингизидов стали неотъемлемой частью содержания исторических трудов мусульманских авторов. Придворные историографы Хулагуидов (654-

754/1256-1353) и Тимуридов (771-912/1370-1506) создали основу и образцы изложения истории Чингизидов для последующих поколений историков. Следует также отметить, что изложение истории Золотой Орды, в зависимости от политической ситуации в ханствах, подвергалось изменениям и дополнениям. Изучение

сочинений шейбанидских, аштарханидских, мангытских, хивинских и кокандских историографов показывает, что они вносили свои дополнения и порой излагали различные версии исторических событий в описании истории Чингизидов.

Дошедшие до нас хивинские рукописные сочинения по своему содержанию и многообразию фактического материала занимают особое место в кругу письменных исторических памятников. Хорезм на протяжении многих веков славился своей научной школой, которая при правлении Мамунидов в начале XIV в. достигает наивысшего расцвета. После вхождения в состав Золотой Орды, Хорезм превращается в его культурный и научный центр, куда переселяются многие ученые из Мавераннахра, Хорасана и других регионов.

Одним из самых значительных сочинений хивинской историографии считается труд Абӯ ал-Гāзй-хāна Чйнгйзй Хвāразмй (пр. 1054-1074/1643-1663). Его сочинение «Шаджара-йи турк ва мугъл» хорошо известно ученым. Текст рукописи и его переводы издавались в различных странах [1, с.72-78; 2, б. 113-131], а его жизнь и деятельность подробно освещены в научной литературе [4, с. III-XVI; 5, с. 7-20; 6; 7].

Перу Абӯ ал-Гāзй-хāна Чйнгйзй Хвāразмй принадлежит еще один исторический труд под названием «Шаджара-йи тарākима» («Родословное древо туркмен»). В Фонде восточных рукописей Института востоковедения АН Узбекистана хранятся многочисленные списки данного сочинения, среди которых отметим следующие рукописи: 42 листа, № 1552/V, 48 листов, № 5973, 58 листов № 1223, 43 листа, № 1807. Следующее его сочинение известно под названием «Манāфи' ал-инсāн», «Полезные для человека (средства)». До наших дней не сохранился полный текст сочинения, единственный список рукописи под номером 4107 имеет повреждение.

Абӯ ал-Гāзй-хāн умер в марте 1664 года, так и не успев завершить свой исторический труд «Шаджара-йи турк ва мугъл». По указанию

его сына, Мухаммада Ануша-хāна (1663-1667), некоторые главы сочинения были дописаны Махмӯдом б. муллā Мухаммад Замāн Урганджй. В вышеназванном академическом рукописном фонде в Ташкенте находится список «Шаджара-йи турк ва мугъл», в который включено продолжение истории Хивинского ханства, повествующее о царствовании Абӯ ал-Гāзй-хāна Чйнгйзй Хвāразмй и его сына Мухаммада Ануша-хāна [3, с.369]. Этот список рукописи содержит 194 листа и хранится под номером 851 [8].

Главный исторический труд Абӯ ал-Гāзй-хāна «Шаджара-йи турк ва мугъл» написан на чагатайском языке (среднеазиатский тюрки), состоит из введения и девяти глав [3; с.370]. Во введении автор, объясняя причину и обстоятельства создания своего исторического труда, отмечает, что на тюркском и персидском (туркй ва фāрсй) языках написаны сочинения, посвященные истории предков, родственников и потомков (ābā ва адждāдлāрй ва авлāдлāрй) Чингиз-хана, правивших в разных странах. В этих сочинениях упоминаются время рождения и смерти этих государей, а также их хорошие и плохие (йахшй ва йамāн) дела.

По словам Абӯ ал-Гāзй-хāна, в честь каждого падишаха один из придворных ученых (дāнишманд) посвящал ему свою книгу. С приходом к власти нового государя из потомков Чингиз-хана, учеными писались новые летописи. Таким образом, были написаны многочисленные сочинения и, как утверждает Абӯ ал-Гāзй-хāн, история некоторых династий излагалась в нескольких десятках летописей, а в его распоряжении были восемнадцать книг, посвященных истории правителей Ирана и Турана из числа Чингизидов [9; p.1-2].

В сочинениях мусульманских историографов при описании Улуса Джучи хана большое внимание уделялось рассказам об успешных завоевательных походах Чингизидов. Му'ин ал-Дин Натанзи был одним из первых тимуридских придворных историков, обративших внимание на взаимоотношения между

улусами Чингизидов, на традиции и обычаи, которых они придерживались в управлении государством [10]. Данная традиция изложения исторических событий была продолжена Абӯ ал-Гāзй-хāном в сочинении «Шаджара-йи турк ва мугъл».

Для изучения истории правления Джучидов особое значение имеет седьмая глава сочинения под названием «Упоминание о царствовании Джўджй-хана, старшего сына Чингиз-хана, и его потомков в Дешт-и Кипчāке» [9, р. 169-177].

В седьмой главе «Шаджара-йи турк ва мугъл» автор приводит оригинальные сведения, отсутствующие в других исторических трудах. Версия пребывания матери Джўджй-хана в плену у меркитов (мекриты) отличается от версии тимуридских историографов [11, с. 85]. Описывая правление потомков Бātū-хāна, Абӯ ал-Гāзй-хāн излагает свою точку зрения на происходившие события в Дешт-и Кипчāке, отмечает положительные и отрицательные стороны правления каждого из ханов Чингизидов.

Рассказ о правлении Бātū-хана дополнен отдельными подробностями, не упоминающимися у предыдущих историков. К примеру, прибытие брата Чингиз-хана в Улус Джучи [9, р. 170], косвенно подтверждающее сведения Мирзā Улўтбека о том, что Джўджй-хан умер за полгода до смерти своего отца; участие Бātū-хана в походе в Китай [9, р. 171],

В мусульманских исторических трудах встречаются различные варианты написания имени Джучи-хана (Тўшй, Джўчй, Джўджй, Джочй), во многом это зависело от источников, которыми пользовался автор сочинения. Зачастую в одном произведении использовались несколько вариантов имени. Абӯ ал-Гāзй-хāн, вслед за Му'ин ал-Дином Натанзи, использует одинаковое написание имени Джучи-хана: «Джўджй хан».

Подробности обращения Берке-хана в ислам изложены автором в иной версии, отличающейся от версии тимуридских историографов. Можно еще отметить тот факт, что в своем сочинении Абӯ ал-Гāзй-хāн описывает историю трагической гибели

хорезмского святого шайха Наджм ал-Дйн ал-Кубра (540-618/1145-1221), но при этом не упоминает бухарских шайхов, сыгравших видную роль в распространении ислама в Золотой Орде.

Можно предположить, что появление подобной версии изложения исторических событий является отражением враждебных отношений между Хорезмом и Бухарой, возникших в результате острой внутривосточной борьбы между Чингизидами во второй половине XVI – первой половине XVII века в Хивинском ханстве [3, с.373].

Во всех мусульманских сочинениях подчеркивается особая роль Узбек-хана в распространении и официальном утверждении ислама в Дешт-и Кипчāке. Автор «Шаджара-йи турк ва мугъл» [9, р. 175] отмечает, что после принятия ислама народ Улуса Джучи (Джўджй или) стал именоваться узбекским (Ўзбек или).

В тимуридских исторических сочинениях приводятся различные варианты описания похода Джāнй-бйк хана против Малик Ашрафа. Абӯ ал-Гāзй-хāн излагает свою версию событий, послуживших причиной данного похода в Азербайджан [9, р.175].

В сочинениях Му'ин ал-Дина Натанзи «Аноним Искандара» [12, с.76-82] и «Мунтахаб ал-тавārйх-и Му'йнй» [13] встречается одно из первых упоминаний терминов «Кўк Орда» и «Ак Орда». В своем труде Абӯ ал-Гāзй-хāн вносит некоторые дополнения относительно этих терминов. Автор подчеркивает: «Да будет известно, что тронное место [улўса] Джўджй-хāна находилось на земле Дешт-и Кипчāка, которая называется Кўк Орда» [9, р.172]. При упоминании Ак Орды он отмечает, что управление этой страной Менгў-Тймўр хан передал Бахāдур хану б. Шйбāн хан» [9, р.173].

Материалы и методы

Основными источниками для проведения данного исследования стали мусульманские исторические сочинения, содержащие материалы по истории Улуса Джучи.

Базовым источником для написания статьи был выбран исторический труд «Шаджара-йи турк ва мугъл». Полный текст сочинения на чагатайском языке был опубликован в П. И. Демезоном в 1871 г. в Санкт-Петербурге.

Для сравнительного анализа использовался упомянутый выше список «Шаджара-йи турк ва мугъл» XVII в., находящийся в Фонде восточных рукописей Академии наук Узбекистана под № 851 [8], а также кириллическая транскрипция этой рукописи, подготовленная и изданная К. Мунировым и К. Махмудовым под редакцией Б. А. Ахмедова в Ташкенте в 1992 году [14]. По мнению ташкентского востоковеда, известного специалиста по хивинской историографии Н. И. Тошова, данная рукопись является наиболее ранней из всех известных на сегодняшний день списков сочинения Абӯ ал-Гāзй-хāна.

Достоверность сведений исторического источника определяется его критическим изучением. Для проведения сравнительно-критического анализа сведений «Шаджара-йи турк ва мугъл» были изучены материалы хулагуидских и тимуридских исторических сочинений.

Среди хулагуидских сочинений отметим знаменитый труд Рашйд ал-Дйна «Джāми` ал-тавāрйх» («Сборник летописей»), который был написан в 710/1310-11 году. Рашйд ал-Дйн, один из первых мусульманских историографов, включивший историю создания империи Чингизидов во всеобщую историю народов мира и обосновывавший легитимность власти Чингиз-хана.

Во время работы над переводом седьмой главы исторического труда Абӯ ал-Гāзй-хāна для сравнительного анализа были изучены сведения из сочинения Рашйд ал-Дйна по истории Улўса Джўчй. В данном исследовании были использованы переводы извлечений из «Джāми` ал-тавāрйх» на русский язык, выполненные В. Г. Тизенгаузенем и подготовленные к публикации А.А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным в 1941 году [20]. Помимо этого использовались для сравнения материалы второго тома сочинения «Джāми` ал-тавāрйх», изданного в 1960 году [22].

Из многочисленных сочинений тимуридской историографии для проведения сравнительного анализа были избраны труды Му'йн ал-Дйна Натанзй, Мирзы Улўтбека и Фасиха Ахмада ал-Хавāфй. Переводы извлечений с персидского на русский язык из тимуридских сочинений, содержащих материалы по истории Улуса Джучи были осуществлены по рукописи [11] и по изданиям критических текстов сочинений [13; 22].

В 1957 г. французский исследователь Жан Обен издал текст «Мунтахаб ал-тавāрйх-и Му'йнй» («Избранные истории Му'ини»), который содержал отдельные главы из второй и первой редакции сочинения Му'йн ал-Дйна Натанзй [13]. Публикация оригинального текста «Мунтахаб ал-тавāрйх-и Му'йнй» была осуществлена издателем на основе сличения четырех списков данной рукописи. Первая редакции сочинения была написана автором в Ширазе в 816/1413 году, вторая редакция была завершена в Герате в 817 /1414 году. «Мунтахаб ал-тавāрйх-и Му'йнй» содержит оригинальный материал по истории улусов Чингизидов. Проведенный сравнительный анализ описываемых событий, изложенных Му'йн ал-Дйном Натанзй и Абӯ ал-Гāзй-хāном, позволил выявить сходства и отличия в изложении описываемых авторами исторических событий.

Важный источник для проведения исследований по истории Улуса Джучи представляет из себя сочинение «Тāрйх-и арба` улўс» («История четырех улусов») Мирзы Улўтбека (1394-1449). Можно только сожалеть, что до наших дней не сохранился полный текст «Тāрйх-и арба` улўс», но и в сокращенном варианте сочинения, известного под названием «Улўс-и арба'-йи Чйнгйзй» («Четыре улуса Чингизидов»), содержатся многочисленные ценные сведения, отсутствующие в остальных письменных памятниках той эпохи. Перевод главы, посвященной Улусу Джўчй-хāна, был выполнен по рукописи, включенной в коллекцию Британской библиотеки под номером Add. 26190 (182 л.) [11].

В «Муджмал-и Фасихй» («Фасихов свод») в хронологическом порядке приводятся

наиболее значимые исторические события с древности и до последнего года жизни автора сочинения Фасиха Ахмада ал-Хавāфй (1375-1442) [23, с.45]. Сочинение на персидском языке состоит из предисловия, вводной части, двух глав и заключения. В первой главе хронологически перечисляются события до Хиджры, во второй – произошедшие с 622 года по 1442 год.

В 1961-1963 гг. в Мешхеде под редакцией иранского исследователя Махмуда Фарруха вышло двухтомное издание критического текста сочинения «Муджмал-и Фасихй». Публикация перевода извлечений из второго тома, в котором излагаются события с 1301 по 1442 год, помогла ввести в научный оборот большой объем данных, отсутствующих в трудах других средневековых авторов и представляющих собой ценный источник для уточнения датировки событий, происходивших в этот период в Улусе Джучи [23, с.45-52].

В ходе выполнения исследования были использованы принцип историзма и источниковедческие методы (источниковедческий анализ и источниковедческий синтез) исторических исследований, научно-теоретические подходы, разработанные отечественными и зарубежными востоковедами для изучения восточных рукописных источников, в частности методы критического отбора и систематизации.

В качестве базового был выбран один из основных исторических методов: сравнительно-исторический. Применение в нашей работе сравнительно-исторического метода позволило выявить общее и особенное в описании истории Золотой Орды на основе сопоставления материалов рукописных сочинений мусульманских авторов.

В процессе изучения хулагуидских, тимуридских и хивинских рукописных исторических сочинений был использован метод контент анализа. Путём горизонтальных и вертикальных перекрестных ссылок (crossreference) был осуществлён сравнительно-критический анализ исторических текстов,

которые содержали сведения по истории Улуса Джучи, выявленные из «Шаджара-йи турк ва мугул», «Мунтахаб ал-таварйх-и Му'йний», «Улус-и арба'-йи Чингизй» и «Муджмал-и Фасихй».

Обсуждение

В 1726 г. в Брюсселе рукопись «Шаджара-йи турк ва мугул» была переведена на французский язык и издана Варенном. В 1770 г. французский перевод сочинения Абū ал-Гāзй-хāна был переведен Тредьяковским на русский язык. В 1780 г. французский перевод Варена был также переведен на английский язык [4, с. IX-X].

Все вышеупомянутые переводы «Шаджара-йи турк ва мугул» имеют свои достоинства и недостатки, в отдельных местах текста они содержат вольный пересказ содержания сочинения. Особенности тюркского языка, восточный стиль изложения материала не учитывались переводчиками [4, с. XVI].

При активном содействии Филиппа Иоанна Табберта Штраленберга в Сибири бухарский ахунд продиктовал перевод «Шаджара-йи турк ва мугул» на русский язык. С данного русского перевода Шёнстрём сделал перевод на немецкий язык, который был издан в 1780 г. [4, с. IX].

Как утверждает Г. С. Саблуков, рукопись, с которой был сделан русский перевод в Сибири, является полным списком сочинения, где описание отдельных событий излагается более расширенно, чем в казанском издании и Санкт-Петербургском списке рукописи. Однако в этой рукописи отсутствует описание похода Амира Тимура против Токтамыша и сведения об участии в этом походе Кутлука [4, с. XV].

В 1825 г. в типографии Казанского университета был напечатан и издан текст сочинения Абū ал-Гāзй-хāна с предисловием академика К. М. Френа [3, с. X]. Издание оригинального текста сочинения было предпринято, чтобы сделать доступным текст «Шаджара-йи турк ва мугул» для всех исследователей, занимающихся изучением истории тюркских народов.

В основу казанского издания был положен текст рукописи, переписанный с оригинала и хранившийся в архиве Министерства иностранных дел Российской империи. Данный текст сочинения был сверен со списком рукописи из Уфы [3, с. XII]. Список рукописи, послуживший основным для издания, не был полностью оформлен переписчиком, имеются пропуски некоторых названий глав.

В 1871 г. в Санкт-Петербурге П. И. Демезон был подготовлен и опубликован полный текст сочинения «Шаджара-йи турк ва мугъл» [8]. Основой для издания оригинального текста сочинения послужил Санкт-Петербургский список рукописи, известный как рукопись Даля. В ходе подготовки текста рукописи к изданию П. И. Демезон сопоставил данные сочинения с другими списками рукописей, хранящихся из Гёттингена и Берлине, а также с казанским изданием [9, р. I].

В 1874 г. в Санкт-Петербурге был издан перевод на французский язык «Шаджара-йи турк ва мугъл», выполненный П. И. Демезоном на основе его же издания критического текста сочинения [13]. В предисловии ко второму тому П. И. Демезон отмечает, что перевод на французский язык сочинения Абӯ ал-Гāзй-хāна им был завершён ещё в 1837 году. Однако в связи с различными обстоятельствами был опубликован только через 36 лет [15, с. I]. Как отметил известный востоковед-историк Бертольд Шпулер, «критическое использование текста [«Шаджара-йи турк ва мугъл»] стало возможным только благодаря публикации чагатайского текста с французским переводом барона Демезона». При этом немецкий учёный добавил, что «работа, в свою очередь, требует пересмотра в свете более поздних исследований» [6, р. 121].

В 1906 г. в Казани был опубликован полный перевод на русский язык сочинения Абӯ ал-Гāзй-хāна, выполненный Г. С. Саблуковым и частично изданный ещё в 1854 г. [4, с. XVI]. Перевод Г. С. Саблукова был подготовлен на основе привлечения двух текстов сочинения Абӯ ал-Гāзй-хāна:

1) Текст рукописи, изданный в 1825 г. в Казани;

2) Санкт-Петербургский список рукописи, переписанный в Бухаре в 1818-19 г.

Г. С. Саблуковым при переводе на русский язык были выявлены отдельные пропуски в тексте печатного издания и дополнены по Санкт-Петербургскому списку рукописи. К ним относятся: пропущенные имена сыновей и внуков Огуз-хана; описание отдельных походов Абдаллах-хана в 1593 г. из Бухары в хивинские города Ургенч и Вазир [4, с. XII].

В Санкт-Петербургском списке рукописи также имеются отдельные пропуски в тексте, которые были восстановлены Г. С. Саблуковым по казанскому изданию [4, с. XIV].

Исследуя два списка сочинения «Шаджара-йи турк ва мугъл», Г. С. Саблуков выявил особенности, характерные каждому списку сочинения. Например, он отмечает, что некоторые персидские слова, встречающиеся в Санкт-Петербургском списке рукописи, в казанском печатном издании были заменены на тюркские. При этом Г. С. Саблуков, ссылаясь на слова Абӯ ал-Гāзй-хāна о его стремлении не употреблять персидские и арабские слова в своем сочинении, приходит к выводу, что бухарские переписчики, составлявшие Санкт-Петербургский список в первой четверти XIX в., могли заменить в нем отдельные тюркские слова на персидские [4, с. XIV]. От себя заметим, что текст седьмой главы Санкт-Петербургского списка по лексике практически полностью совпадает с текстом Ташкентского списка XVII века. В последнем встречаются те же арабские и персидские слова, которые, по всей видимости, широко употреблялись в повседневной жизни Хорезма времен Абӯ ал-Гāзй-хāна.

В текстах переводов седьмой главы сочинения, содержащей важные сведения по истории Золотой Орды, имеются отдельные ошибки и неточности, приводящие к смысловому искажению оригинала. В связи с этим в данной статье приводим новый перевод седьмой главы, в котором мы попытались эти недостатки устранить.

Результаты

Перевод извлечений из «Шаджара-йи турк ва мугул» выполнен по изданию критического текста сочинения 1871 г. [9]. Для передачи имен собственных, некоторых географических названий и терминов использована упрощенная транслитерация.

(с. 169) Глава седьмая

Упоминание о царствовании Джүдж-хана, старшего сына Чингиз-хана, и его потомков в Дешт-и Кипчаке

Сначала расскажем о Джүдж-хане. Его мать звали Бүрте-фүджин. Бүрте-фүджин была беременна. В отсутствии Чингиз-хана, хан меркитов совершил набег на дом Чингиз-хана и забрал с собой Бүрте-фүджин как добычу. Жена Ынг-хана была старшей сестрой (йгәджй) Бүрте-фүджин (1). Между Ынг-ханом и ханом меркитов были дружеские отношения. Воспользовавшись этим, Ынг-хан выпросил у него Бүрте-фүджин и отправил ее к Чингиз-хану, ибо Йасукай Бахадур, отец Чингиз-хана, являлся его другом. Бүрте-фүджин родила Джүдж-хана по дороге. В той местности не оказалось люльки (гахвара), в которую можно было положить его. Одним словом, чтобы он не заболел, сделали из теста что-то вроде корзины (табийя), в нее положили и так привезли. Увидев этого мальчика, Чингиз-хан радостно воскликнул: «Джүджй пришел к нам!». На монгольском языке только что прибывшего гостя называют «Джүджй». Вот поэтому ему дали имя Джүджй. Да будет известно, что Джүджй-хан умер раньше своего отца (2). Упоминание о нем уже изложено в дастане о Чингиз-хане, поэтому [здесь] сделали это кратко.

Упоминание о Батү-хане б. Джүдж-хана

Чингиз-хан, услышав // (с. 170) о смерти Джүдж-хана, был поражен горем и соблюдал траур. В то время он начал давать своим сыновьям и эмирам советы и наставления

по государственным делам и обсуждать слова, составляющие его завещание. После завершения траура он сказал Ытчикйну (3): «Отправляйся в Дешт-и Кипчак и возведи Батү, второго сына Джүдж-хана по прозвищу Сайн-хан, на престол отца. Младшим его братьям и эмирам вели быть в подчинении у него. Если его братья и эмиры не будут прислушиваться к твоим словам, то ты останься там и отправляй мне устные сообщения, мы обдумаем, что предпринять». С такими словами отправил его.

Получив известие, что Ытчикйн приближается к его орде, Батү сначала послал своих сыновей и младших братьев на встречу к нему, а затем и сам вслед за ними выехал. Встретившись, они вместе провели траурные церемонии. По прошествии трех дней, [Ытчикйн] посадил Батү-хана на трон его отца и передал его братьям и эмирам слова Чингиз-хана. Весь народ выразил свое согласие. Был устроен большой пир, монголы согласно своему обычаю преподнесли Батү-хану чашу, которую он затем передал им, и раздал богатые подарки.

В это время неожиданно прибыл из орды Чингиз-хана человек с известием, что хан скончался. В тот же момент всех охватила скорбь и они стали так рыдать, что их крики и стоны распространились за пределы стен. Короче говоря, после завершения траура Батү-хан, доверив государство Түкай-Тимүру, младшему из своих братьев, вместе с Ытчикйном и своими пятью братьями Ордү, Шибаном, Бүрке, Джамбаем, Берекджаром // (с. 171) направился в Каракүрум (4), где находилось тронное место (тахт гәхй) Чингиз-хана. По прибытии в Каракүрум, встретившись со всеми эмирами и шахзаде, они совершили обряды великого траура (үлүт 'азә) в память об умершем.

После завершения траура Батү-хан и все шахзаде, в соответствии с завещанием Чингиз-хана, посадили на престол Ыгедәй-каана (5) и, устроив большой пир, преподнесли каану чашу. Каан в свою очередь подал чашу всем шахзаде и эмирам и, открыв дверцы своих сокровищ, раздал столько подарков, что не осталось ни одного бедняка и все разбогатели.

Правители некоторых владений в Китае отказались подчиняться. Кāāн выступил в [поход] против них и приказал Бātū-хāну быть вместе с ним. Бātū-хāн с пятью своими младшими братьями участвовал в том походе. Кāāн, разгромив и разорив все те государства, возвратился в Карāкурум.

Он [Ўтедāй кāан] назначил Бātū-хāна для [покорения] Ўрўса, Черкеса, Болгār и других городов. Он приказал, чтобы его сын Кийўк-хāн, а также Менгў-кāан, сын Тўлй-хāна, и Бāйдār, сын Джагатāя, служили и помогали Бātū-хāну в этом походе. Бātū-хāн взял их с собой и, выступив в путь, прибыл в свою ставку. Брат Бātū-хāна, Тўкāй-Тимўр-хāн, гостеприимно встретил их всех, угощал их трое суток. Потом Бātū-хāн в продолжение сорока дней угощал всех собравшихся. Все эти сорок дней они ни на одно мгновение не были свободны от удовольствий и увеселений. Затем он разослал по областям знаменосцев (тўгāчй) для сбора войск. На этот раз собралось так много войск, что им не было счета. // (с. 172) Да будет известно, что тронное место (тахт гāхй) [ўлўса] Джўджй-хāна находилось на земле Дешт-и Кипчāка, которая называется Кўк Орда. Да будет известно, мы расскажем ниже, как Бātū-хāн завоевал мādжāров, бāшкйрдов, рўсов, кўрел (6) и немиш (7), а [также] о его смерти (8).

Упоминание о ханском правлении Бўрке-хāна б. Джўджй-хāна (9) в Дешт-и Кипчāке

После смерти Бātū-хāна, Менгў-кāан назначил на его место Сартāk ўглāна (10), сына Бātū-хāна. Но тот умер до восшествия на престол. Затем избрали в ханы Ўлāкыча, младшего брата Сартāка, но и Ўлāкыч в скором времени умер. Затем Менгў-кāан возвел на трон Бўрке-хāна, сына Джўджй-хāна.

При восшествии на ханский трон Берке-хāн устроил большой пир, раздав множество подарков, за всеми своими старшими и младшими братьями признал те ўлўсы, которые были получены ими от Бātū-хāна. Кāāну отправил многочисленные подношения. После этого, в один из дней,

Всевышний Создатель вложил в душу Берке-хāна любовь к мусульманству, и он узнал, что его вера не является истинной. Это случилось, когда однажды Берке-хāн направился в город Сарāйджик (11), основанный его старшим братом, чтобы обосноваться там. Здесь он встретил большой караван, прибывший из Бухары. Он отозвал в уединенное место двух людей из каравана и стал расспрашивать их об учении и правилах мусульманства. Эти люди очень ясно разъяснили ему, в чем состоит сущность мусульманства. И счастливый падишах Берке-хāн со всей искренностью своей души обратился в мусульманство. Затем он послал за Тўкāй-Тимўром, младшим из своих братьев, и поведал ему о своей тайне. // (с. 173). Тот также стал мусульманином. После этого Бўрке-хāн провозгласил исламскую религию, и если кто-то оказывался неверующим, то относился к нему плохо и притеснял его. В конце концов в его благородном теле появились острые боли в животе, от которых в 664/1265-66 г. (12) он направился к милости Божьей. Царствовал он на протяжении двадцати пяти лет (13).

Упоминание о Менгў-Тимўр хāне б. Тўкāй б. Бātū-хāне, затем упоминание о Тўдā-Менгў б. Тўкāй б. Бātū-хāне, затем упоминание о Тāк-Тāгў-хāне б. Менгў-Тимўр-хāне

После смерти Бўрке-хāна, ханом стал Менгў-Тимўр-хāн (14) и занялся управлением народа в ўлўсе. В отношении родственников своих, как старших так и младших в роду, он действовал согласно прежним указаниям Бātū-хāна, а потому [управление] страной под названием Ак Орда он передал Бахāдур-хāну б. Шйбāн-хāну. Области Кафа и Крым он отдал Ўрāн-Тимўру. Ўрāн-Тимўр был сыном Тўкāй-Тимўра. Сам он выступил в поход [против] государства Булгār. Через два года с победой возвратился [домой]. Затем он отправился с бесчисленным войском против Абākā-хāна в Иран. Заключив мир с Абākā-хāном, [он] возвратился [домой]. Всегда друг другу посылали подарки. В 680/1281 г. Абākā-хāн покинул этот мир. Вместо него ханом стал

Ахмад-хāн, который был мусульманином. Через некоторое время он погиб от рук Аргүн-хāна б. Абāкā-хāна, и Аргүн-хāн б. Абāкā-хāн стал падишахом.

Когда Менгү-Тимүр-хāн узнал в Дешт-и Кипчāке о восшествии на престол Аргүн-хāна // (с. 174), он послал против него армию из восьмидесяти тысяч человек под командованием двух своих беков, Түкāя и Турктāя. Аргүн-хāн, узнав об этом, послал эмира Тугāджāра с бесчисленным войском, за которым и сам отправился в поход. Две армии вступили в бой на возвышенностях Карāбāга, но войска Менгү-Тимүр-хāна потерпели поражение и были вынуждены бежать. Известие об этом причинило Менгү-Тимүр-хāну такую боль огорчения, что он умер (15).

После него падишахом стал Түдā-Менгү б. Түкāй б. Бāтү-хāн. Этот Түдā-Менгү-хāн начал свое правление жестокими притеснениями и несправедливостью. Тāk-Тāгү-хāн б. Менгү-Тимүр-хāн вынужден был бежать и скрываться от его тиранства. Спустя некоторое время, он собрав большое войско, напал на Түдā-Менгү. В сражении с ним, разбив его войско, и убив Түдā-Менгү, сам сделался падишахом. Тāk-Тāгү-хāн завладев многими землями (йурт), управляя ими согласно обычаям своих предков (16). В конце концов он перешел из этого бренного мира в обитель вечности. Царствование его длилось шесть лет, и он похоронен в городе Сарāйчик.

Упоминание о ханском правлении Ёзбек-хāна б. Тугрул-хāн б. Менгү-Тимүр-хāн б. Бāтү-хāн б. Джүджй-хāн б. Чингиз-хāн.

После смерти Тāk-Тāгү-хāна стал Ёзбек-хāн. На тринадцатом году возраста своего (17) он взшел на престол и правил согласно традициям своих отцов и дедов. Выражая свое расположение, он щедро вознаграждал каждого в соответствии с его рангом и заслугами. Он ввел народ своего ёлүса в ислам. // (с. 175) Благодаря этому правителю весь народ был удостоен принятия прославленного ислама. С того времени народ [ёлүса] Джучи (Джүджй йлй) стали называть народом Ёзбека

(Ёзбек йлй) и так будут называть до Судного дня. Подданные наслаждались плодами его правосудия. Он совершил два похода в Иран против Абү Са'йд-хāна, но не смог завладеть Ираном и возвратился. В конце концов он покинул этот мир (18).

Упоминание о ханском правлении Джāнй-бйк-хāна б. Ёзбек-хāна

После смерти Ёзбек-хāна провозгласили ханом Джāнй-бйк-хāна (19). Этот Джāнй-бйк-хāн был удивительный из мусульманских государей. Он оказывал великое уважение ученым и образованным людям, паломникам и благочестивым. После вступления на престол в городе Сарāйчик он стал защитником шариата. Малик-Ашраф б. Тимүр-Тāш тогда правил в Азербайджане. Этот Малик-Ашраф был весьма злой и жестокий правитель, так что простые жители и сановники Азербайджана вынуждены были разбредиться в разные стороны. Кāзий Мухй ал-Дйн, убежав оттуда, прибыл в город Сарāйчик и в нем остался жить. Временами он проповедовал. Однажды [Джāнй-бйк]-хāн посетил то место, где он проповедовал, чтобы послушать кāзия. Кāзий во время проповеди описал примеры жестокости и несправедливости Малик-Ашрафа так ярко, что все присутствовавшие, включая хана, горько заплакали. Тут кāзий сказал хану: «Если не защитишь нас от Малик-Ашрафа, то в день Страшного суда наши руки удержат тебя за подол твоей одежды». Эти слова оказали сильное впечатление на хана.

// (с. 176) Собрав войско, Джāнй-бйк-хāн повел его против Малик-Ашрафа, сразился с ним и убил его. У Малик-Ашрафа было четыреста вьюков груза драгоценных камней, не говоря уже о другом имуществе. Джāнй-бйк-хāн раздал все драгоценности своему войску. Своего сына Бердй-бйка назначил там правителем и с победой возвратился в свой юрт. Вскоре после возвращения в свой юрт открылась болезнь в его благородном теле. Так как болезнь не прекращалась, то [Джāнй-бйк]-хāн, не надеясь на выздоровление, отправил к сыну Бердй-бйк-хāну в Азербайджан человека,

чтобы он [срочно] вернулся. Бердй-бйк хан был правителем в Азербайджане. Однако еще до прибытия Бердй-бйк-хана болезнь Джанй-бйк-хана усилилась. Собрал к себе народ, он в отсутствии [сына] назначил Бердй-бйк-хана наследником престола и оставил им много наставлений и назиданий. В 758/1357 г. направился к милости Божьей. Он правил семнадцать лет и похоронен в Сарайчике.

Упоминание о ханском правлении Бердй-бйк-хана б. Джанй-бйк-хана

После кончины Джанй-бйк-хана Бердй-бйк-хан прибыл из Тебриза в Сарайчик. Три дня продолжался траур. По завершении траура все царевичи и эмиры провозгласили ханом Бердй-бйк-хана. Бердй-бйк-хан был очень жестоким, с черной и злой душой. Из своих братьев, и старших и младших, из близких родственников, никого // (с. 177) не пощадил, всех предал смерти. Желая упрочить за собой государство, он не понимал, что здешняя жизнь преходяща. Так и случилось, правление его не продолжалось и двух лет, он умер в 762/1361 году (20). На Бердй-бйке закончилась [ветвь] потомков Сайн-хана (Батй-хана). Ныне у узбеков есть такая пословица: «Нар буйнй Бердй-бйкдй кесилдй» («В Бердй-бйке перерезали шею верблюду») (21). После него в Дешт-и Кипчаке правили потомки других сыновей Джуджй-хана.

Комментарии и примечания к переводу:

1 В переводе П. И. Демезона жена Ынг-хана значится младшей сестрой Бйрте-фуджйн, что не соответствует тексту рукописи [15, р.178].

2 Джучи-хан умер в феврале 1227 года. С 1223 г. он управлял своим улусом самостоятельно [16, с. 57].

3 Ытчикйн – Тэмугэ (1161-1346), самый младший из полнородных братьев Чингиз-хана. Как самый младший в семье, он по традиции получил прозвище Отчигин («хранитель очага»), в источниках также упоминается как Тэмуге-Отчигин или Отчигин-нойон. Согласно «Сокровенному

сказанию монголов» Тэмугэ был на шесть лет младше Чингиз-хана [17, с. 86].

4 Каракорум – город в Монголии на реке Орхон; название Каракорум («Черная осыпь») было распространено в народе и связано с первоначальным названием гор, в которых находятся истоки Орхона [18, с. 443–444].

5 Угедей в 624/1227 г. был провозглашен великим ханом, умер в конце 639/1241 года. Царствовал почти 21 год [19: 148].

6 Под келарами подразумеваются поляки [20, с. 24].

7 Г. С. Саблуков перевел этот этноним как «немцы» [4, с. 151], хотя необходимо уточнить, что под этим словом, заимствованным из славянских языков, в те времена подразумевались не только народы, говорящие на германских языках, но и все западноевропейцы в целом [21, с. 178].

8 Согласно Рашид ад-Дину, Бату-хан скончался в 650/1252 г. на берегу р. Итил, прожил 48 лет [22, с. 81], согласно сочинению Улугбека, Бату-хан скончался в 654/1256-57 г. [11, с. 87].

9 В тексте издания рукописи 1871 г. встречаются два варианта написания имени: Берке хан (برکە خان) или Бйрке хан (بورکە خان).

10 В тексте перевода Г.С. Саблукова при упоминании имени Сартакй уйлана (اوغلان), слово «уйлан» было пропущено [4, с. 151].

11 В тексте издания 1871 г. встречаются два варианта написания: Сарайджик (سرایجی) и Сарайчик (سرایچی).

12 Согласно Му`ин ал-Дина Натанзи, Берке-хан умер «вблизи Дербендского моря, на [берегу реки] Терек в 665/1267 году» [13, р. 74].

13 Согласно сведениям Улугбека, Берке взшел на престол в 654 году/1256-57 г. и правил семь лет [11, с. 88].

14 По сведениям анонимного сочинения «Му`изз ал-ансйб» Менгу-Тимур (Мунка-Тимур) находился на престоле Улуса Джучи в течение 16 лет с 665/1266-67 г. до своей смерти в 681/1282-83 г. [20, с.49], согласно же нумизматическим данным правил в 664-679/1266-1280 [19, с.164].

15 Согласно Рашид ад-Дину, Менгу-Тигур скончался в 681/1282-83 г. [22, с.83].

16 Так-Тәгү хан (Тукта, Туктай) – годы правления: 689-712/1290-1312 гг. [19, с. 163].

17 Так в чагатайском тексте и в переводе П. И. Демезона [12, р.183], а также в ташкентской рукописи XVII в. [8, л.101б]. Согласно Г. С. Саблукову, Узбек-хан стал править в 30 лет [4, с.154].

18 Согласно Фасиху Хавафи, Узбек-хан скончался в первый день джумада ал-авваля 741/24 октября 1340 г. в Сарайи ал-Джадид [23, с. 47].

19 Фасих Хавафи приводит точную дату восшествия Джанибек-хана на золотоордынский трон – 2 раджаба 742/12 декабря 1341 г. [23, с. 47].

20 Бердй-бик хан - годы правления: 758-760/1357-1359 гг. [19, с. 164].

21 Можно сравнить переводы этой пословицы в исполнении Г. С. Саблукова и П. И. Демезона [4, с. 156; 15, р.186].

Заключение

Таким образом, приведённый перевод извлечений из «Шаджара-йи турк ва мугул» показывает, что сочинение содержит оригинальные сведения по истории правления Батү-хана и его потомков. Опираясь на материалы хулагуидских и тимуридских исторических сочинений, Абӯ ал-Гәзй-хән дополнил историю Чингизидов новыми данными. Следует отметить, что сочинение «Шаджара-йи турк ва мугул» создано в Хорезме в соответствии со сложившимися в регионе историографическими традициями. История Золотой Орды излагается Абӯ ал-Гәзй-хәном с точки зрения историка XVII века, где отражены особенности развития исторической мысли той эпохи.

Сочинение «Шаджара-йи турк ва мугул» является важным письменным источником и содержит ценные сведения по истории тюркских народов. Фактический материал сочинения позволяет нам реконструировать многие исторические события,

происходившие в Центрально-Азиатском регионе. Несколько поколений востоковедов из разных стран изучали и высоко оценивали данный источник. Существующие переводы «Шаджара-йи турк ва мугул» на западных и восточных языках были выполнены с различных списков сочинения, переписанных в более позднее время. И как следовало ожидать, эти списки рукописей порой содержат различные пропуски и противоречивые сведения даже при описании одних и тех же исторических событий. Кроме того, переводы сочинения зачастую искаженно передают общий смысл содержания, не учитывают особенности стиля восточного текста и языка.

Следует отметить, что ценность и значение исторического сочинения ярко демонстрируются при наличии полного перевода оригинального текста сочинения. Только доступность всего текста сочинения поможет многим исследователям получить представление об истинной цели и намерениях автора при написании своего исторического труда.

С учетом современных требований, предъявляемых к научным переводам восточных письменных памятников, а также на основе накопленных знаний почти за два столетия, необходимо осуществить новый перевод «Шаджара-йи турк ва мугул», взяв за основу наиболее оригинальные и полные списки сочинения. Издание критического текста сочинения может стать прекрасным пособием для подготовки молодых специалистов. Перевод же на английский язык исторического труда Абӯ ал-Гәзй-хәна позволит более широкому кругу людей во всем мире познакомиться с историей и культурой тюркских народов.

Благодарности

Автор выражает свою искреннюю признательность коллегам-востоковедам Аманулле Буриеву, Акраму Хабибуллаеву и Нурёгди Тошову за помощь и консультации во время выполнения данного исследования.

Список литературы

- 1 Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI – XVIII вв. Письменные памятники / Б.А. Ахмедов. – Ташкент: Фан, 1985. – 259 с.
- 2 Ұлық ұлыс (Алтын-Орда), Шағатай, Моғолстан мемлекеті. Артефактілер мен тарихи деректердің таңдаулы жинағы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2019. – 510 б.
- 3 Тулибаева Ж.М. История Золотой Орды в хивинской историографии // Золотоордынское обозрение. – 2020. – Т. 8. – № 2. – С. 366–377.
- 4 Родословное древо тюрок, хивинского хана Абуль-гази, перевод с предисловием Г.С. Саблукова и с примечаниями Н. Ф. Катанова // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Том XXI. Вып. 5-6. Казань. 1906. – С. 1-224.
- 5 Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского / А. Кононов. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – 288 с.
- 6 Spuler B. Abu 'l-Ghazi Bahādur Khān // Encyclopaedia of Islam. New Edition. V.I. Leiden: E.J. Brill, 1986. – P.120-121.
- 7 Allaeva N. The Shajara-yi Turk as an Important Source on the History of the Relations between Khiva and its Neighbors // Journal of Persianate studies. – 2014. – Vol. 7: Iss. 1 – P. 55-87.
- 8 Абӯ ал-Ғазӣ-хән. Шаджара-йи турк ва мугъл. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. - № 851. -194 с.
- 9 Aboul Ghāzi Bēhādour Khan. Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome I. Texte. – St. Pétersbourg, 1871. – 386 p.
- 10 Woods John E. (1987) The Rise of Timūrid Historiography // Journal of Near Eastern Studies. – 1987. – Vol. 46. No. 2. – P. 81-108.
- 11 Тулибаева Ж. М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. – С. 79-100.
- 12 Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института Востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения / Н.Д. Миклухо-Маклай. – Москва: Наука, 1975. - 450 с.
- 13 Natanzi Mu'in al-Din Muntaxab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonime d'Iskandar). Publiés par Jean Aubin. – Teheran: Librairie Khayyam, 1957. – 492 p.
- 14 Абулғазий. Шаджарайи турк / Абулғазий. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 б.
- 15 Aboul Ghāzi Bēhādour Khan. Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome II. Traduction. – St. Pétersbourg, 1874. – 393 p.
- 16 Греков Б. Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение / Б.Д. Греков, А. Ю. Якубовский. - Москва: Изд-во АН СССР, 1950. – 480 с.
- 17 Козин С. А. Сокровенное сказание. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 619 с.
- 18 Бартольд В.В. Работы по исторической географии / В.В. Бартольд. – Москва: Вост. лит., 2002. – 711 с.
- 19 Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии / Стэнли Лэн-Пуль. – Москва: Вост. лит. Муравей, 2004. – 311 с.
- 20 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным / В.Г. Тизенгаузен. – Москва: Изд-во АН СССР, 1941. – 308 с.
- 21 Словарь русского языка XI-XVII вв. Выпуск 11. (Не-Нятый). - Москва: Наука, 1986. – 456 с.
- 22 Рашид ад-дин. Сборник летописей / Рашид ад-дин. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 253 с.
- 23 Тулибаева Ж. М. «Муджмал-и Фасихи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 5. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – С. 45-52.

Ж. М. Тулибаева

Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

«Шаджара-йи турк ва мугъл» шығармасынан Алтын Орда тарихы бойынша үзінділер

Аңдатпа. Мақалада Абӯ ал-Ғазӣ-хән Чингизий Хвāразмӣ авторы болып табылатын «Шаджара-йи турк ва мугъл» атты ғылыми еңбектің жетінші тарауында берілген Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтер қарастырылып, оларға талдау жасалынады.

«Шаджара-йи турк ва мугұл» шығармасы ғалымдар мен оқырмандардың кең тобына жақсы таныс, өйткені қолжазбаның мәтіні мен оның аудармалары XVIII ғасырдың екінші ширегінен бастап Еуропа және Азия елдерінде, сондай-ақ Ресейде бірнеше рет жарияланған. Олардың ішінен тек 1874 және 1906 жылдарда жарық көрген П. И. Демезон мен Г. С. Саблуковтың француз және орыс тілдеріне аудармалары бүгінге дейін ғалымдар арасында белгілі бір дәрежеде сыни тұрғыдан пайдалануға қолайлы деп танылған. Алайда, осы екі басылымдарда жекелеген қателер мен дереккөз мәтінінің мағыналық бұрмалаушылықтары кездесетіндігін атап көрсету керек. Осыған орай, оқырмандар назарына ұсынылып отырған мақалада Абұ ал-Гәзй-хән шығармасының «Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы хан және оның ұрпақтарының Дешті Қыпшақта билік етулері туралы» деп аталатын жетінші тарауының өзі жүзеге асырған түсіндірмелі аудармасын автор ұсынады.

«Шаджара-йи турк ва мугұл» берілген мәліметтерді Рашйд ал-Дйн, Му'йн ал-Дйн Натанзй, Мирза Улұғбек, Фасих Ахмад ал-Хавāфй шығармаларында берілген мәліметтермен салыстырмалы – сыни талдау жүргізу, авторлар сипаттаған тарихи оқиғаларды баяндауда ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Абұ ал-Гәзй-хән біздің заманымызға жетпей қалған дереккөздерді қолдана отырып, Алтын Орда билеушілерінің тарихын жекелеген деректермен толықтарған хиуалық туындыда басқа авторларда қамтылмаған мәліметтер кездеседі.

Түйін сөздер: Алтын Орда; Шыңғыс хан ұрпақтары; деректану; арабографиялық дереккөздер; Абұ ал-Гәзй-хән; Шаджара-йи турк ва мугұл

Zh.M. Tulibayeva

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Extracts on the history of the Golden Horde from the Shajar-yi turk va mugul

Abstract. The article analyzes information on the history of the Golden Horde, contained in the seventh article of historical work of Abū al-Gāzī khan Chīngīzī Khvārazmī the Shajara-yi turk va mugul, which is one of the most significant monuments of Turkic written heritage. The purpose of the study is the introduction into scientific circulation of a new translation of valuable material on the history of the Chingizids.

The work Shajara-yi turk va mugul is well known to scientists as the text of the manuscript. Its translations have been being published numerously in European, Asian countries, and in Russia since the second quarter of the 18th century. Translations by J. J. P. Desmaisons and G. S. Sablukov into French and Russian published in 1874 and 1906 are still recognized by scientists to a certain extent acceptable for critical use.

However, it should be emphasized that in the text of these two publications, there are some errors and semantic distortions of the source's text. In this regard, the article provides a commented translation of the seventh chapter of Abū al-Gāzī khan's work under the title "Mention of the reign of Jochi Khan, the eldest son of Genghis Khan, and his descendants in Desht-i Kipchak".

The comparative-critical analysis of the information of the Shajara-yi turk va mugul with the data of the works of Rashīd ad-Dīn, Mu'īn al-Dīn Natanzī, Mirza Ulūgbek, Fasih Ahmad al-Khawāfī made it possible to reveal the similarities and differences in the account of the historical events described by the authors. Abū al-Gāzī khan, using extant sources, supplemented the history of the rulers of the Golden Horde with individual facts; the Khiva work contains information missing from other authors.

Keywords: The Golden Horde; Chingizids; source studies; Arabic-script sources; Abū al-Gāzī khan; Shajara-yi turk va mugul.

References

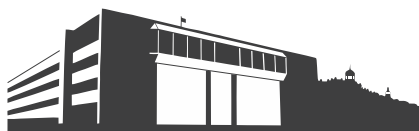
- 1 Ahmedov B. A. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii. XVI - XVIII vv. Pismennye pamyatniki [Historical and Geographical Literature of Central Asia. The 16th-18th centuries. Written Monuments] (Fan, Tashkent, 1985, 259 p.), [in Russian].
- 2 Ulyq uly (Altyn-Orda), Shağataı, Moğolstan memleketi. Artefaktiler men tarihı derekterdiñ tañdaıly jınaǵy [Ulug Ulys (Altyn-Orda), Chagatai, and the state of Moghulistan. An exquisite collection of artifacts and historical data.] (Ǵylym, Astana, 2019, 510 p.), [in Kazakh].
- 3 Tulibayeva Zh. M. The History of the Golden Horde in Khivan Historiography. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. Vol. 8, No. 2. 2020. P. 366–377, [in Russian].

- 4 Rodoslovnoe drevo tyurkov, khivinskogo khana Abul'-gazi, perevod s predisloviem G. S. Sablukova i s primechaniyami N. F. Katanova [Genealogy of the Turks, Khivan Khan Abul-Gazi]. Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete [Bulletin of the Society of Archeology, History and Ethnography at the Imperial Kazan University]. (Volume 21, Issue 5-6, Kazan, 1906, 1-224 p.), [in Russian].
- 5 Kononov A. N. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi khana khivinskogo [Genealogy of the Turkmen. Work of Abu-l-Gazi Khan of Khiva]. (Izdatelstvo AN SSSR, Moscow, 1958, 288 p.), [in Russian].
- 6 Spuler B. Abu 'l-Ghazi Bahādur Khān. Encyclopaedia of Islam. New Edition. VI. (E.J. Brill, Leiden, 1986, 120-121 p.).
- 7 Allaeva N. The Shajara-yi Turk as an Important Source on the History of the Relations between Khiva and its Neighbors. Journal of Persianate studies. Vol. 7: Iss. 1 2014. P. 55-87.
- 8 Abū al-Gāzī khān. Shajara-yi turk va mugl [The family tree of Turks and Mongols]. The manuscript of Al-Biruni Institute of Oriental Studies of AS RUz, No. 851, 194 f., [in Chaghatay].
- 9 Aboul Ghāzi Bēhādour Khan. Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome I. Texte. (St. Pétersbourg, 1871, 386 p.), [in Chaghatay].
- 10 Woods, John E. The Rise of Tīmūrid Historiography. Journal of Near Eastern Studies. Vol. 46, No. 2. 1987. P. 81-108.
- 11 Tulibayeva Zh. M. "Ulus-i arba-yi Chingizi" kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoy Ordy ["Ulus-i Arba-yi Chingizi" as a Source for Studying the History of the Golden Horde]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statey [Issue 4, editor I. M. Mirgaliev. (Sh. Marjani Institute of History of AS RT, Kazan, 2011, 79-100 pp.), [in Russian].
- 12 Miklouho-Maklay N. D. Opisanie tadzhikskikh i persidskikh rukopisey Instituta Vostokovedeniya. Vyp. 3. Istoricheskie sochineniya [Description of Tajik and Persian manuscripts of the Institute of Oriental Studies. Issue 3. Historical writings] (Nauka, Moscow, 1975, 450 p.), [in Russian].
- 13 Natanzi, Mu'in al-Din Muntaxab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonime d'Iskandar). Publiés par Jean Aubin. (Librairie Khayyam, Teheran, 1957, 492 p.), [in Persian]
- 14 Abū al-Gāzī khān. Shajara-yi turk [The family tree of Turks] (Cho'lpon, Toshkent, 1992, 192 p.), [in Chaghatay].
- 15 Aboul Ghāzi Bēhādour Khan. Histoire des Mogols et des Tartares. Publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. Tome II. Traduction. (St. Pétersbourg, 1874, 393 p.), [in French].
- 16 Grekov B. D., Jakubovskiy A. Yu. Zolotaya Orda i ee padenie [The Golden Horde and its fall] (Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1950, 480 p.), [in Russian].
- 17 Kozin S. A. Sokrovennoye skazaniye [Secret legend] (Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1941, 619 p.), [in Russian].
- 18 Bartol'd V.V. Raboty po istoricheskoy geografii [Works on historical geography] (Vost. lit., Moscow, 2002, 711 p.), [in Russian].
- 19 Stanley Lane-Poole. Musul'manskiye dinastii [The Mohammedan Dynasties] (Vost. lit. Muravey, Moscow, 2004, 311 p.), [in Russian].
- 20 Tizengauzen V. G. Sbornik materialov, otnosyashhihsya k istorii Zolotoy Ordy. T.2. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy, sobrannyye V. G. Tizengauzenom i obrabotannyye A. A. Romaskevichem i S. L. Volinym [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. T.2. Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin], (Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1941, 308 p.), [in Russian].
- 21 Slovar' russkogo yazyka XI-XVII vv [Dictionary of the Russian language XI-XVII centuries]. Issue 11. (Ne - Nyatyy) (Nauka, Moscow, 1986, 456 p.), [in Russian].
- 22 Rashid ad-din. Sbornik letopisey [Collection of chronicles], (Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1960, 253 p.), [in Russian].
- 23 Tulibayeva Zh. M. «Mudzhmal-i Fasihi» kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoy Ordy [Mujmal-i Fasihi as a Source of Study of the Golden Horde History]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statey. Vypusk 5. [The Golden Horde civilisation. Collection of articles. Issue 5] Sh. Marjani Institute of History of AS RT, Kazan, 2012, P. 45-52, [in Russian].

Сведения об авторе:

Тулибаева Жулдыз Мусаевна – доктор исторических наук, профессор Университета имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан.

Tulibayeva Zhuldyz Musaevna – Doctor of Historical Sciences, Professor of Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.

IRSTI 02.01, 13.01.11

L. Eisenberg

Harvard University, Cambridge, USA
(E-mail: leoraeisenberg@g.harvard.edu)

Janasozdik: codifying an inclusive Kazakh slang

Abstract. *This article performs an interdisciplinary analysis of the contemporary issues of the Kazakh language, a Turkic language whose history extends to the ancient Turkic era. There are many factors affecting language development, among them socio-cultural, political, and economic ones. Today, however, social networks are of great importance as a medium of communication – as well as, of course, of language development and change.*

This paper seeks to illuminate the greater significance of the janasozdik Instagram page in its quest to both codify and create a body of Kazakh slang that reflects the bilingual reality of most of the country's citizens. Rather than casting blame on those who mix Russian and Kazakh (and perhaps English) within a single Kazakh utterance, janasozdik encourages its followers – who are also its primary contributors – to do so. In this way, the page challenges notions of Kazakh linguistic purity and encourages greater participation in processes of Kazakhization, which have historically marginalized Russophones. Notably, I introduce the concepts of translanguaging and heteroglossia at the end of the article in order to posit that janasozdik occupies an important space in a bilingual country, i.e. providing vocabulary that its citizens do not yet have, but need both of the languages present in their daily lives to describe. In this work, I will take a decidedly multidisciplinary approach to my analysis of janasozdik: rather than examining it as a purely sociological or linguistic phenomenon, I will place the Instagram page in the context of Kazakhstan's political situation, linguo-historical development, and uniquely Kazakh cultural context. Hopefully, this diverse analysis will shed greater light than a traditional single-subject analysis, allowing for a more nuanced discussion of janasozdik's influence on Kazakhstan, Kazakhs, and Kazakh-speaking society.

Keywords: *language; slang; Kazakh language; Russian language; social media; Kazakhstan; bilingualism; language policy; translanguaging; heteroglossia.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-147-161>

Received: 29.06.2021 / Approved: 28.07.2021

Introduction

When I first began learning Kazakh, my friends and colleagues often mentioned how “clean” and “pure” my Kazakh was. I could not

understand what they meant until I compared their syntax and vocabulary with my own. When I said *kyskasy*, the “dictionary-Kazakh” word for “in short,” they nearly universally said *koroche*, the synonymous Russian discourse marker.

When I said *ademi qyz*, the Kazakh expression for “beautiful girl,” they often said *krasavitsa*, its Russian equivalent. My acquaintances rarely used these Russian words in formal contexts, however: in formal writing, they used the actual Kazakh word – but in conversation (both in person and over text), they preferred to use the Russian one, which had, in essence, become a part of their Kazakh speech. My friends’ patterns of Russian word usage in informal or slang Kazakh extended beyond words themselves, however: they often imposed Kazakh words onto a Russian grammatical construction. The Russian expression “*ia v kurse*” (“I’m in the know” or “I’m aware”), for example, often became “*men kurstamyn*,” which was its literal translation into Kazakh, with the Russian word *kurs* preserved.

In 2016, however, Tina Bainakova, a Kazakh-speaking Kazakhstani expat in Prague, began to translate English slang terms from the English-language slang site Urban Dictionary into Kazakh on her Facebook page [1]. Seeing how popular these translations had become, she and Zhalghas Ertai, another expat, began to develop the idea of *janasozdik*, a “modern dictionary of Kazakh slang... which gives names to things that exist in reality but have no name in Kazakh” [1].¹ Since its official online founding in 2017, the project has gained over eighteen thousand Instagram followers, created a Telegram channel/community of roughly five hundred, and made a website modeled after Urban Dictionary. It is easy, then, to dismiss *janasozdik* as little more than its Kazakh-language equivalent – but the implications of creating such a platform in the Kazakh language (and specifically for Kazakh slang) are far weightier than, say, in the English language.

The Kazakhstani Instagram page *janasozdik* (lit. “new dictionary”) is seeking to create a brand of Kazakh slang that goes beyond just using Russian words in Kazakh sentences, instead mixing together Russian, Kazakh, and English words to create new ones. Notable examples include the words *sandidat*, composed of the Kazakh word *san* (style/appearance)

¹ I will not capitalize this proper noun, as it is not capitalized on Instagram (where its primary audience is).

and the Russian/English word “candidate” to mean a political candidate who runs for show, and *imanitet*, composed of the Kazakh word *iman* (faith) and the Russian word *immunitet* (immunity) to mean someone’s belief that faith will protect them. These words are compiled into an online “modern dictionary of Kazakh slang and Kazakh terms, based on Urban Dictionary” [2]. The goal of the project is “to create words that would describe the reality, the events or the phenomena in our lives that don’t have a specific name in the Kazakh language,” as well as to “accumulate the slang that already exists in the Kazakh language,” although the latter only represents 5% of the project’s scope thus far [2]. While the group’s administrators invent many of the terms that describe Kazakh reality, users and followers are also encouraged to submit their own contributions to *janasozdik*’s ever-growing base of Kazakh slang.

This crowdsourcing contributes to the linguistically inclusive environment that *janasozdik*’s founders initially set out to create, i.e. one that acknowledges the multilingualism – usually bilingualism, but sometimes trilingualism – inherent to Kazakhstani society: “in Kazakhstan... there are two languages: one is the state language [Kazakh], and the other is the official language [Russian]. And all Kazakhs know both the state and the official language, but a certain part of the population, non-Kazakhs, for instance... know only the official language, which means... that they are not completely integrated into our society,” suggesting just how fundamental bilingualism is to full membership in Kazakhstani society [2].² This sentence loses its potency in English. According to the 1997 Law on Language of the Republic of Kazakhstan, Russian is considered the *ofitsial’nyi iazyk* (official language) while the Kazakh language is considered the *gosudarstvennyi iazyk* (state language). The state language “is the language of government administration, legislation, legal proceedings, and office work [business],

² Trilingualism has become increasingly prevalent following the government’s policy of trilingualism that encourages proficiency in Kazakh, Russian, and English, although being trilingual is not necessarily common.

present in all areas of social communication on the territory of the country" [3]. Russian, on the other hand, is described as follows: "in state organizations and local government bodies Russian is *officially* [emphasis mine] used on the same level as Kazakh" [3]. Indeed, the page seeks to create a dictionary of Kazakh slang which is, in fact, a collection of portmanteau words relying on Kazakh, English, and Russian alike, in effect linguistically codifying and acknowledging multilingualism within the Kazakh language and present in Kazakhstani society, encouraging the integration of Kazakhstani Russian (and even English) speakers into an increasingly Kazakh-speaking milieu.

Research methods

In the spirit of *janasozdik*, this paper takes a multidisciplinary approach to analyzing its impact on Kazakhstani, Kazakh, and Kazakh-speaking society. In order to understand the relevance of this collection of Kazakh slang, one must understand the history of Kazakhstan's linguistic development and its current demographics and politics (which include, of course, language policy), in addition to the sociological ideas of translanguaging and heteroglossia which are so relevant to Kazakhstani society. As *janasozdik* itself relies on all of these factors to create a social media page and community that have resonated with such a large audience, it is my hope that illuminating them for the reader will lead to greater understanding of the page's significance.

Discussion

Background on the Kazakh language and Kazakhstani demographics

The territory of contemporary Kazakhstan was incorporated into the USSR in 1920, first as an Autonomous Republic within the Russian Soviet Federative Socialist Republic and then as a Union Republic [4], although the Russian Empire had established a military presence in the area long before then. Indeed, in 1897, Slavs (i.e. Russians, Ukrainians, and Belarusians) constituted 12.8% of Kazakhstan's population,

while Kazakhs made up the vast majority [4]. This changing demographic pattern, however, laid the foundation for what was to come: in the early twentieth century, over 1.5 million Kazakhs were killed through the USSR's policies of *dekulakization*, which took a devastating toll on the then-seminomadic Kazakh people [4]. Soon after, the Soviet leadership, believing certain ethnic groups (namely Volga Germans, Koreans, and certain Caucasian ethnic groups) to be collaborating with the Axis Powers during WWII, deported them to Kazakhstan, further changing the newly established republic's already tenuous ethnic balance. Nikita Khrushchev's Virgin Lands Campaign encouraged thousands of Russian speakers (mostly Slavs) to come to Kazakhstan to cultivate the steppe. As a result, Kazakhs consistently represented an ethnic minority in their own titular republic, representing only 30% of the population by 1959 [4, 5].

After the dissolution of the USSR, however, Kazakhstan's demography began to change once again: Russians emigrated en masse to Russia after the breakup of the USSR; many Jews emigrated to Israel; and Germans emigrated to Germany [6]. After more than a century, Kazakhs have once again become the ethnic majority in their own country largely thanks to their higher fertility rates and the emigration of non-Kazakh ethnic groups [7]. Today, Kazakhs constitute 68% of the population, and Russians 19.3% [8].

Nevertheless, centuries of Russian/Soviet rule and forced (arguably genocidal) demographic change have led, in turn, to linguistic shifts in Kazakhstan.³ Policies of Russification beginning in the late 1930s repressed the development and everyday usage of the Kazakh language: "in 1938, the teaching of Russian at all non-Russian schools became obligatory... in 1941, benefits for specialists with a knowledge of Kazakh were terminated... and the Kazakh State Terminology Committee was abolished... A number of Kazakh schools, mostly in cities, Kazakh departments at

³ I would like to acknowledge that some scholars consider this murder of so many Kazakh lives genocidal, but I do not wish to delve into the historical debate surrounding this classification. Likely the most well-known book on the subject is Sarah Cameron's *The Hungry Steppe*.

universities, Kazakh newspapers and magazines were closed” [4, 308 p.]. Russians became the majority ethnic group in fifteen of seventeen urban oblast centers [9], creating Russophonic cities with few Kazakh-medium schools. Indeed, “in the 1989 census, less than 1 percent of urban Kazakhs claimed fluency in the Kazakh language” [9, 101 p.] – while, that same year, 64.2% of the general Kazakh population claimed to be fluent in Russian, and between 80 and 90% of the Kazakh urban population, at the least, was literate in Russian [9, 102 p.]. As time went on, more and more Kazakhs claimed fluency in Russian, but the number of non-Kazakhs claiming fluency in Kazakh stayed around one percent [5], while many, if not most, urban Kazakhs did not know the language at all [9]. Russians, on the other hand, “were not just a demographic majority, they were also a dominant group politically, economically and culturally... in 1955-1972, native occupancy of Kazakhs in all leading jobs was 46.6%, native occupancy in administrative positions was 6.7%. Russians also controlled intellectual life: the share of non-Russian scientific workers in 1960 was 21.4%, and in 1973 this figure was 29.8%... Ethnic stratification of the labor force had its consequences in terms of the relative prestige of particular ethnic groups and social values of Kazakh and Russian. Since Russian-speaking newcomers were employed in better paid and more prestigious economic sectors, while Kazakhs worked on the land, the prestige of ethnic Kazakhs and their language dropped,” which, in turn, led to the linguistic and cultural Russification of urban Kazakhs, as well as the pervasive influence of the Russian language and culture across the entire country [5, 444-445 p.].

Kazakhization: language, policy, and demographics

After the breakup of the USSR, many of Kazakhstan’s urban centers remained (and remain) Russophonic. I have, for example, anecdotally encountered the idea, among Kazakhs and Russians alike, that few people in Almaty, Kazakhstan’s largest city and former

capital, speak Kazakh. I must note that I find this claim incorrect. Over the years that I have spent in Kazakhstan, I have observed that while nearly all Almaty residents understand Russian, it is not the first or even the preferred language for many. Nevertheless, Almaty’s Russophonia is, in some part, due to there having been only one Kazakh-medium school for urban children in Almaty from 1968 until the end of the 1970s [5]. If true, this is changing: for one, increasing numbers of Kazakhstanian school and university students are being educated in Kazakh – such that they are now a clear majority [4, 9, 10]. This growth in Kazakh-language education is closely tied to the government’s policies of Kazakhization, whose goal is “to upgrade the status of the Kazakh language” [5, 449 p.]. This has meant the “incorporation and legitimization of Kazakh in the major state institutions such as government bodies, education, and mass media, as well as in the names of geographic locations, streets, roads and organizations” [5, 449 p.], as well as the official creation of new Kazakh terms in order to support the developing language’s vocabulary in the modern era [5, 11].

It is, however, difficult to quantify the attendant growth in Kazakh language proficiency, with Dave writing that some Kazakh scholars believe that 40% of Kazakhs do not speak the language, with others believing that it is only 28% [12]. Smagulova finds that 82.7% of Kazakhs self-report their oral proficiency in Kazakh as fluent – but only 58.4% say the same for Russian (although 17.1% of all Kazakh respondents chose not to answer the question) [5]. Sharipova writes that only 59% of *Kazakhstanis* – not Kazakhs – said that they speak Kazakh fluently, while 71% claimed to speak Russian fluently [13]; the 2021 statistics for Kazakhs alone may be (and likely are) higher, but I have been unable to find them. In any case, 59% is far below the percentage of Kazakhs in the population. These discrepancies can, at least in part, be attributed to the problematic phrasing of questions regarding one’s “native language” (*rodnoi iazyk or ana tili*), which, despite being considered one’s first or most fluent language in English, refers to the language of one’s nationality or ethnic group in Russian and Kazakh alike [14,

15, 16]. Regardless, the number of Kazakhstanis proficient in Kazakh – as well as the number of Kazakh proficient in Kazakh – has certainly grown since the Soviet era.

Policies of Kazakhization, however, do not mean that Russian is no longer in the picture, even for young people who are being educated in Kazakh: Kuzhabekova writes that “outside the classroom settings and beyond communication with immediate family members, even students receiving education in Kazakh tend to use Russian as an alternate or the main language of communication” [10, 10 p.]. Note, however, that Kuzhabekova’s study specifically concerned urban students in mixed-language schools, i.e. schools that have both Russian and Kazakh-medium “tracks.” Rural students’ use of Russian is likely much lower. According to Kuzhabekova, this is especially true of Kazakh-medium-class students’ consumption of media (such as, for instance, janasozdik’s competing pages on Instagram). Further, Russian media content is still dominant on television, even if legislation has mandated more broadcasting of Kazakh-language content [4, 9, 16, 17, 18] which is often of poor quality [17, 18]. Russian is, then, very much a fixture of Kazakhstani life – and not just in *urban* areas. Dave writes that even Kazakh-speakers like Almas, an aitys participant who refuses to speak in Russian and “believes that internationalism is a negation of ethnic identity,” “habitually watched American movies or Russian soap operas on the television [with his family],” suggesting that even nationally minded, Kazakh-dominant Kazakhs routinely consume Russian content [12, 66 p.].⁴

The “Shala-Kazakh Language” and Inclusivity: The Idea Behind Janasozdik

Despite Russian’s prevalence and the increasing use of Kazakh in Kazakhstani life, the country’s two linguistic communities remain segregated: “most of the media, including print, radio, and television broadcasting, are sharply bifurcated along the Russian/Kazakh language divide. Kazakh and Russian language newspapers,

magazines, radio stations, and local television networks not only use different languages, but they usually orient their programming to what they perceive to be different kinds of audiences, address different topics of interest, and are written and produced by different journalists” [19, 122-123 p.].

This societal division is decreasing, however, as increasing numbers of Russophone Kazakh parents send their children to Kazakh-medium schools [7, 20]. Interestingly, however, in an interview, Bainakova noted that language-based schools, classes, and curricula have led to societal (and ethnic) segregation [21].

This media segregation works in tandem with the societal division between *shala-Kazakhs* (lit. “half-Kazakhs”) and *naghyz-Kazakhs* (lit. “real Kazakhs”), Russified Kazakhs who speak Kazakh poorly/mix it with Russian and Kazakhs who speak Kazakh well and are close to Kazakh traditions and culture, respectively. There also exists the separate term *mankurt*, which Dave describes as “a term of disapproval that nationalists and pure Kazakh-speakers frequently employ against their urban brethren, chastising them for allegedly abandoning their native language and ancestral knowledge to imbibe Russian language and culture” [12, 52 p.]. For the purposes of this article, I will take *mankurt* to be a synonym of the word *shala-Kazakh*, even though their origins are different (as well as their possible connotations), in order to preserve the clarity of the contrast between *naghyz* and *shala-Kazakhs*, which I will demonstrate as being fundamental to understanding the contribution of janasozdik to the Kazakh language and society.

In his book exploring the phenomenon of *shala-Kazakhs*, Zhakupov outlines the primary characteristics of *shala-Kazakhs* as the following: logic-based consciousness, cultural Russification, and aspirations toward higher standards of consumption [11], tying the emergence of *shala-Kazakhs* to Western neoliberalism. Nevertheless, he stresses that despite cultural Russification, “any given *shala-Kazakh*, perhaps, will not be able to say a single sentence in his native language [here meaning Kazakh], does not show any marked interest in national [Kazakh] culture, and

⁴ Aitys is a Kazakh form of poetic “battles.”

knows the history of his people poorly. In him, however, sits a deep understanding of the fact that he is a Kazakh" [11, 14 p.].

Foster, however, offers a different definition: "Shala-Kazakh arose as a term used to describe these Kazakhs who are trying to 'relearn' their native language and the language mixing that supposedly results from their efforts," which offers a less political definition of the social group in her analysis of the "Shala-Kazakh Language Lessons" skit on the Kazakhstani comedic show *Nasha KZasha* [22, p. v]. She does acknowledge, however, the stigma attached to the term, i.e. that those who "speak shala-Kazakh" or who are shala-Kazakhs are often considered detached from their own culture. These skits feature the kind of language mixing (i.e. "code-switching" or "code-mixing," as used above) inherent to "young, urban, Russified Kazakhs" [22, 2 p.]. She goes on to determine that "parodying this idea of a pure Kazakh language... casts doubt onto the existence of a monolingual language at all," which Jankowski explicitly mentions later in this paper [22]. In her work, Foster introduced a helpful term: the Shala-Kazakh language, which she describes as follows: "[a] heteroglossic language, or language that draws on many different sources at once in each utterance [here Russian and Kazakh both]... the Shala-Kazakh language links characteristics of both Russian and Kazakh speakers to Shala-Kazakh speakers" [22, 3 p.]. Indeed, she also writes that "often, any nonstandard version of Kazakh is labeled 'Shala-Kazakh'" [22, 8 p.]. The "shala-Kazakh language," as it were, has even been labeled as such in scholarly works on linguistics, such as Smagulova (2017).

In this paper, I will use Foster's definition of *naghyz-Kazakhs* and *shala-Kazakhs*, as I believe it to be more appropriate to the scope of this paper, given its focus on language, as well as more sensitive to the realities of shala-Kazakh-ness, as it were [22]. The assumption that I find flawed with regard to Zhakupov's classification is that he implies that *naghyz-Kazakhs* are traditional and conservative, while *shala-Kazakhs* are liberal and Westernized. While this may be rooted in truth – there are, after all, comparatively fewer

Russian speakers than Kazakh speakers in rural areas – it is simplistic. As Tina, the founder of *janasozdik* said: "Kazakh-speaking people don't necessarily have to be from an *aul* [village], don't necessarily have to be uneducated... this stigma isn't true. A Kazakh-speaking person can have liberal views, can be a vegan, can be a feminist... This person can be any kind of individual. Their speaking Kazakh isn't a flaw" [23]. Further, this paper is focusing on language, rather than ideas of Western neoliberalism.

While this bifurcation illustrates the social contrast (and conflict) in Kazakh society, it is simplistic: after centuries of Russian and Soviet domination and influence, the Kazakh language itself has become full of calques from Russian: nearly any Kazakh will include Russian/Russified discourse markers, words, constructions, or calques in her speech. Jankowski has noted that mixing of Russian and Kazakh together within Kazakh speech (which he calls code-switching and code-mixing, to be discussed below) is common – dating back even to the 18th and 19th centuries [24]. He writes that: "a specialist in Turkic languages... is astonished that instead of genuine Kazakh words he read in these [traditional Kazakh] texts he hears Russian words and phrases in almost every utterance. Naturally there also exists a high standard variety of Kazakh, free of codemixing and code-switching, but in most cases it functions in strictly limited situations," suggesting the extent to which the Russian language has influenced Kazakh speech [24, 25 p.].

Muhamedowa also mentions using both Russian and Kazakh within Kazakh speech as "a part of Kazakhstan's language reality among bilingual Kazakhs in cities" [25, 332 p.], although the presence of Russian extends well beyond cities, given the dominance of the language in the media sphere. Foster writes that "often speakers described as speaking monolingual Kazakh use many Russian borrowings which only further blurs the boundaries between languages based on linguistic features" [22, 27 p.], suggesting that the shala-Kazakh label is, at least in part, rooted in ideology and social perceptions of "valu[ing] linguistic purity and disparaging mixed varieties

of languages as *shala Qazaq* [sic] (“incomplete or clumsy Kazakh” in translation from Kazakh)” [26, 44 p.].

Notably, Genina writes that among Mongolian Kazakhs, who are widely believed to have preserved a “purer,” pre-Soviet version of the Kazakh language and culture, “criticized Kazakhstani Kazakhs’ lack of hospitality, loss of nomadic customs, linguistic Russification, and absence of religious knowledge and practice. For many of them, Kazakhstani Kazakhs are first and foremost *shala kazaks* [sic]... with, as a few have pointed out... Kazakh faces and Russian souls” [19, 81 p.]. In this way, Kazakhstani Kazakhs, having been subject to Russian/Soviet dominance and Russification, culturally and linguistically, cannot possibly be “pure” *naghyz Kazakhs* in bilingual Kazakhstani society. It is in this way that the Kazakh language bears the results of decades of cultural and linguistic Russification. Genina, for example, refers to Dave (2007) when she notes that “in post-Soviet Kazakhstan, it is common to hear discussions of the Kazakh language as ‘artificially stunted in its natural development by the spread of Russian of Russian. Not allowed to develop [during the Soviet era], it lacks ‘modern’ vocabulary and concepts and is therefore impossible to use for business or science” [19, 92 p.].

Slang, too, bears the imprint of Russification: Kazakh slang is often discussed in terms of Russian words (or English words, given Kazakhstan’s level of globalization), with many Kazakh slang terms simply defined as Russian terms inserted into Kazakh or Kazakh words imposed on a Russian structure, as discussed in the introduction [27, 28, 29, 30]. Not all Kazakh slang terms, of course, come from Russian. In scholarly discussions, however, much of it is often described as Russian words inserted into Kazakh speech or as Kazakh and Russian words imposed on a Russified structure. This means that being a *naghyz-Kazakh* is harder than ever before – and that being a *shala-Kazakh* or speaking *shala-Kazakh* is ever more common, even if its speakers deny it.

The policies and movement of Kazakhization have necessitated a dedication to the purity of the language, as well as to the social ideologies

deeming language mixing impure: “the pervasive and persisting nature of Russian in Kazakhstan’s language ecology is... constructed as an impure, foreign influence... awareness of this threatening discourse has led to a slew of language and educational policies and initiatives... which seek to erode the status of Russian as part of Kazakhstan’s linguistic and ideological landscape” [31, 42-43 p.]. For example, Zhakupov quotes Tairov (2005) as saying that the “the Kazakh terminological commission has been creating new words in the Kazakh language at record-breaking speeds for over ten years. Many words, including international terms, that have come into the Kazakh language over the last 70+ years, are being translated into the Kazakh language. And when translating these international terms, their fundamental meaning changes,” creating mistranslations of existing Kazakh words, as well as translations of words introduced to Kazakh via Russian now being translated back into Kazakh, e.g., *airport* – which is *aeroport* in Russian – becoming *auetzhai* in Kazakh, rarely used in informal conversation [11, 22-23 p.].⁵

Indeed, the effort to “Kazakhify” the Kazakh language has created terms that even much of the *naghyz-Kazakh* population would prefer to keep in Russian – signifying the level to which even *naghyz-Kazakhs* speak the “*shala-Kazakh* language.” Tairov (2005) writes that “I grew up in an aul, graduated from a Kazakh[-medium] school, always got top grades on my Kazakh language and literature exams, and read Kazakh literature. But words like *gharysh* [better known in Russian as *kosmos*, i.e. space], *paiyz* [better known in Russian as *protsent*, i.e. percent]... I have never encountered in my life” [11, 23 p.]. Zhuravel’ et al. have also written about the frustration that these words brought forth in the broader population, some members of whom have called them “incomprehensible and MADE UP [emphasis author’s]” [32, 22 p.]. It seems that Zhakupov had good reason to say that “the development of the

⁵ By “mistranslated,” I mean using already existing Kazakh words to mean something else. For example, *adilet* means “fairness,” but is used in contemporary Kazakh to mean justice (i.e. legally, as in the Ministry of Justice).

Kazakh language is too important an endeavor to entrust it to linguists” [11, 23 p.].

Janasozdik finds itself, then, at a curious juncture: it is an unequivocal voice for the popularization of the Kazakh language that has created a platform to motivate native and non-native speakers alike both to learn and contribute to the Kazakh language. And like the Kazakh terminology commission contemporary to it, janasozdik has created dozens of new (slang) words – some of which have even come into popular usage. But while governmental agencies provoke the ire of the masses by creating Kazakh words that already exist and are generally used in Russian, janasozdik chooses instead to fill the gaps in the Kazakh language by creating words for phenomena inherent to Kazakhstani reality in a language authentic to its bilingual society. It is likely for this reason that the page does not incur the wrath of the population: rather than creating inauthentic words to replace those which already exist and are in public usage, janasozdik adds to the already existing Kazakh vocabulary – and codifies it for future generations. This is not to say, however, that the group has not encountered ideologies of linguistic purism among its Kazakh-speaking followers whose “attitude toward the language is like an attitude toward a pretty book that you put on a shelf and dust, afraid to ruin it” [1]. The group rejects the idea that the Kazakh language is something holy or immutable: “the Kazakh language is not only the language of Abay and other classics; it belongs to those who use it here and now” [1].

And those who use the language “here and now” are hardly all linguists: the page is run by Kazakh-speaking “enthusiasts” personally invested in the development of their language. “In order to establish [more terms in Kazakh], we need more education, we need more knowledge in Kazakh... and this isn’t what needs support from the government. It also depends on enthusiasts,” like the members of janasozdik who first met in Prague to translate Urban Dictionary into Kazakh [2]. As a result, they are largely freed of the official ideological burden of linguistic purity, facing instead only their own societally ingrained biases. The founders of janasozdik, though, have

tried to move away from them by creating the platform as a space for both inclusivity and play with language: “community is very important when you are learning a language, and that’s why... we founded an online community... the janasozdik chat... please come if you know at least some basic Kazakh and some other languages, since we like to mix and play with languages. So go join the chat and be creative [*go kreativit’* – itself a Russian expression using English words imposed on a Russian construction]” [32]. By opening the janasozdik movement to non-fluent Kazakh speakers and speakers of other languages, this movement in Kazakh vocabulary and slang creation and language popularization is blurring the lines between *shala-Kazakh* and *naghyz-Kazakh*, including them in one space and blending their vocabularies into one language, albeit a slang one. Foster refers to Sherzer and Webster (2015) when writing that “speakers constantly combine different linguistic elements and social influences together in their everyday speech, especially in a multilingual environment, making play fundamental to all language use... this ability to play with language and the attention it brings to particular features also leads to language change” [32, 19 p.]. This linguistic “play” here is indeed bringing language change and, with it, meaningful societal change: it is creating a body of Kazakh slang that rejects the separation of *naghyz* and *shala-Kazakhs*.

According to Bainakova, the idea behind the platform is to create a more inclusive society: “for any language to grow, we need to become inclusive and liberal,” largely in a reference to *shala-Kazakhs* [21]. In interviews, individual members of the group have strongly suggested that they are personally against this categorization: “you can [be a Kazakh], if you consider yourself one... I used to think that without [knowing] the Kazakh language, you aren’t a Kazakh. But now I think otherwise,” says Maqsat Malik, one of the group’s contributors [21]. Being a *naghyz-Kazakh*, then, enters the realm of self-identification, independent of one’s linguistic competence. And the creation of a slang page that is built on the premises of playing with language and including community members in the creation of slang,

must, by definition, threaten the purity of the Kazakh language, both by the people who speak it natively and those who are afraid of learning it for fear of stigma from their ethnic compatriots. In this case, then, it seems that the creators of *Janasozdik* operate very much in line with the theories of heteroglossia and translanguaging, both of which stand in opposition to linguistic purism, whether it be within the language itself or in the delineations of code-mixing and code-switching used to identify individual speakers' patterns.

Janasozdik as an acknowledgement of translanguaging and heteroglossia

Bakhtin began to write about the "internal stratification present in every language at any given moment of its historical existence" [33, 263 p.], which he defines as heteroglossia (*raznorechiie*), in contrast to the idea of a unitary language. Indeed, Bakhtin writes that linguistic "disciplines" (linguistics, philology, etc.) "know only two poles in the life of language, between which are located all the linguistic and stylistic phenomena they know: on the one hand, the system of a unitary language, and on the other hand, the individual speaking in his own language," which can here be translated to the Kazakh terminological commission seeking to create a unitary, pure version of the language on one pole and the "shala-Kazakh language" on the other [33, 269 p.]. *Janasozdik*, then, finds itself a consummately heteroglossic place between these two "poles": it is a codified reflection of the spoken Kazakh language, which nonetheless draws heavily on Russian. In other words, it is a unitary representation of the heteroglossia inherent to Kazakhstani society, the constant mixing of Russian, Kazakh, and now English. Yet it is precisely this "orientation towards unity," in Bakhtin's words, "that has compelled scholars to ignore all the verbal genres [quotidian, rhetorical...] that were the carriers of the decentralizing tendencies in the life of language, or that were in any case too fundamentally implicated in heteroglossia" [33, 274 p.]. While scholars such as Smagulova and

Foster have devoted considerable research to the "life" of the "shala-Kazakh language," it is worth considering it as both a phenomenon that abides by the rules of "unitary language" while simultaneously acknowledging heteroglossia in the society around it [22, 26].

This Kazakhstani "state of heteroglossia" works in tandem with the idea of translanguaging, as explained by Garcia to be the "act performed by bilinguals of accessing different linguistic features or various modes of what are described as autonomous languages, in order to maximize communicative potential. It is an approach to bilingualism that is centered, not on languages as has often been the case, but on the practices of bilinguals that are readily observable in order to make sense of their multilingual worlds" [34, 140 p.].

Indeed, Garcia writes that the most commonly used current models of bilingualism, the additive and dynamic models, begin and end with monolingualism, suggesting that it is the linguistic norm [33, 140 p.]. In much of the world – and in Kazakhstan – it is not, however. Much, if not most, of its population is bilingual, often accessing different languages in order to make meaning of the world as effectively as possible.

Wei writes that such a view of languages challenges more traditionally held views of code-switching and code-mixing: "translanguaging aims to present a new transdisciplinary perspective that goes beyond the artificial divides between linguistics, psychology, sociology, etc., treating languages as discrete and complete systems to how language users orchestrate their diverse and multiple meaning- and sense-making resources in their everyday social life" [35, 28 p.], whereas "code-mixing and code-switching ... [which] assume the existence of different languages as structural and cognitive entities and focus on structural configurations of the form.... [and are] unable to fully capture the creative and critical dimensions of these expressions" [35, 13 p.]. The two terms are usually used in this context to refer to the use of different languages in different contexts, e.g., Russian for business and Kazakh for home life (as is often the case for urban Kazakh-speakers), while translanguaging considers the

notion that multilinguals use more than one language in order to best express themselves and their reality. Wei also stresses that multilinguals “do not think monolingually... even when they are in a ‘monolingual mode’ and producing one nameable language only for a specific stretch of speech or text,” somewhat reminiscent of the example of Almas, the Kazakh speaker who refused to speak Russian but consumed Russian content, above [35, 18 p.]. Janasozdik, then, makes full use of Kazakhstan’s wealth of languages and of language uses, blending them into one word of slang at a time (which, in effect, makes code-switching or code-mixing nearly impossible). It also reflects the reality of most Kazakhstanis’ lives, i.e. that they use both Russian and Kazakh to communicate most effectively and describe the world around them. And in creating slang that relies on translanguaging within heteroglossia, janasozdik is effectively communicating the moments of everyday Kazakhstani existence that Kazakh or Russian (or English) alone would not be able to encapsulate.

By the same token, however, janasozdik is a project born of Kazakhization and seeks to make the Kazakh language more accessible and more relatable to Kazakh-speakers of all levels across the country. The inclusion of Russian and English words in this new crop of Kazakh slang – codifying them, in effect, in this dictionary of Kazakh slang – removes the two languages as a “threat” that some perceive to the vitality of Kazakh, especially in the realm of terminology [36]. The translanguaging that is janasozdik’s asset in creating authenticity and expressiveness is also its asset in ensuring the development of the Kazakh language: by acknowledging and codifying it, janasozdik is creating a Kazakh language – and a Kazakh slang – to which Kazakh speakers can relate and contribute, regardless of their own proficiency.

Results

Janasozdik is an audacious move in a society with strong ideological tendencies and governmental policies toward linguistic purism, and its creation of a codified body of Kazakh

slang that relies on Russian, Kazakh, and English within it has manifold purposes. For one, it normalizes the “shala-Kazakh language” that already relies on the use of Russian and Kazakh within speech, often within the same word. In doing so, it reduces the stigma of mixing languages within Kazakh, as so many Kazakhs do, consequently blurring the entire concept of a “shala-Kazakh,” the societal group ostracized for decades as not being “real Kazakhs” or as being Russified Kazakhs. The creation of janasozdik’s “unitary Kazakh slang,” in Bakhtin’s words, invites all of its followers to speak a version of “shala-Kazakh.” This, then, allows them to self-identify within the range of Kazakh-ness, i.e. *naghyz* or *shala*, as the linguistic playing field is levelled. Janasozdik is fundamentally a linguistically liberal (and liberalizing) and inclusive space, in contrast to traditional Kazakh societal patterns.

The page also, however, does aim to popularize the Kazakh language through the creation of this inclusive space and its content, which is both authentic and relatable to the whole spectrum Kazakh speakers. It is a project of Kazakhization, but not to the point of exclusion: rather than creating terms, as the Kazakh terminology commission does, that exclude already widely used words in Kazakh, it relies on the population’s existing *multilingual* knowledge to label new concepts to which it can relate. Consequently, janasozdik also makes full use of the heteroglossia and translanguaging endemic to these contexts in order to create the authenticity that has resonated with the page’s many followers and ultimately led to its success.

Conclusion

As a result, the page has created a codified body of Kazakh slang that relies on the inclusion of Russian and English syllables or words within it as a challenge to the notion of a codified, “pure” version of Kazakh (as promulgated by the government), even if the Kazakh that it creates is slang (which, by definition, is difficult to standardize). More broadly, it challenges ideas of linguistic purity dictated both by the

government and by society – and, in doing so, helps to dismantle the attendant ideas of *naghыз* and *shala-Kazakh*, which are destructive to the unification of Kazakh and Kazakhstani society. Janasozdik, then, is not only a “modern Kazakh slang dictionary” – it is a modern Kazakh dictionary for a new, more unified Kazakh (and Kazakhstani) people and language.

References

- 1 Nauryzbai, G. Kto pridumyvaet kazakhskii sleng: interviiu s osnovateliami proiekta Janasozdik // Steppe: news resource. URL: <https://the-steppe.com/lyudi/kto-pridumyvaet-kazahskiy-sleng-intervyu-s-osnovatelyami-proekta-janasozdik> (accessed on 3 April 2021). - internet resource
- 2 Albazarov, K. Jańa Sözdik: zachem učit' kazakhskii, iazykovaia diskriminatsiia i vzaimnyi sheiming // Findyourb: podcast. URL: <https://podfm.ru/episodes/84-jana-sozdik-zachem-uchit-kazahskij-yazykovaya-diskriminaciya-i-vzaimnyj-shejming/>. (date of reference: 03.06.2021). [in Russian] - podcast
- 3 Zakon o iazyke Respubliki Kazakhstan No. 151-І: from 11 July 1997. // Kazakhskii natsionalnyi universitet imeni Al-Farabi (accessed on 8 July 2021). - article
- 4 Smagulova, J. Kazakhstan: Language, Identity, and Conflict // Innovation. 2006. Vol. 19. № 3-4. P. 303-320. - article
- 5 Smagulova, J. Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2008. Vol. 11. № 3. P. 440-475. - article
- 6 Chudinovskikh, O., Denisenko, M. Russia: A Migration with Soviet Roots. / O. Chudinovskikh, M. Denisenko. // Migration Policy Institute: electronic journal. – URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/russia-migration-system-soviet-roots>. – Date of publication: 18 May 2017. - article
- 7 Smagulova, J. Ideologies of Language Revival: Kazakh as School Talk // International Journal of Bilingualism. 2019. Vol. 23. № 3. P. 740-756. - article
- 8 CIA Factbook. Kazakhstan // CIA Factbook: reference resource. – URL: <https://www.scribbr.com/ap-examples/website/> (accessed on 25 March 2021) - online resource
- 9 Fierman, W. Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools // The Russian Review. 2006. Vol. 65. P. 98-116. - article
- 10 Kuzhabekova, A. Language Use Among Secondary School Students in Kazakhstan // Applied Linguistics Research Journal. 2019. Vol. 3. No. 2. P. 1–14. - article
- 11 Zhakupov, Zh. Shala-kazak: proshloie, nastoiashchie, budushcheie / Zh. Zhakupov. -Fond Aspandau, 2009. – 84p. [in Russian] - article
- 12 Dave, B. National Revival in Kazakhstan: Language Shift and Identity Change // Post-Soviet Affairs. 1996. Vol.12. № 1. P. 51-72. - article
- 13 Sharipova, D. Perceptions of National Identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion // The Muslim World. 2019. Vol. 110. № 1. P. 89-105. - article
- 14 Akanova, G. Language Ideologies of Kazakhstani Youth: The Value of Kazakh in the Context of a Changing Linguistic Marketplace. [Text]: master's dissertation in Eurasian Studies. / G. Akanova. -Nur Sultan: Nazarbayev University, 2017. - 69 p. - master's dissertation
- 15 Dave, B. Demographic and Language Politics in the 1999 Kazakhstan Census / B. Dave. Washington, D.C.: The National Council for Eurasian and East European Research, 2002. -23p. - article
- 16 Fierman, W. Kazakh Language and Prospects for Its Role in Kazakh “Groupness” // Ab Imperio. 2005. Vol. 2. P. 393-423. - article
- 17 Laruelle, M. In Search of Kazakhness: The Televisual Landscape and Screening of Nation in Kazakhstan // Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Development. 2015. Vol. 23. № 3. P. 321-40. - article
- 18 Ryssaldy, K. Problems of the Kazakh Language as the State Language in Modern Kazakhstan. // Kazakh in Post-Soviet Kazakhstan / Ed. by R. Muhamedowa. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011. P. 27-33. - article
- 19 Genina, A. Claiming Ancestral Homelands: Mongolian Kazakh Migration in Inner Asia. [Text]: Ph.D. dissertation in Anthropology. / A. Genina: Ann Arbor: University of Michigan, 2015. -229p. - Ph.D. dissertation
- 20 Ayazbayeva, N. Language Policy, Ideology, and Practice: Parents' Views on the Trilingual Policy. [text]: master's dissertation in Multilingual Education. / N. Ayazbayeva. -Nur-Sultan: Nazarbayev University, 2017. -93p. - master's dissertation

- 21 Albazarov, K. Jańa Sözdik: chto takoe kazakhskost' i kak vyuchit' khipsterskii kazakhskii? // FYB Bonus: podcast. No URL. (date of reference: 03.06.2021) [in Russian] - podcast
- 22 Foster, H. L. Imagining the Shala-Kazakh: Codeswitching and Satire in Post-Soviet Kazakhstan. [Text]: master's dissertation. / H. L. Forster -Austin: University of Texas at Austin, 2017. -43p. - master's dissertation
- 23 Balymbetov, T. Qazaqsha soilemeitin qazaqtar, qazaq tilinin zhoiluy, Resei mediasynan tauelsizdik/ Ashyghyn aitqanda. – 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JpaWMV5i7VM>. [in Kazakh] - online resource
- 24 Jankowski, H. Kazakh in Contact with Russian in Kazakhstan // Turkic Languages. 2012. Vol. 16. № 1. P 25-67. - article
- 25 Muhamedowa, R. The Use of Russian Conjunctions in the Speech of Bilingual Kazakhs // International Journal of Bilingualism. 2009. Vol.13. № 3. P. 331-356. - article
- 26 Goodman, B., Tastanbek, S. Making the Shift from a Codeswitching to a Translanguaging Lens in English Language Teacher Education // TESOL Quarterly. 2020. Vol. 55. № 1. P. 29-53. - article
- 27 Akynova, D., Zharkynbekova, S., Agmanova, A., Aimoldina, A., Dalbergenova, L. Language Choice among the Youth of Kazakhstan: English as a Self-Representation of Prestige // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2014. Vol. 143. № 2014. p. 228-232. - article
- 28 Beise, N., Kalymbetova, N. O sposobakh obrazovaniia kazakhskogo molodezhnogo slenga. / N. Beise, N. Kalymbetova // Nauka. Teoriia i praktika: conference proceedings / Taraz State University named after M. Kh. Dulati. -P. 31-32. [in Russian] - conference proceedings
- 29 Bekzhanova, Z. Influence of Multilingualism and Bilingualism on Youth Language in Kazakhstan: Discourse Analysis of Internet Resources // International E-Journal of Advances in Education. 2015. Vol.1. № 3. P. 206-210. - online resource
- 30 Bilimbek. Sleng podrostka. // Bilimdi el: website. 2021. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=50284>(accessed on 16 March 2021) [in Russian] - online resource
- 31 Wheeler, L. A Linguistic Ethnographic Perspective on Kazakhstan's Trinity of Languages: Language Ideologies and Identities in a Multilingual University Community. [Text]: Ph.D. dissertation in Education. / L. Wheeler. Birmingham: University of Birmingham, 2017. -352p. - Ph.D. dissertation
- 32 Zhuravel', T. N., Lapina-Kratasiuk, Ie. G., Moroz, O. V., Nim, Ie. G. Postsovetskoe prostranstvo kak iazykovoi proekt: praktiki lingvokul'turnogo stroitel'stva. / T. N. Zhuravel', Ie. G. Lapina-Kratasiuk, O. V. Moroz, Ie. G. Nim. – Moscow: Rossiiskaia akademiia narodnogo khoziaistva i gosudarstvennoi sluzhby pri prezidente Rossiiskoi federatsii. – 52p. [in Russian] - article
- 33 Bakhtin, M. Discourse in the Novel (Trans. by M. Holquist, & C. Emerson) // The Dialogic Imagination/ Ed. By M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981. p. 259-422. - book
- 34 Garcia, O. Education, Multilingualism, and Translanguaging in the 21st Century // Social Justice Through Multilingual Education / Ed. by T. Skuttnab-Kangas, R. Philipson, A. K. Mohanty, M. Panda, O. Garcia. Bristol, Blue Ridge Summit: 2009. P. 140-158. - article
- 35 Wei, L. Translanguaging as a Practical Theory of Language // Applied Linguistics. 2018. Vol. 39. № 1. P. 9-30. - article
- 36 Kulzhanova, A. Language Policy of Kazakhstan: An Analysis. [Text]: Master's dissertation in Public Policy. / A. Kulzhanova: Budapest: Central European University, 2012. -39p. - master's dissertation

Л. Айзенберг

Гарвард университеті, Кембридж, АҚШ

Janasozdik: инклюзивті қазақ сленгтерін кодификациялау

Аңдатпа. Мақала қазақ тілінің өзекті мәселелерін пәнаралық талдауға арналған. Қазақ тілі – тарихы ежелгі түркі дәуірінен бастау алатын түркі тілі. Тілдің дамуына көптеген факторлар әсер етеді – әлеуметтік-мәдени, саяси, экономикалық. Ал қазіргі кезде әлеуметтік желілер коммуникация құралы ретінде де, тілді дамытушы, өзгертуші құрал ретінде де үлкен маңызға ие.

Бұл мақала инстаграмдағы Janasozdik парағының ел азаматтары көпшілігінің екі тілді шындығын көрсететін қазақ сленгтерін жүйелеп, корпус құруға ұмтылуындағы маңыздылығын көрсетуге тырысады.

Қазақша сөйлегенде орыс және қазақ тілдерін (мүмкін ағылшын тілін) араластыратындарды кінәлаудан гөрі, Жанасөздік өзінің негізгі жазылушыларын өзі осылай жасауға шақырады. Осылайша, парақ қазақ тілінің тазалығы туралы түсініктерге қарсы тұра отырып, тарихи тұрғыдан орыс тілділерді шетке шығарған қазақыландыру процестеріне белсене қатысуға шақырады. Атап айтқанда, мен транслингвизм және көптілділік ұғымдарын мақаланың соңында Жанасөздік екі тілді елде маңызды орын алатындығын атап көрсету үшін келтірдім, яғни сөздік қазақстандықтар әлі қолданбайтын, бірақ күнделікті қолданылатын екі тілді де білуді қажет ететін сөздерді ойлап табады. Бұл жұмыста мен жанасөздікке талдау жасау барысында таза пәнаралық тәсілді ұстанатын боламын: оны тек социологиялық немесе лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырудың орнына, Instagram парағын Қазақстандағы саяси жағдай шеңберінде, елдің лингво-тарихи дамуы және қазақстандық мәдени контекст аясында зерделеймін. Бұл көп қырлы талдау дәстүрлі (бір тақырыптық) талдауға қарағанда, жаңа сөздіктің Қазақстанға, қазақ халқына және қазақ тілді қоғамға ықпалын егжей-тегжейлі талқылауға мүмкіндік береді деп үміттенеміз.

Түйін сөздер: тіл; сленг; қазақ тілі; орыс тілі; әлеуметтік желілер; Қазақстан; екітілділік; тіл саясаты; транслингвизм; көптілділік.

Л. Айзенберг

Гарвардский университет, Кембридж, США

Janasozdik: кодификация инклюзивного казахского сленга

Аннотация. Статья посвящена междисциплинарному анализу актуальных проблем казахского языка – тюркского языка, история которого уходит глубоко в древнетюркскую эпоху. На развитие языка влияет множество факторов, среди которых социально-культурные, политические и экономические. Однако сегодня значительно возросла роль социальных сетей как средства коммуникаций, что, несомненно, оказывает влияние на развитие и изменение языков.

В этой статье делается попытка осветить значимость Инстаграм-страницы Janasozdik в ее стремлении систематизировать и создать корпус казахского сленга, который отражает двуязычную реальность большинства граждан страны. Вместо того, чтобы обвинять тех, кто смешивает русский и казахский (и, возможно, английский) языки в одном казахском высказывании, Janasozdik поощряет своих подписчиков, которые также являются его основными участниками, именно так и делать. Таким образом, страница оспаривает представления о чистоте казахского языка и поощряет более активное участие в процессах казахизации, которые исторически маргинализировали русскоязычных. В частности, мной представлены концепции трансызычия и многоязычия в конце статьи, чтобы подчеркнуть, что Janasozdik занимает важное место в двуязычной стране, т.е. придумывает нужные слова, которых у казахстанцев еще нет, но которые также требуют знания обоих языков, употребляемых на повседневной основе. В этой работе я буду придерживаться сугубо междисциплинарного подхода в своем анализе Janasozdik: вместо того, чтобы рассматривать его как чисто социологический или лингвистический феномен, я рассмотрю страницу в Instagram на фоне политической ситуации в Казахстане, лингвоисторического развития страны и казахского культурного контекста. Будем надеяться, что этот разноплановый анализ позволит более детально, по сравнению с традиционным (однопредметным) анализом, обсудить влияние Janasozdik на Казахстан, казахов и казахоязычное общество.

Ключевые слова: язык; сленг; казахский язык; русский язык; социальные сети; Казахстан; двуязычие; языковая политика; трансызычие; многоязычие.

Information about the author:

Leora Eisenberg – Ph.D. student in Russian and East European History Harvard University, Cambridge, USA.

Леора Айзенберг – Ресей және Шығыс Еуропадағы тарих ғылымдарының докторанты, Гарвард университеті, Кембридж, АҚШ.

Көшпелі түркімендердің органикалық интеллектуалы Отман Баба

Аңдатпа. Мақалада Осман империясының қоғамдық құрылымы органикалық интеллектуал тұжырымдамасы бойынша үш топқа жіктеліп, оларға салыстырмалы талдаулар жасау арқылы зерделенген. Отман баба бейнесін талдау арқылы көшпелі түркілердің интеллектуалдық ерекшелігі айқындалған.

Осман империясы кезіндегі қоғамда үш негізгі бағыттағы топқа сәйкес келетін, үш түрлі көзқарастағы зиялы топтар болғанын айтуға болады. Біріншісі бұл билеуші топтың интеллектуалдары еді. Бұл дербес блоктың зияткерлері, алғашқы күндерден шейхтар ретінде танылған, исламның суниттік бағытын ұстанушылар болды. Бұл зияткерлер тарихи трансформациядан өтіп, ғұлама ретінде қалыптасты. Екінші бір зияткерлер тобы ретінде, ең кең таралған топ қалалық қолөнершілерді және осы сала жұмысшыларын танытушы ахилерді айтсақ болады. Ахилердің идеологиясын түсіндіру қиын, бұлар тек ислам дініндегілер және біршама исламның суниттік бағыты деуге болады. Үшінші зияткерлер тобы болса қоғамдағы ең төменгі қабатқа жататын көшпелі түрікмендердің (иөрүк) интеллектуалы болған абдалдар еді. Әртүрлі көзқарастағы үш негізгі топ зияткерлері ерекшеліктерін органикалық интеллектуал ұғымы арқылы түсіндіруге болады. Көшпелі түрікмендердің органикалық интеллектуалын түсіндіретін ең жақсы мысал ретінде Отман Баба бейнесін айтуға болады. Өкінішке қарай, бұрын бұл тұрғыда шейх Бедреддин саналатын. Османдық үстемдікке ие болған блоктың зияткерлері бір салмақты құбылыс ретінде республика дәуірінде де өз болмысын жалғастырған еді. Мен бұл интеллектуалдарды шөгілген, тортасы алынған интеллектуал ұғымымен анықтаймын.

Түйін сөздер: органикалық интеллектуал; ахилер; шөгілген интеллектуалдар; шейхтар; ғұламалар; түрікмен-иөрүктер; абдалан-й-румилер; фүтүбет әдебі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-161-176>
Түсті: 20.07.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 03.08.2021

Кіріспе

Орта Азия халқының Анадолы жеріне миграциясы қысқа бір уақытта орын алмады. Анадолыға көш біртіндеп жалғасты. Ашықфазадениң 1474 жылы жазылған «Тарихында», Анадолы қоғамына көшіп келгендерді жолаушы (мусафирин) ретінде түсінгенін келтіреді. Мусафирин –

жолаушылар, қонақтар, Орта Азия, Хорасан, Азербайжан жақтардан келген халықтар. Жолаушылардың арасынан абдалан-й-румилер, ахилер, ғазияндар және башиандар табылды. Бұл көпшілікті бұқара мағынасында қарастырсақ, онда олар түрікмен көшпенділерін білдіреді. Бұлар әуелде Азербайжан, Хорасан жерлеріне орнығып, біраз уақыттан кейін саяси келісімдерге

байланысты Анадолыға көшіп келді. Бұл саяси келісімдер әрі өмір сүрген жерінде, әрі жаңа көшіп, қоныстанған жерінде де сақтала берді. Мысалы, Измир аймағына орналасқан көшпелі түрікмендер бұл кезде Балкан жеріне, Варна аймағына қоныстанған еді. Көшпелі түрікмендердің көптеген бөлігі Торостар, Батыс және Солтүстік Анадолының жоғары, биік жайлауға ұқсас жерлеріне қоныстанған. XIV ғасырда Шығыс Балкан тауларына, Доли орман жайлаулары мен Добружа провинциясына жаңа бір қарқынды көш пен қоныстану орын алды. Бұл көшпелі түрікмендер, негізінен кедей шопандар болды. Экономикалық жағынан мал шаруашылығымен айналысты, ірімшік, май өндірумен, жүн, тері өңдеумен айналысып күнін көрді. Бұл өнімдер саудагерлер көмегімен қалаларда сатылды. Бұл көшпелі түрікмендер шет аймақтарға қоныстануы, жұмыс және өмір шарттарының қиын болуына байланысты кедейлене бастады. Бұлар өмір сүру мен «газа» үшін шекараларға келді және «газайаға» бірінші боп бастаған қаһармандар болды. Газа – ислам дінін қорғау немесе жаю мақсатында мұсылман еместерге қарсы соғыс.

Бұл қаһармандар қоныстанған жерінде қолда барына, тапқандарына қанағат етті. Бұл қаһарман жауынгерлер мен көшпелі түрікмендердің мырзалары шет аймақтардағы бейлермен жақсы араласты. Мысалы, Дон үш мырзасы Михалоғлы Али бейдің қызметінде жауынгер ретінде жұмыс істегендері белгілі еді [1].

Шет аймақтарда өмір сүру өте қауіпті еді. Өйткені әуелден қоныстанған түрікмендердің қарсысында дәл соған ұқсас рухани halде Христиан **шекаралық** ұйымдасуы өмір сүрді. Және шет аймақтарға қоныстану қызықты бір этникалық құрылым және әлеуметтік страталарға, жіктерге сүйенеді. Бұл жерге орталықтан қашқан саяси оппозиция, рафизилер, қызық қуғандар қоныстанды. Бұл құбылыстың азаматтық қоғамға ықпалы мынадай түрде болды: ішкері жақта дербес болған консерваторлық жоғары мәдениет формалары, теологиялық, сарай әдебиеті,

шариғат құқығы орын алады. Ал бастапқы қоғам эклектикалық жүйелері жоқ, бір халық мәдениетінен, рафизі тариқаттардан, бір мистикалық және эпикалық әдебиеттен, бір әдеп-ғұрып құқығынан түзілген қоғам еді.

Османдықтар да бір түрікмен шет аймақтар мырзалығына ұқсас мазмұнға ие болды. 1302 жылдың 18-27 тамызында Византия мемлекетінің қарсысында Бапхеуске қарсы (Koyunhisar) жеңіске жеткен Осман Ғази бір үлкен атақ-даңққа ие болады. Бұдан кейін саяси және әскери күштің танылуы қалыптасты. Бұл атақ-даңқ жоғарыда анықтағанымдай саяси ықпалмен тағы жаңа көшке, миграцияға жол ашты. Тек қарапайым адамдар, қолөнершілер ғана емес, қаһармандар да Осман Ғазидің айналасына топтасты. Монғолдар мен Византия арасында қыспақта болған және өздерін көптеген уақыт қауіпсіздікте сезінбеген халықтар, тайпалар Осман Ғазидің бақылауындағы территорияларға миграция жасады. Бұнда әрі нақты бір адам басшылығында бірігуге, күшті бір зияткерлік орталықты қайта құруға жол ашылды. Бұл зияткерлік топ негізі бар үш категорияға жіктелді: абдалан-й-румилерге, ақилерге және шейхтарға. Abddalan-ı Rum, Анадолыға келген төрт дәруіштің бірі. Абдалдар Орта Азиядағы бақсыларға ұқсас кісілер. Киімдері де бақсыларға ұқсас келеді. Басып алмастан бұрын осы кісілерді жіберіп сол жақтағылардың көңілдерін табатын болған. Османдықтардың орталық бюрократиялық жүйесінде негізгі салық көзі болып шаруа реайалы топтар құрылады. Олар – Осман империясында басқарушыға бағынышты халық. Негізінен Танзиматтан бұрын Осман империясының мұсылман емес халқын реайа деп атаған. Бұл салық көзін қорғау үшін, олар әр істен қашпайды; мысалы, тау коридорларын бақылаудың астында ұстау деревенджілік миссиясын туғызды. Деревенджі Османлы империясының ең маңызды және ірі әскери қосалқы полиция бөлімдері болды, әдетте маңызды жолдарды, көпірлерді, фордтарды немесе тау асуларын күзетуге жауап берді. Бұған ұқсас көпір және қамалдардың ғимаратын салу үшін,

тау ісіне ұқсас салалардағы жұмыстарға алу үшін шаруа реалар қуғындалмады. Бұл істерде, олар «дайын еңбек хауызы ретінде көрінген» түрікмен-йөрүктерді пайдаланды. Бұл түрікмен-йөрүктер бір жағынан әскер ошақтары ретінде де ұйымдастырылды.

Зерттеу әдіснамасы және әдістері

Осман империясының қоғамдық құрылымы италиялық философ Антони Грамшидың органикалық интеллектуал тұжырымдамасы арқылы үш топқа – абдалан-й-румилерге, ақилерге және шейхтарға жіктеліп, оларға салыстырмалы талдаулар жасау арқылы зерделенген. Осман баба мен Фатих арасындағы сұхбатқа герменевтикалық талдау жасау арқылы көшпелі түркілердің интеллектуалдық ерекшелігі айқындалған.

Талқылау

Осман империясындағы қоғам құрылымының күрделі болғаны туралы айтуға болады. Бір жақтан басқарушы тап және оларға бағынышты орталықтық бюрократия бар. Бұл топтың интеллектуалдық танылуы саяси беделден нұсқау алушы және кеңес беруші шейхтар тарапынан болды. Екінші басқа тарап салық көзі ретінде саналған шаруалар болатын. Салық табысының төмендемеуі үшін шаруалар солай қалдырылады. Бұл шаруалар басқарушы таптың әрекетті тұлғасы шейхтарға байланысты сунниттік сенімде болуы керек.

Қалаларда қолөнершілер, өздерін ақи ұйымдарымен сондай бір жақсы дәрежеде ұйымдастыра алды. Ахилік, Ахи Евран тарапынан құрылған бір бағыт. XIII-XVII ғасырларда Селжұқтар мен Осман империясы тұсында Анадолыда өмір сүрген, қолөнерші және саудагерлерден құралған топ. Өздеріне тән әдептері бар және мамандық бойынша білім берген. Керек кезде әскер де болған. Бұл топтың басшысын Ахи деп атаған. Олар ылғи да ақиқат үшін көтеріліп отырған және саясатқа ықпал еткен. Әрбір қолөнер саласының ақилық ұйымының болуымен

Ыстамбұлдың ең қарқынды еңбектік жиынтықталуы танылады. Қолөнерші топтың зияткерлігі ақи бабалардан бастау алады.

Бұдан басқа түрікмен көшпелілерін атап көрсетуге болады. Бұл пақыр шопандар, шет аймақтарда қоныстанып және қоғамның сыртқа тасталған бір жігі, қабаты ретінде құрылды. Бұл топтың интеллектуал дүниесі Орта Азия мәдениеті мен дінінің бір бөлігі ретінде мұсылмандықпен байланысты болды. Бұл бөліктің интеллектуалдық танылуы абдалан-й-румилер арқылы болды.

Кедей көшпелі түрікмендер іс кәсібінің бір түрі де әскер болу еді. Бұл әрі соңғы бейлердің, әрі орталық басқарудың әскери мұқтаждығын қанағаттандыру үшін көшпелі түрікмендерге қолданған саясаты еді. Бұл батырлар өз ішінде, қоғамның зиялы өкілдері болып танылған абдалдармен бірлікте рухани байланыстарды құрды. Тиісінше, абдалдардың жанында мүрит батырлар орын ала білді. Соғысқұмар қаһармандарға, батырларға ұқсас абдалдар да соғыстарда өз-өзіне жауап берерліктей, маңызды орынға ие болды. Алғашқы кезеңдерде абдалдардың орталығы билеушілермен бір деңгейде болса да, ол уақыт өте келе әлсіреді және көшпелі түрікмендермен бірге орталық биліктің бірігу нүктесі, батырлық негізінде құрылды.

Ол кезде, басқарушы топта болған лауазымды кісілер және олардың орталық бюрократиясының интеллектуал қайнар көзі саяси авторитеттің жанында өзіндік орыны бар, бастапқыда Векташи және Вефаи дәруіштеріне ұқсас, солай болғаны үшін де, олар билеушінің ақыл иелері мен тірек элитасын қалыптастырушы дәруіштерге айналды. Бұлар дербес топта органикалық әлдебір қатынастарды жалғастырды. Екінші интеллектуалдар тобы абдалан-й-румилер болатын. Бұл зиялы топ алдыңғы лауазымды бейлердің көшпелі түрікмендермен байланысын қамтыды. Бұл көпшілік халық жиындары арасында бейлердің легитимділікке ие болуына қызмет етті. Үстемдікке ие негізгі топтың алғашқылары әрі шейхтармен, әрі абдалан-й-румилермен органикалық ынтымақтастық құрады. Абдалан-й-

румилер көшпелі түрікмен тайпаларының органикалық интеллектуалдарының бастапқысы бола білді. Сондықтан, осы себеппен абдалан-й-румилер орталықтанған және сунниттік шейхтер арқылы жалғыз зиялы топ жағдайына келген билеушімен ынтымақтастығын біртіндеп үзеді және саяси авторитетке бағынбаған бір күшке айналады. Басқа қырынан алғанда, қалаларда ең соңғы дәрежеде ұйымдары бар қол өнершілерден басқа қызығушылығы бар сегмент туындайды. Ақилар қалыптасқаннан кейін бұл сегмент өзінің ұйымдық, интеллектуалдық танылуын ақилерден табады. Ақилер де бір жақтан саяси авторитетпен қатынастар ішінде басқа тараптан да абдалан-й-румилерге жақын болды. Османдық қоғамда бұл тәрізде көрінген үш ерекшелікті органикалық интеллектуал топтардың болмысын айта аламыз: орталық басқарушы таптың зияткері болған шейхтарға, көшпелі түрікмендер халқының интеллектуалдары абдалан-й-румилерге және қалалық қолөнершілер зияткерлері ақилерге жіктеледі. Бұлардың арасындағы қарым-қатынас және ауысулар талқыланатыны күмәнсіз, бірақ бұлардың арасындағы біртіндеп қатаңданған және ақыры күреске айналған қарым-қатынас арнайы зерттеуді қажет етеді. Таптар арасындағы қарқынды күреске ұқсас, бұл таптардың органикалық интеллектуалдары арасындағы күрес те қатыгез формада орын алды. Барлық жерде басқарушы саяси бедел мен рухани беделдің қақтығысы белгі береді.

Уақып және сунниттік факихтер (ислам дүниесінің ғұламалары):

Билеуші тап болған лауазымды кісілердің жанында құрметті бір орынға ие, бір зиялы топ ретінде шейхтар танылады. Бұлардың түбірін Вефаи дәруіші Илиястың Селжұқтарға қарсы сәтсіз бас көтерілісінен кейін шет аймақтарға қашқан Бабаи дәруіштері құрайды. Османлының шет аймақтары, бұл дәруіштердің жасырынған жерлерінің бірі еді. Осман Ғази сунниттік дін ғұламаларына өмір сүру-уақыпын берді. Бұлардың ішінен еске

бірден түсетін есімдерінің бірі, ол күмәнсіз Шейх Еде-Вали. Ол Білежікте өз тобын құрады және Осман Ғази Көзағашы ауылын оған, олардың қорына береді. Саяси беделмен байланысты және сұлтаннан уақып алушы бұл дәруіштер, тарихта конформист дәруіштер деген атқа ие болған. Шеткері аймақтарда тұратын мырзалар да бұл дін ғұламаларын құрметтейді. Дін ғұламаларының ішіндегі ең төменгісі ауыл имамдары болды. Ғұламаларға кадийлер мен уазірлер де кіреді. Османдықтарда алғашқы уазірлер де осы дін ғұламалары арасынан таңдап алынды. Осылайша мұсылман құқығын жақсы білген бұл зиялы топтың кейбір ұйымдары, мемлекет басқаруында негізгі саяси беделмен бір аралық топты құрайды. Басында танымал болған шарият және заң арасындағы бәсекелестік, әртүрлі формада бейлер мен ғұламалардың арасындағы бәсекелестік ретінде жалғасын тапты. Бұл ағартушылар мен саяси бедел арасында саяси беделге қатысты әр кез қақтығыстар орын алды. Бұл қақтығыстың ең ашық үлгісін Фатих Мехмед султан мен Ақшемседдин арасында болған жағдайдан көруге болады. Ақшемседдин Стамбул ғұламаларының «әулиелерінің көзімін» деген талабын қояды. Бұл ашығында Ақшемседдиннің өзін саяси авторитеттен жоғары қою ұғымына сәйкес келеді. Фатихтың оған «Бұл қаланы қылышымның жүзімен алғанмын» деген жауабындағы саяси мән, осы бәсекелестіктің ашық мысалдарының бірі ретінде саналады. Бұл конфликт Ақшемседдиннің елінің Көйнүкте оңашалануымен, жалғыз қалуымен аяқталды.

Ол кездегі ынтымақтастық бойынша үстемдікке ие таптың органикалық интеллектуалдары бастапқыда абдалдардың жойылуына жол бермеді. Бұл екі зиялы топ бір бірі үшін көмекке келе алды және басқарушы тапқа қоғамдық жіктерді байланыстыру функциясын жүктеді. Орталық авторитеттің формаланып, дәл бір таптық сипатының алынуымен ынтымақтастықта, шейх, дәруіштер секілді топтар жаңа саяси беделдің рұқсатымен уақып алды, өзінің

ізбасарларын, жақтастарын, элитасын құрды. Саяси беделмен байланысты бұл ағартушылар тобы, соған ұқсас уақытта қалалық халықтың сүнниттік бағыттағы органикалық интеллектуалдар қатарына қосылады. Олар осының негізінде ауыл шаруаларының үстем блокқа ынтымақтасуына әрі қызметін ұсынуларына жол ашты.

Бұл интеллектуалдық топ Османдықтардың күйреуіне байланысты негізгі үстем таппен бірге интеллектуалдық билеушіні де, негізгі үстем таптың зиялысы болудан бастау алған билеушіні де жоғалтып алды. Бір үстем блок билеушіні жоғалтқанда оның органикалық интеллектуалдарын да жойып алады. «Түрік республикасы шейхтар, мүриттер мемлекеті бола алмайды» деген түсінік өте көп қайталанған түсінік саналады. Жылдар бойы ең жоғары дәрежедегі ерекше орынға ие болған, басқа зияткерлер тобының өмір сүру хақын мүлдем, әдейі танымаған Османдық үстемдікке ие блоктың бұл органикалық зияткер тобы, ауыр жеңіліске ұшырағаннан соң кері шегінді. Мұндай аспекті оларды жер астына шегінген түсінігіне де әкелді. Бұл жерде Йашар Ожактың «шаруалық ислам, араб исламы» мұсылман ұғымын түсіндіруін ойыма алып, жаздым. Бұл ағартушылар тобын түсіну және анықтау үшін «дәстүрлі интеллектуалдар» танымы жетіспейді. Мен бұл интеллектуалдық топтарды «шөккен интеллектуалдар» ұғымымен түсіндіремін. Жер астына шегінген, шөккен зиялылар тобы жаңа үстемдікке ие блогының әрі саяси-экономикалық, әрі интеллектуалдық қабатын негізгі мүмкіндік ретінде қолданды. Провинцияларда, оларды биіктету ісі жалғасты. Алайда, бұл процесс Османдықтардың қатаң білім мен тәртіптің ұласуын дамытқан жүйесінен сырт қалды. Османдық ғұлама топтың теологиялық қажылығының сыртында гүлденген бұл процесс, сол заманда бір еркін интеллектуал кеңістікке жол ашты. Жаңа үстем блоктың экономикалық және интеллектуалдық әлсіздігі, жеңілген Османдық үстем блоктың органикалық интеллектуалдарының үлкен қалалардың орталықтарына шөгілген

зиялылар секілді орналасып, дамуына алып келді. Бұл құбылысты талқылауда халықтың ауылдан қалаға көшу жағдайларын да ойлану қажет екені күмәнсіз. Ескі қоғамдық формацияның шөгілген органикалық интеллектуалдары күш алу үшін өзінің саяси танылуын іздеу, қалыптастыру бағытында жұмыс жасайды. Бұл тарихи құбылыс соңында бір қызық болып көрінді: османдық үстем блогының органикалық интеллектуалы болған шөгілген зиялылар, Османдық егемендік жойылған қоғамдық формацияда, өздерінің талаптарын билеуші топ сияқты қояды. Бұл үшін, олар жаңа үстемдікке ие блокпен ынтымақтастықты және бірге жұмыс жасау үшін мүмкіндіктерді іздейді. Шөгілген интеллектуалдар немесе ағартушылар (ағылшынша: *sedimentary intellectual*, немісше: *sedimentär intellektuel*) кімдер еді? Торта бір нәрсенің жарамсыз болып қалуы, алдыңғы биліктен қалған органикалық интеллектуалдарды анықтау үшін осы терминді қолданамын. Бұл терминмен Осман империясынан қалған интеллектуалдарды айтып отырмын. Бұлардың бағынған биліктері құласа да жаңа қоғамда өздерінің ескі ойларын жалғастырған интеллектуалдарды айтып отырмын. Бұлардың бағынышты болған басшылары тарихтан өшірілсе де, бұлар билікті талап еткен интеллектуалдар. Шөгілген тортасы алынған интеллектуалдар әрі қарай зерттеуді қажет етеді.

Ақилер: Бұл бағыт көзқарасы Ақи Евранға сүйенеді. Ақи Евран (Hoşlu Şeyh Nasîreddîn Mahmud) – XIII ғасырда Бағдаттан Анадолыға көшкен ғұламалар мен суфийлер арасында дүниеге келген және өмір сүрген дін адамы. Ол философия және мистика бойынша шығармалар жазған. Ол Селжұқтық басқарушы таптың органикалық ағартушысы және Моңғолдармен ынтымақтастығы болды деп күдіктелетін Мәуланамен жауласушылығымен белгілі болған. Ақи Евран соңында моңғолдармен ынтымақтастық жасаған Мәуланашылдардың бірі болған Жажаұлы Нұриддин бейдің Кайсеріде жасаған қырғынында өлтірілді. Бұл кезеңде ақилерге тән ізбасарлық Мәуланашылдарға да берілген

еді. Ақи Евран зат тасымалдаушылардың, еңбеккерлердің пірі болуымен бірге 32 түрлі қолөнердің де (esnaf) пірі ретінде қабылданды. Яки, Ақи Евран жаңа ақи ұйымдарының ең жоғарысында тұрған есімнің бірі саналынады. Ақи жұмыссыз жастарды бір ортаға жинап, оларға қолөнер саласында көшбасшы болған. Бұғандін мен кәсіпті біріктірген форма ретінде (fütüvvet) талпынады. Ақи бір ғимаратты өзіне таңдап, онда жақтастырын жинап, ол жерде жас жұмыссыз қолөнершілермен бірге өмір сүреді. Бұл көбінде керуен сарайлар ретінде жұмыс жасады. Іс жүргізуден түскен табыстар ақилерге тапсырылады және ол бір коммуна формасында қолданылды. Бұл керуен сарайларда (Zaviye) бөтендердің қонақ болуына рұқсат беріліп, олар соңғы дәрежедегі достардай араласатын мекенге айналады. Ұйым мүшелерінің басшысы ақи деп аталады, ал, қалғандары жас, мәрт, батырлар (fityân) есімдеріне ие болады. Фитиандар өзіне сәнді киім формасын киеді және белдеріне қанжар іліп жүреді (Фитиандардың киім үлгісі кейіннен янычар униформасына үлгі ретінде алынды).

Фүтүбет (Fütüvet) әдебінің толық мағынасындағы ықпалы жүздеген жылдар бойы жалғасқан бір қоғамдық мінез-құлық ережелері және мораль ретінде қалыптасты. Fütüvet: дін мен кәсіп бірлігі, қолөнершілер топтарына берілген атау. Ақилардың жиналатын керуен сарайларында жұмысшыларға моральдан білім беріледі. «Фүтүбеттануларда» маңызды бір мораль құралы идеал адам кәсібі, дұрыс іс түрінде түсіндірілді. Мұқтаждығы болғандарға жәрдем беру, қонақжайлық, құрбан болу, сүйеніш, тірек болу, үлкендерге құрмет, бір-біріне қарсы сөйлеуден, өсек айтудан тартын, босқа жүрме секілді құндылықтармен бірге «тіліңе, беліңе, қолыңа хакім бол» сөздерін идеал адам кәсібі ретінде түсіндіреді. Османдықта қолөнердің ұста, шәкірт қатынасы негізіне отыруы Фүтүбет (Fütüvet) әдебінің әлеуметтік және экономикалық құрылымның негізгі моральдық функциясын өзіне алуына алып келді.

Жұмысшылардың ақи ұйымдарында мораль және іс тәртібі бойынша оқытылуы

қаладағы өндірістің қалай жұмыс істеуіне, қолөнер ұйымдарының, орталық беделдің, мемлекеттің ортақ шешімдеріне таралады. Бұл көзқарас мемлекет пен ақи ұйымдарының бір-бірін қолдауын білдірді. Бұл іс нарыққа бағытталған өндірісті анық жоспарлауды қажетсінеді. Жаңаны қаланың қажеттілігіне қарай үйрету және үйрену керек еді. Егер, ол ортада, қалада осылай жасалынбаса, өндірістің, бағаларының артық түсуіне жол ашады. Бұл өз кезегінде өндірушінің зиян көруінің себебі болып табылады. Ісі кері кетіп, құлдыраған өндірісте де тұтынушы жоғарылаған бағалардың салдарынан зиян шегеді. Бұл тәртіпте заңсыз өндірістің тұйықталуында да қолөнер мемлекеттің қолдауына сүйенеді. Істе бұл теңдіктің сақталуына екі тарап та мүдделі болып, тиісінше, ақилердің ұйымдары мен мемлекет өзара ынтымақтастыққа келеді. Бұл жағдайды Иналджиктың анықтауында маңызыдылық бар: «Османдықтардың сыртқы нарыққа материалдар жіберу, жібермеуі орта қалалар мен шағын қалалардың экономикасын, Османдық қолөнер ұйымын және олардың этикалық шарттарын анықтайды» [1, 52 б]. Ғалым Иналджиктің мораль және өндіріс формасы арасындағы құрған бұл байланысы, көңіл аударарлық мәселе.

Ақилық моральды және қоғамның алдыңғы құндылықтарын түсіндіруші Өмер Шухребердінің шығармаларымен суфийлік сенімдер байыды және тұтас Анадолыға жайылды. Анадолыға жайылған бұл ақи ұйымдарын ықпалды кісілерден басқа сұлтандар қорлар құру арқылы қолдады. Орталық авторитеттің бақылауды жоғалтуы үлгісін, Селжұқтардың ыдырау кезінде ақилер қалаларда бұқараның қауіпсіздігін де сақтауға, қорғауға қатысуынан көреміз. Ақилердің бұл тарихи қалыптасуының нәтижелерін Иналджик былай анықтайды: «Ақилық, сүнниттік ислам ортасында бір әлеуметтік ұйымдасу секілді қабылданса да, көшпенді Түрікмендер арасында дін өмірі ортодоксалды тариқат дәруінштері секілді танылмады» [1, 53 б].

Селжұқтар дәуірінде орталық мемлекет және басқарушы тап интеллектуалдары

болған Мәуланамен бірге күрес ішінде көрінген және көшпелі түрікмендермен өте жақын болған ақилер, заманында орталық авторитетпен толық бір байланыс құрады. Бұл келісім көшпелі түрікмендердің интеллектуалдық танылуында ақилердің шешуші күш болуына жол ашқаны күмәнсіз. Бұл бос кеңістік те толық мағынасында абдалдар, аталар тарапынан толтырылды.

Анадолы Хорасан ерендері, абдалан-й-румилер: Бұлар Анадолыға жолаушылар ретінде көшіп келгендер, арасында абдалан-й-руми есімімен танылған Хорасан ерендері. Түрік тілінде ерендер дегеніміз Тәңір жолында сырларға ерген тариқат ұлылары, өздерін Аллаға бағыштаған адамдар деген мағынаны білдіреді. Олар Азербайжаннан келгендер арасынан да шықты. «Жалпы Абдалан-й-Руми көшпелі түрікмендер арасында Орта Азия бақсыларына ұқсас, дін және қоғам өмірін басқарған қасиетті кісілер секілді анықталады». Иналчықтың жазуынша: XIV-XV ғасырларда отырықшы өмірге өткен факихтер және медресенің интеллектуалдық ықпалы арқылы сүнниттік өмір салтын қабылдаған Түрік қоғамынан басқаша абдалан-й-румийлер көшпелі түрікмендердің мәдениетін, қоғамдық мазмұнын және өмір салтын білдіруші еді. Олар Орта Азия бақсыларының дінді және қоғамдық өмірді түзетуші қасиетті адамдар болғанына сенді. Осыған ұқсас абдалдар да Тәңірімен тұрақты бір байланыс ішінде болулары арқылы мемлекет істерінің де олардың бақылауында болуына өз талаптарын қояды. Бұлар бейліктер дәуірінде үлкен құрметке ие болды, бейлер тарапынан қасиетті кісілер ретінде төрге шығарылды. Алайда бейліктер дәуірінен кейін өз соңына жеткен абдалдар қоғамнан толығымен сырт қалды. Отырықшы өмір сүрудің негізінде, орталық бюрократиялық бір мемлекеттің құрылуына сәйкес идеологияны, енді еш күмәнсіз сүнний факихтер тасымалдай бастады. Өзге қырынан қарағанда отырықшы өмірге сүйенген орталық бюрократиялық мемлекет құрылымы үшін сүннийлік идеология жасалды. Үстемдікке ие таптың органикалық ағартушысы миссиясын,

атрибутын Осман Ғазимен бастаған тіршілік-уақып қолынан, сүнний факихтер алды. Бұдан кейін де абдалдар мемлекет медреселері мен қалалықтарға қарсы тұрақты қақтығыс ішіне тап болды. Абдалдар, енді саяси беделге қарсы көтерілген, көзтүрткі бір топ халіне келді. Бұл жағдай абдалдардың жаңа бір көшке ұласуына түрткі болды. «Ол заманда көшпелі өмір сүру салты, абдализмнің сенімі және мазмұнды жүйесі Шығыс-Румийлері шет аймақтардың ғазии бейлері (Михалоғлыларға ұқсас) жанына орналасты» [1,916]. Бұл кезде отырықшылықтанған орталық бюрократиялық мемлекет құрылымы абдалдардың ол жерде бір танымға ие болуын мүмкін емес халге келтірді. Қасиетті кісілер ретінде қабылданған абдалдар бейліктер дәуірінен кейін қоғамның сыртына тасталды. Бұл кезеңнен кейін де орталық мемлекет пен абдалдар арасында жаппай бір күрес басталды. Абдалдар медресе мен қалалық мемлекетке және орталық беделге қарсы көтерілді.

Езілген таптың интеллектуалы Отман Баба

Отман бабаның тарихтағы орыны бәлкім Шейх Бедреддинге байланысты болар. Мұнда Назым Хикмет дастанының көп үлесі бар екені күмәнсіз. Шейх Бедреддиннің отбасы баба тарапынан Селжұқ хукімдарларына дейін созылады. Әкесі – османдық әмір және дін қазысы. Анасы – Симавна қамалының Византиялық генералының қызы. Тиісінше, анасынан грек тілін үйренеді, әке тарапынан фикихты жақсы біліп шығады. Шейх Бедреддин ең жоғары элиталық білім алады, мұсылман ілімдерін Молда Жүсіптен өте жас кезінен үйренеді. Кониядан Каирге дейін маңызды ілім орталықтарында, ең алдыңғы ғалымдардан тәлім алады. Бұл жерлерде философияны да оқи бастайды. Асылы ойының жаңғыруы Каирде Анадолы текті Шейх Хүсейін-й-Ахлатимен танысуынан орын алды. Оның ұсынысымен Тебризге барады және Ғуруфы орталарында қарым-қатынас түзеді. Вахдети Вужуд ілімін, Халлаж-й-

Мансұр дәстүрін үйренеді. Ол бұл жерде Иудейлік, Христиандық және Мұсылман синтезі болған көзқарасты дамытуы ықтимал. Анадолыға оралауында Иылдырым Баязидтің ұлдары арасында тақ күресіне тап болады. Шейх Бедреддин Эдирне билеушісі Мұса Челеби қазының әскерлік ұсынысын қабыл алады, оған шын көңілмен сенеді. Тақ күресінде жеңілген Мұса Челеби, жеңген Челеби Мехмед тарапынан буындарылып өлтіріледі. Шейх Бедреддин де Изникке жер аударылады. Оны жазадан құтқарған білім адамына деген құрмет еді. Шейх Бедреддиннің көтерілісі коммуна әрекеті емес еді және жеке меншікті жою үшін де емес болатын. Олардың әрекеті дәстүрлі көтерілісші Йорук-Түрікмен аймағында басталған және дәруіштердің қолдауына сүйенсе де, Мұсылман әскерлерінің, шекара батырларының және христиан феодалдарының талаптарына тепе-тең келді. Саяси негізде бұл көтеріліс; орталықшыл, күш тек бір қолға жинақталған деп түсінуге қарсы, аймақтық күш ошақтарының да өмір сүруін мәңгіге қалдыруды көздеген мүдде еді. Олар орталық билеушіге қарсы болуының салдарынан да Түрікмен-Йоріктердің қолдауын алады. Шейх Бедреддиннің жеңілуінің себебі де олардың өз мүдделерін көздеуі еді; нәтижесінде мұсылман офицерлерінің, шекара батырларының және христиан феодалдарының да сатқындығы орын алады. Жерлерін жоғалтқан бұл элементтерге, казустардан шығатын жолды іздеуде, оларға жерлерінің қайтарылуы туралы уәде беріледі. Бұл уәдені алғандар Шейх Бедреддинді тастап Османдық күштерге барып қосылады [2]. (Осак). Иналчық, Отман бабаның өмірінен тыс қалған көшпелі қоғамы мен отырықшы сүнний қоғамы және Ирандық бюрократиялық мемлекет жүйесі арасындағы қақтығысынан бір драмматикалық хикая туралы айтады. Тарихтағы маңызды оқиғалар екі рет өмір сүруін жалғастыруда: «Алғашқыда трагедия, екіншісінде комедия ретінде». Кейінгі тарихтарға қарасақ Француз революциясында буржуазияның пролетариатты жетегіне алуына ұқсас, Осман билігі өз үстем сыныбын құруда көшпелі

түрікмен тайпаларының және олардың ағартушыларының қолдауына ие болды.

Мемлекет идеологиясы мұсылмандықтың суниттік бағытында болған Ирандық бюрократиялық мемлекет құрылымының отырықшылануына қолдауын беруі бұл сегментті тазартуға әкелді. Бұл процестің ең айқын жағдайы Фатих султан Мехмед дәуірінде орын алды. Фатихтің биік саяси сәтті істері Ыстамбұлды алуда тіркеледі. Ыстамбұлды жаулап алуда өзінің үлесінің болғанын айтқан ең аз үш есім алдымыздан шығуда. Олар: үстем сыныптың органикалық интеллектуалын танытушы Ақшемседдин, саяси одақтасы болған Аққойлы Ұзын Хасан және Түрікмен-Йоріктердің зиялысы Отман баба.

Отман Баба XV ғасырда Хорасаннан Анадолыны, Анадолыдан Балқандарды жаулап алуға өзі қатысқан қаһармандәруіш бір алып батыр ретінде жазбаларда қалған. Ол туралы мәліметтер өте ертеден, ауыздан ауызға таралып келген деректерге сүйенеді. Анадолыға Әмір Темірмен бірге келді деген сөз бар. Киім киюуі мен қылығы Орта Азия бақсыларына ұқсайды. Үстінде қой терісінен киімі бар және сабалақ-сабалақ болып көрінеді. Басындағы шашы ұстарамен қырылған, шашсыз, сақалсыз, мұртсыз және қассыз жалаңаш бір бейнеге ие. Әдетте үстінде ішік және қолында ұзын асатаяғы бар. Бір өзі бір мекен және бір белгі. Тіпті тау мен таста да, пештер мен асханаларда да, ғимараттар мен тақтарда, мешіттерде де әлдекімдер оның жағдайынан» хабардар болмай-ақ өмір сүруде. Отман баба орталықтан жер жерлерге ауысып, Анадолының түрлі жерлерінен қайта ортаға, алдымыздан шығады. Бірде Каратеңіз тауларынан, тағы бірде Балқанға дейін шытырман оқиғаларды байқатады. Бұл шытырман оқиғалар жалпы Отман бабаның бір кереметімен аяқталады. Отман баба ауруларды емдейді, әлсіздерге көмек береді, адасқандарға сөз қолдауын білдіреді және табиғат күштеріне билігін жүргізеді...

Отман баба бір басына ел кезіп жүреді, қырларда дала шөптерімен тамақтанады. Жағдайы мүшкіл тартқандардың жанында

зікір салады және кереметімен мүшкіл жағдайын шешуге тырысады. Балқан тауы етегіндегі Алчаккызандық ауылында болғаны сияқты айлар бойы адамдарға қызмет көрсетеді. Гелиболы жолында зікір жасауында шынжырға байланған тұтқындарды балықшының қолынан құтқарады. Жасыл өсімдіктерді отсыз пісіреді және аштарды тойдырады. Зорлық пен таршылықта қалғандарды көмегіне алған Отман баба, бұл таудың биік жартастарын кезуде, өзі де мүшкіл жағдайға тап болады. Бұндай жағдайда, ол өз кереметін көрсетіп, өзін де қиын жағдайдан құтқаруы керек еді, бірақ ол олай жасамайды. Алайда, оны таныған кісінің бірі жолықса, Отман бабаның кім екенін анықтап, оған көмек беруге тырысады. Бір кездерде бір шаруа оны тауға тығылған қашқын деп түсініп, оны тұтқынға алады және диірменіне жұмысқа салады. Отман баба жағдайға қарсы шықпайды. Бір кісі, тағы да оны танып, тұтқыннан азат етеді. Осыған ұқсас жаңа бір жағдайда Ыстамбұлға қадам басқан Отман баба Ағаштеңізден ағаш кесіп, келе жатқан «бірқатар кәпірлер» тарапынан, күмәнді адам ретінде қабылданып, қайта тұтқынға алынады. «Қашқын ба, бұл өзі қандай адам» деген оймен ұсталып, бір бөлмеге қамалады. Отман баба үш күн бойы қамалған жерінде, өзіне берілген асты ішпей, сол күйі отырады. Қара теңіз қиясындағы Ақийолы қаласынан тұз тасушылар, Виза қаласынан бірқатар кісілер Отман бабаның қамалғанын естіп, ауылынан шығып, жағдайдан хабардар болады. Отман бабаның жанына барған бұл жігіттердің бірі, оның кім екенін және ол жерде не үшін отырғанын сұрайды. Отман бабаның тереңінен жауабы: мына отырған кісілер мені ішке орналастырды. Бұларды көзіммен күтудемін» [3, 49 б]. Отман баба өзін қамағандарды көз түрмесіне алып, қамауда ұстайды, қамақтағы өзін, сырттағы түрме жасайды, сырттағылар да түрмеге тұтқындалған... Тұтылған жерінен шығарылған Отман баба тек Ақбаш бауырым деп атаған кісіні күткенін сөйлейді және онымен бірге оның Виза аймағындағы ауылына еріп келеді. Отман баба бұл жерде ұзақ уақыт ауылдың қаздарын көкке жайып,

қызмет көрсетеді. Бұл жерде де Отман бабаның қарсыласпағанын көреміз. Отман бабаның бұл қатынасы да оның дүниеге көзқарасына сүйенетіні ықтимал. Ертеден адамдардың өздерінің билік құруы, ия болмаса билік құрғанын ойлануы, олардың тарапынан асқақтауға жол бермейтін бір тәрбие ретінде көрінеді. Отман баба үшін уалилік мақамы өзге тұтас билеушілерден үстін көрінеді.

Бұның қарсысына теккелердегі қарсыласуларда келісімсіз, тіпті кейде қатал бір Отман баба портреті ортаға шығады. Бұл жерлерде дәруіштер, абдалдар білім мен кереметтерін жарыстырады. Бірқатар мысалдарды көрсетуге тырысамын: Баязид баба өзінің мүриттерінің бірі болған және Серезде теккесі бар Межнун бабаның жанына келеді. Отман баба да осыны күтіп жүргендей теккеге келеді. Бұл жағдайға Баязид бабаның жасы келген дәруіштерінің бірі болған Қара Абдал өзінің реакциясын білдіріп: «Әй, жүрген бір көшпенді ұстазы, осы сенен құтыла алмайтын шығармыз», - дейді. Отман баба оған ашулы түрде үн қатады: әй, иегі шошаңдаған, маған қара, ия, мен көшпелілердің ұстазымын, Хақ Тағала әмірімен сенің жаныңды аламын» [3, 65 б]. Бұл сөз Қара Абдалдың иегін көздеп айтылады. Алайда, Қара Абдал сол кеште өлім құшады, таңертеңнен соңында құтқару үшін жүрген дәруіш те ажал құшады. Отман баба мұндай сұспен саяси билік иелеріне де қарсы шығады. Отман баба теккелерді зиярат жасайды, ол жерлерде қалады. Теккелерде басқа дәруіштермен қарсыласып, өзара тартысып, дауласады. Кейде бұл қарсыласуларда кереметтерінің де ұсынылғанын көреміз. Осыған ұқсас бір ортада Умур баба үн қатады: «Сен оның ағашын көтерсең, біз оның жемісін пайда ететін едік деді». Отман бабаның жауабы: Сен оның жемісін пайда көрсең мен қалғандарды жетілдіріп, сусыздарды қандырып, аштарды тойдырушы Мұхамедтің сырымын деді» [3, 82б]. Отман баба өзін «Расулланың сыры» көреді. Теккеден текке кезеді және бұл текке зияратында қарсыласқан басқа абдалдармен және шейхтармен тартысуында олардан өзінің интеллектуалдық биіктігін байқатады. Басқа

абдалдар қарсысында өте биік бір ерекшелігін тапқан Отман бабаның ықпалы мен оған байланысты мұриттерінің саны да күннен күнге артады. Отман бабаның ықпалының кеңеюінің бір себебі де осы кереметтерін күмәнсіз көрсете, таныта алуы еді.

Вардар Йенижесі деген қалада жиналған абдалдардың бірімен Отман бабаның тартысуы назарымызды аударады: Отман баба өзі демалған жердегі моншаның нәжісінен аққан суды иіліп ішеді. Қала халқының ішінен бұл оқиғаға куәгерлер шығады. Тәлім мен қайратқа түскен халық «бұл қандай адам өзі, хамамның нәжісінен су ішуде» деп сұрайды. Олардың араларындағы бірі Отман бабадан моншаның нәжіс суын не үшін ішкенін және оның адамдардың нәжіс суынан да жеркенішті екенін сұрайды. Отман баба таза объектінің болмағаны, ақиқат көзінен қарағанда әр заттың хақ болғанын сөйлейді. Таза деп аталатын объект ашық аспанда мейлі өсімдік, мейлі жануар, мейлі адам болсын шындығында жүгінудің болуын білдіреді. “Соңында кірлі болған заттар, шындығында негізіне оралуда мүлдем таза болады. Дегенмен кітаптың жетекшілігіндегі бейнеге қарай таза болғандар жиіркенішті көрінеді” [3,72 б]. Абдалдар арасындағы сөз таластырулар философияға маңызды деңгейде тереңдік, мән береді.

Фатих Сұлтан Мехмед пен Отман Баба

Жоғарыда Отман бабаның Стамбулды жаулап алуда өзінің үлесі бар екенін айтқанын жаздым. Отман бабаның Сұлтан Мехмед Фатихпен қарым-қатынасын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші, саяси биліктің жоғары өкілі ретінде Фатихпен кездесулері және тікелей қатынастары. Бұл жерде данышпан білгір адамның, яғни табиғаттан тыс күшке ие қасиетті адамның саяси билікке ақыл кеңес беретін және оны анықтайтын интеллектуалды тұлға болуға ұмтылысын көріп отырмыз. Және тең қарым қатынасты, тіпті интеллектуал адамның бір саты болса да жоғары статусын көріп отырмыз. Фатихтың алдымен ашулы, кейін

құрметпен және толеранттылықпен қарағаны назар аударарлық жағдай. Шын мәнінде, бұл толеранттылық өзіне биліктің күшін берген адамның алдында ұстанған саяси жетілуге айналады. Осы екі маңызды адамның қарым-қатынасы екінші кезеңде Фатихтың арнайы адамдары арқылы жалғасады. Бұл жерде болса, тарихи дамудың қажет екендігін түсінген саяси биліктің үмітсіз күрес ішінде тырмысқан бұрынғы одақтас интеллектуал өкілімен толеранттылыққа негізделген қарым-қатынасы бар. Екінші жағынан, зиялы қауымның біртіндеп өзі өкілдік еткен қоғамдық таптың мүлдем жоғалтуымен бірге фольклорлық элементке айналғанын көрген интеллектуалдың үмітсіз және қайғылы қарсылығы бұл. Осы кезеңнен кейін Отман Баба Фатихтен жіберілген хабарламаларды қабылдау арқылы қарсылықтың мағынасыздығын қабылдаған сияқты.

Отман Баба сұлтан Мехмед Манисада ханзада болған кезде оның сұлтан болатынын түсінде көрген. Бұл түсті интеллектуалдың саяси болжамының дәлдігі деп түсіндіруге болады. Отман Бабаның тағы бір саяси болжамы – Ыстамбұлдың жаулап алынғандығын жариялауы. Алайда, Бұл оқиғаның алдында Әзірбайжанда Арарат тауының етегінде «Мен Грецияға тағы барамын. Және бұлтқа мініп найзағайды қамшылаймын. Тау жоқ болып кетеді. Сол арада Ыстамбұлдың алдында бір төбе пайда болады. Стамбулды сілкіндіретін Кемел мейірімді әрі мінсіз адам кім? Мен бұл қаланы алуға келдім. Мен үлкен шіркеулерде Мұхаммедке салауат оқуға келдім» [3, 19 б]. Отман баба Ыстамбұлдың қарсы жағындағы бір төбеде қырық күн жатып бақылайды. Осы уақытта Сұлтан Мурад өліп жатыр, ал Мехмед Хан сұлтан болып, Караманды жаулап алып, содан кейін Ыстамбулды қоршауға алады. «Және ол екі әлемнің күн нұры. Дирвана қаланың көпірінің басында тасқа көтерілді. Бюленд абызбен: Аллаһу акбар Ыстамбулды алдық деді. Бұл күн Сұлтан Мехмед таңертең Стамбулды жаулап алған күн» [3, 276]. Ыстамбул қаласын жаулап алғаннан кейін Отман Баба да «Осы биік қаланың қирандылары мен қираған жерлеріне үй

сал. Бұл қала Хасан мен Хусейннің қаласы» деген бұйрық та берді. Бұл бұйрықты орындаған Фатих болды: «Стамбұлды Сұлтан Мехмедтен имарет қылған қамқорлықтың тынысы жүзеге асты» [3, 376].

Отман баба Фатих Сұлтан Мехмедпен Ыстамбұлды жаулап алғаннан кейін кездеседі. Фатих уәзірі Махмуд Пашамен бірге аңнан оралғанда, Силиврикапыда тұратын Отман Баба оларды көреді. Фатих пен оның уәзірі Белград жорығы туралы әңгімелесуде еді. Отман баба мұны естіп, бірден араласады: «Осы кезде Отман Баба айқайлап жауап берді: Ол қамалға барма, Мехмед Хан. Әйтпесе, олар сенің әскеріңді жермен жексен етеді. Қашуға мәжбүр боласың» [3, 38 б]. Мұны естіген Фатих ашуланып, қылышын қолға алады. Ол өзінің алдында шеттен шыққан адам кім екенін сұрайды. Уәзір Махмуд Паша жағдайға араласып, Фатихке оның сабырға келуі керек екенін ескертеді және бұл адам сіз ойлаған адам емес, «әулие адам» дейді. Қылышын қынабына салып, Фатих сарайына оралады. Алайда, Фатих Отман Бабаның «Белградқа бармаңыз, от пайда болады, қашасыз» деген ескертуіне құлақ аспайды.

Сәтсіздікке ұшыраған Белград сапарынан бір күн өткен соң, Фатих Стамбұлда қарап отырып Баба Отманмен тағы кездеседі. Отман Баба Фатихті қолынан ұстап алып, былай дейді «Тез жауап бер – сұлтан сенсің ба, әлде менмін бе?». Фатих бұрылып, қасындағы Махмуд Пашадан: «Силиври қақпасында маған Белградқа бармауым керек, сәтсіз сапар болады деген осы кісі емес пе?», - деп сұрайды. Махмуд Паша сұраққа оң жауап беріп, «ол әулие адам» дейді. Содан кейін Фатих аттан түсіп, «әулиенің» қолынан сүйеді. «Сен Сұлтансың. Сіз Жаратушының арыстанысыз. Ал мен сенің әлсіздігіңмін, баба» [3, 39 б]. Отман баба бұған қанағаттанбай, әрі қарай жалғастырады: «Менің сұлтан екенімді біліп жүр. Сен емес». Атына мініп теріс қараған Фатих Отман Бабаға қызметшісімен бірге сыйлық жібереді. Отман баба бұл алтын монеталарды еш ойланбастан және ашуланып кері қайтарады.

Отман баба Фатихпен тағы бір рет кездеседі. Бұл жолы Отман Баба бір түсті киіммен Ескі

сарай астындағы дәруіштер үйінде болатын. Бір түні Фатих жабық киім киіп алып көшелер мен дәруіштер үйін аралайды. Ол қоғам мен дәруіштердің ол туралы не айтып жатқанын зерттейді. Фатих сонымен бірге оны осы ерекше киіммен білетін адам шыға ма деп ойлайды және осы қызығушылықпен келген дәруіштер үйінде Отман бабамен жолығады. Фатих дәруіштер үйіне қасындағы адамдармен бірге кіреді. Үйдің иесі - дәруіш оларға тәттілер ұсынады. Тамақты жеп болған соң, Отман Баба орнынан тұрып, бұрышта тұрған таяқтардың бірін алып, Фатихке қарай бет алады: «Тез айт; Отман менмін бе, әлде сенсің ба? Тез жауабыңды айт...» «Фатих жауап береді: Сіз Отмансыз. Мен емес, Баба» [3, 416]. Осыдан кейін Отман баба Фатихке: «Мен Отманмын, ал сен болсаң, менің ұлымсың. Осыған сенуің керек» дейді. Осы кезде Фатих Отман Бабамен басқа кездесулері мен ескертулерін есіне алады. Отман Бабаға сый-сыйапат жібереді. Отман баба «шіркін, қара, сен мені азғыра алмайсың» дейді де, қолындағы шапаны мен сыйлықтарды қайтарып жібереді. Дәруіштер мен халық шашылған сый-сыйапатты жинап алады. Ықыласпен, ғибратпен тыңдайтын Фатих ойланады.

Осының бәрімен Отман Баба дәруіштер арасында өте құрметті дәрежеге жетеді. Оның абдалдар саны артады, Отман Баба екі-үш жүз абдалмен бірге саяхаттай бастайды. Ерекше киім үлгісі және іс-әрекеттері бар бір топ абдалдармен бірге сапар шегетін Отман Баба тәртіпті бұзды деп айыпталады. Шын мәнінде, ол осы себепті Эдирнеден шығарылады. Мұндағы басты мәселе Отман Бабаның ілімін Эдирне халқына таралуынан, ғұламалар және кеңесшілер Отман Бабаның «сапық» көзқарастарының қасиетті ортада жайылуынан ыңғайсызданды. Ғалымдар бұл көзқарастар тек кәпірге ғана тиесілі деп бағалайды. Едирне қаласының қазысы болса Отман баба мен оның жақтастарының қаладан кетулерін, әйтпесе барлығын түрмеге қамайтынын хабарлайды. Отман Баба және оның соңынан еруші абдалдары тұтқындалып, Ыстамбұлға алып келінеді. Оларды Кылыч монастырына қамайды.

Монастырьдің айналасы сарбаздармен қоршалған. Стамбулдың кейбір тұрғындары бұл тұтқындарды қасиетті әулие адамдар деп санайды. Бұл арада әкімшілік бюрократия Отман баба мен оның соңынан ерушілерді алаңда өлім жазасына кесу үшін дайындық жұмыстарын аяқтайды. Ғұламалардың барлық талаптарына қарамастан, Фатих бұл адамдарды жаппай өлім жазасына кесу халық арасында толқуларға алып кететін әсерін назарға алып, тұтқындарды босатады. Отман Бабаның саяси билікпен қарым-қатынасы өте қауіпті, соңы не болары белгісіз жағдайға жетеді. Уақыт өте келе бұл қатынас тұрақтанады. Орталық билік құрылымы әлі қалыптаса қоймаған кезде шейхтар мен абдалдар қатарласып, саяси билікпен ынтымақтастықта бола алды. Алайда, олар бастапқыда одақтасқан егемен блоктың орталық бюрократиялық құрылымы орныққан сайын, идеологиялық өкілдік сөзбе-сөз ғұламаның қолына өте бастады. Ғұламаның исламды сүнниттік тұрғыдан қатаң түсіндіру бар. Отман Баба уақыт өте саяси билікті басқаратын интеллектуалдар қауымының өзі және абдалдар емес екенін түсінеді. Фатих дәуірінде одан әрі қалыптасқан орталық биліктің бюрократиялық мемлекеттік құрылымда енді абдалдардың орны бола алмайтындығын түсінеді. Алайда ол Отман Баба өкілдік еткен қоғамдық тап халық билігінің орнауында Абдалдардың тарихи рөлін ұмытпайды. Мүмкін осыған байланысты болар, қарапайым халық Отман бабаға сүйіспеншілікпен қарайды.

Фатих бұдан былай Отман Бабаны ренжітуге болмайтын Абдал ретінде қабылдайды. Алайда, Отман Бабаның пашалармен шиеленісі жалғаса береді. Отман Баба 173 абдалымен бірге Синан пашаның алдына шығып, мойынұсынады. Синан Паша болса абдалдарға зиян тигізу ойлары болмағандығын алға тартады. Екеуінің арасында басталған пікірсайыс негізінен Отман Бабаның ойларын білу екендігін алға тартады. Отман Бабаның «Құдай, Мұхаммед пен Иса және Мұса және Адам менмін» деген сөздерін Фатихке тағыда бір рет жеткізу

екендігі байқалады. Шынында да, олар мұны құжаттауға көптеген талпыныстар жасайды. Молла Гурани мен Молла Кырими де Фатихтің алдына шығып, Отман Бабаның Енел-хақ (Мен Хақпын), яғни «Мұхаммед, Иса, Мұса және Адам менмін» деген сөзін түсіндіреді. Ғұламалардың мазасыздығы мен шағымдарының себебі Отман Бабаның шарифат ережелерін мойындамауы.

Шынында да, Отман Баба өзін абдалдар мен дәруіштер арасында «Сирр-и Мухаммед» деп атайды. Бұл әрі қарай кеңейіп, Отман Баба өзін Мұса, Иса және Мұхаммед екендігін алға тартады. Соңында Отман Баба өзін «Енел Хақ» (яғни, Мен Хақпын) екендігін айтады. Бұл көзқарастары сопылардың, басқаша айтқанда, басқарушы блоктың органикалық зиялыларының үлкен реакциясын тудырады. Отман бабаны интеллектуалды деңгейде жеңе алмаған сопылар Фатих Сұлтанға Отман бабаның шарифатқа бағынбайтының айтып, шағымданады. Отман Баба осы шағымдардың тарихта қалай аяқталғанын жай және байсалды түрде еске салады: Ғылымның ең танымал өкілдері Маншур мен Несими «шарифатқа қарсы сөздер айтқаны үшін өлтірілді».

Отман бабаның «шарифат адамдарына деген қадір-қасиеті» жоқ екендігі тек теориялық деңгейде ғана емес, сонымен қатар исламның рәсімдері мен ғибадаттарында да көрініс табуда. Рамазан айында Отман Баба өзінің абдалдарына Ыстамбұлдағы Ескісарайдың маңында қазандарға тамақ пісіріп, халыққа таратқызады. Сондай-ақ, Фатихке Отман Бабаның екі-үш жүз абдалмен ораза ұстағаны туралы шағымданады. Фатихтың бұл шағымдардан шаршағандығы байқалады. Фатих «кімде-кім шағымдansa, оны екі бөлікке бөліп, теңізге тастаймын» деп қорқытады.

Отман Бабаның көзқарастары мен ықпалының күшеюі, негізінен, басым блоктың органикалық интеллектуалы болған ғұламалар тобын алаңдатады. Себебі Отман Баба олардың сүнниттік сенімдерін құрметтемейді және олардың билік пен мүлікке деген амбициясын сынға алады.

Ғұламалар Отман Бабамен ойлау деңгейінде төтеп бере алмағаннан кейін, бұл мәселеге саяси биліктің араласуы және Отман Бабаны ығыстыру үшін «фитна» деп атауға тұрарлық бір шексіз әрекетке кіріседі. Фатихтің өзі басы қасында болған саяси билік болса Отман Бабаны саяси қауіп ретінде қарастырмайды. Отман Бабамен қарым-қатынасын ақылға қонымды симпатияға құрады және қоғамға кең ықпалы бар абдал әулиенің бар болғандығын орынды деп санайды. Шын мәнінде, осы шағымдардың бәрі жалғасып жатқанда, Фатих Отман Бабаға сый-сияпаттар беріп, өзінің ең жақын адамы арқылы «Егер менің әкем қаласа және рұқсат берсе жіберсе, мен оған сарай салып берейін» деген хабарды жолдап отырады [3, 223 б]. Әрине, бұл әрекетті оппозициялық зиялы қауымның жетекші өкілін жүйеге қосу әрекеті деп бағалау қажет. Иналджик атап өткендей, мемлекетке қарсы шығуға батылдық тапқан абдалдар мен дәруіштер халықтың реакциясын білдіреді. Бұл саяси блоктың олардан қорқуының негізгі көзі. Абдалдардың халыққа ықпалы, басқаша айтқанда, қоғамдық пікірді қалыптастыру күші басым блокпен саяси биліктің санасуы қажет екендігін көреміз. Дәл осы себепті абдалдар, дәруіштер, сый-сыйапаттар мен жер телімдерін беру арқылы доминантты блокқа қосылады. Отман Бабаның өмірінің соңғы жылдарына дейін ұсыныстардан бас тартуының басты себебі – ол басым блоктың қызметіне кіруден бас тартады. Сондықтан Отман Баба ұсынған бағыттан шыққан көзқарас жалғасуда және Фатихтің «ғибадат үйін, уақып, сый- сыйапат беру» туралы ұсынысын қабылдамайды. Отман Баба уақып жүйесінің «кәртаймайтын» дәрежеге жеткендігін және оның байлықтың қайнар көзіне айнала бастағанын көреді. Себебі абдалдық құдайдан басқаның бәрінен бас тартуды білдіреді. Велайетнамеде түсіндірілгендей; Отман Баба мен Фатихтің қарым-қатынасы әулиеге деген симпатия арқылы қалыптасқан құрмет және сүйікті билеушіге деген мейірімділік түрінде болған. Шындығында, Фатих ауырып жатқанда, Отман Баба оған үлкен оттарды жаға отырып, оның сауығуы үшін діни

рәсімдер ұйымдастырған: «Тез от жағып, анау қарағайларды кесіп, тастаңдар. Қорқыныш пен қараңғылық кетсін. Ал Мехеммед жақсы болсын» [3, 230 б]. Әрине, бұл іс-әрекеттің исламдық сенімге ешқандай қатысы жоқ.

Отман Баба мен Фатихтің қарым-қатынасы бір-бірінің шынайы позициясын өзара білетін екі маңызды адамның қарым-қатынасына айналады. Отман бабаға жорыққа баратын пашалар пікірін сұрауға келеді. Казаскер қонаққа келіп, оның қолынан сүйеді. Осындай жолығу кезінде Казаскер Фатихтың сәлемімен Отман Бабаға мың монета әкеледі. Отман Баба «Бұл – Мехеммед» деп, монеталар дорбасын үш рет аспанға көтереді. Көріп отырғанымыздай, бұдан былай Отман Баба жолданған сыйлықтарды кері қайтармайды. Казаскер арқылы егер оған рұқсат етсе, қолын сүйіп келгісі келетінін жеткізеді. Отман баба оның сақалын қырқып, дәруіш етемін деп, казаскердің сақалын ұстап, төменнен жоғары ысқылап, бұлар «иттің қылы» дейді. Казаскер «Иә, иттің қылы» деп жауап бергенде, Отман Баба: «Егер сізде тарақ болса, оларды тараңыз» дейді. Бұл жерде біз шариятта сүннет болған сақалды өсірудің критикасына куәсі болып отырмыз. Казаскер Фатихтың сұрағын жеткізеді: «Бабам, ұлың Мехеммед есін жиды: бұл Құдай деп жүрген адамың, сен Худа-йи Раббул патшалығыңдасың және біз сенің кім екеніңді білмедік. Бабамыз бізге хабар берсін. Құдай кім және ол қайда?» [3, 233 б]. Отман бабаның жауабы таңқаларлық: «Құдай, сен емессің бе?» Казаскер «Құдай сақтасын» деп оған құл екендігін жеткізеді. Бұл жолы Отман Баба: «Құдай болмасаң, бұл адамдарды неге қырып жатырсыңдар?» деп сұрайды. Казаскер ежелгі дәуірден бері қалыптасқан заңдылық дейді. Осыдан кейін Отман Баба нақты сұрақтың нақты жауабын береді: «Қазір Құдай және Мұхаммед пен Адам бар. Бірақ Құдай мен Мұхаммедті жаратқан адам. Олар айтқысы келетін адам менмін». Мұны күлімсірей қарсы алған Казаскер Фатихтің тағы бір сауалын айтады: Қарабоғдан деген жауға қарсы соғысқанын және бұл соғыста кім жеңілетінін сұрайды. Отман баба еш ойланбастан жауап береді:

«қайсыларыңыз Құдайға сәжде етсе, ол жеңеді». Казаскер бірден Отман Бабаның алдына сәжде етеді. Мұны көрген Отман Баба: «Сендер жеңесіңдер» дейді. Бұл болған жайттарды Фатихке жеткізеді. Екеуі Баба Отманның не дегісі келгенін жорамалдайды.

Отман Бабаның Улама және оның жақтастарымен күресі тек теориялық деңгейде қалады, саяси билікке ықпал ету жарысы ретінде қарастыруға келмейді. Бұл күресте ара-тұра нақты шабуылдар да болып тұрады. Сопылар Килич монастырынан шығып, Йеникапы арқылы ауылға өтуді қалайтын Отман Бабаның өтуі қажет болған қақпаны құлыптауымен алдын алады. Отман баба бірінші қадамында есікке соғылған сопының тас-талқанын шығарады. Сопының жерге құлап түскен айқайы мағыналы болды: «Медет, мұсылмандар, көмекке келіңдер деп жан айқайын салады». Нәтиже ала алмаған сопылар штаб бастығына Отман баба туралы шағымданады. Оқиға мұнымен тоқтап қалмайды. Шабуылға жіберілген сопыларға Отман Бабаның үнемі алып жүретін сопасынан ұзақ тұруларын ескертеді. Алайда сопылардың халифасы бұл ескертуді елемей, шабуылға жол берді. Осыдан кейін бұл толық шайқасқа айналады. Шабуылға ұшыраған Отман Бабаға көмекке келген абдалдар сопылардың быт-шытын шығарады, тек Баба Отманның бұйрығымен қана таяқ жеген сопылардың кетулеріне сұқсат беріледі. Бұл жолы сопылардың шағым беру органы Фатихтің өзі болады. Оқиғаға құлақ асқан Фатих шабуылды кім бастағанын сұрайды. Сопылар «Біз бастадық» дейді. Бұны естіген Фатих сопыларды қуып жібереді.

Нәтижелер

Гёччук Абдал Велайетнамесінің соңына қарай Отман Бабаның Фатихтің сарайына шақырусыз барған сапары туралы жазады. Бұл сапар іс жүзінде абдалдардың орталық бюрократиялық жүйеден қалай орын табатынын айтады. Дәлірек айтсақ, бұдан әрі абдалдардың саяси жүйеде орны болмайтындығын түсіндіреді [4]. Отман Баба

сарайға рұқсатсыз және жалынды кіреді. Қасындағы бірнеше абдалдармен бірге сарай есігіне келген Отман баба оларға сарайға деп жиналған отынды өртеп жіберіңіз дейді. Оттың жалыны ұйықтап жатқан Фатихтың бөлмесін жарықтандырады. Отман бабаның сарай есігіне келгенін, жиналған отынды жағып жібергенін естіген Фатих оны ішке кіргізуге бұйрық береді. Фатих оны сарайдың үшінші қақпасында қарсы алып, Отман бабаның қолынан сүйіп, жеке бөлмеге алып барады. Өзі отыратын жерге Отман бабаға отыруды ұсынады. Фатих бұрылып: «Ол Хан және оның уәзірлері жиналатын бөлмесінің ошағын алып жатқанын көрді» деді [3, 253б]. Әзілдескен Фатих сұқ саусағын аузына апарады. Отман баба Фатихке: «Бұл мүлік иесіз деп ойладың ба?» дейді. Фатих еш ойланбастан жауап береді: «Баба, неге иесіз, сіз сияқты әулие адамдар бар кезде». Осы жауапқа риза болған Отман Баба: «Қаны ағатын құрбан қайда?» - деп сұрайды. Дастархан дайындауды бұйырған Фатих әкелгендерді Отман Бабаның алдына қоюға бұйрық береді. Отман баба болса Фатихтің алдына жайдыртып, оған тамақ ішуді бұйырады. Фатих тамақ ішуге шақырғанда «сен жедің, мен де тойдым» деп жауап береді. Бұл жолы Фатих «Сіз не жейсіз?» деп сұрайды. Отман Баба өзінің қызықты жауабын береді: «Мен жан жеймін». Әрі қарай ол Мұхаммед және оның үш сарбазы және сұлтанның өзі болғанын айтады. Сарайдың кестеленген қабырғаларын тамашалағаннан кейін ол: «Осы үйдегі көгершіндер қысты ку-ку деп лезде өткізетінін білмедің бе, не үшін мұндай зәулім сарай салдырттың?» деп сұрайды. Бұл жолы Фатих: «Бабам, бұл дүниенің ақыры жаман», - дейді. Осыдан кейін, Баба өзінің ең сыни сұрағын қояды: «Мен Құдайдың құпиясын білетін және Мен құдаймын дегенімді айналасын тәуап еткен бүкіл әлем естіді және қабылдады». Отман баба Фатихке қарсы шығып, жігерің жетсе қалаға шығып, өзінді Мұхаммед деп жарияла, сонда сенің жағдайыңды көрейік, саған кім сенеді дегенге алып келеді. Осы әңгімеден кейін Отман Баба

сарайдан шығып бара жатып Стамбулдан кететінін мәлімдейді. Фатих: «мен де сіздің соңыңыздан барайын ба, Баба?» деп сұрайды [3, 254 б.]. Осы сөзі арқылы Фатих қалыптасқан, тіпті осы үшін қан төгілген саяси жүйені тастап, абдал өмірге ораламын ба деп сұрайды. Бұл бір жағынан Отман Бабаны өз-өзімен жүздесуіне итермелейді. Осымен Отман Бабаның жанталасқан күресін түсінгенін, бірақ ол кездер қазір өткенге айналғанын көрсететеді [5].

Отман Баба Фатихке былай деп жауап береді: «Енді сен қал, сонда мен саған қайтып оралуым керек, сондықтан мен саған керек боламын». Бұл жауап жаңа жүйенің кері

қайтарылмайтын деңгейге жетті деп қабылдау керек екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Жаңа жүйемен, яғни Османлы мемлекеттік жүйесімен, бұл абдалдар мемлекет өмірінде орын ала алмайтындығын және олар қоғамның шетінде және тәртіпке қауіп төндірмей өмір сүре алатынын білдіреді. Отман Баба өзінің абдалеттерін жинап, Эдирне аймағында өмірінің соңына дейін тыныш өмір сүреді. Бұл аймақ Шығыс Балқан аймағы болып табылады, мұнда бұл интеллектуалдар өкілдік ететін түрікмен-йоруктер тығыз қоныстанған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Halil İnalçık. Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet / Halil İnalçık. – İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016. – 247 s.
- 2 Ahmet Yaşar Ocak. Zındıklar ve Mülhidler / Ahmet Yaşar Ocak. - İstanbul: Timaş Yayınları, 2016. – 536 s.
- 3 Güççük (Küçük) Abdal. Otman Baba Velâyetnâmesi, yayına hazırlayanlar: Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, Ankara 2007. [Электрон.ресурс].- 2007.- URL: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kucuk-guccuk-abdal> (қолданған күні: 10.07.21).
- 4 Mustafa Akdağ. Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları / Mustafa Akdağ. - İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007. – 512 s.
- 5 Hür Sinan Özbek. Devlet Dini /. – Ankara: Fol yayınları, 2020. – 136 s.

У. Синан

Университет Коджаэли, Измит, Турция

«Органический интеллектуал» кочевых туркмен Отман Баба

Аннотация. В статье исследуется социальная структура Османской империи на основе классификации и сравнительного анализа групп интеллектуалов в соответствии с концепцией органического интеллектуала. На основе анализа образа Отман баба выявляется интеллектуальная особенность кочевых турков.

При исследовании османского общества можно указать на существование трёх групп интеллектуалов, представляющих три социальных слоя. Первые из них - это интеллектуалы правящего блока. Эта группа претерпевает исторические трансформации и продолжает оставаться улемами (теологами). Эти интеллектуалы, шейхи являлись носителями суннитской исламской идеологии. Второй тип интеллигенции состоял в основном из группы ахи, представленных ремесленниками и рабочими разных отраслей. У ахи была сложная идеология, которую подчас невозможно объяснить, но можно лишь утверждать, что они были глубоко верующими-исламистами суннитского толка. Третий тип интеллектуалов - абдалы, интеллектуалы туркмен-йорюков, которые являлись основным угнетённым классом османского общества. Особенности этих групп интеллектуалов объясняются с помощью концепции органических интеллектуалов. Отман Баба - лучший пример для описания органического интеллектуала туркмен-йорюков.

К сожалению, ранее к этому приписывали шейха Бедреддина. Интеллектуалы османского правящего блока сохраняли своё влияние и в период становления Турецкой Республики. В статье они обозначены с помощью понятия «остаточные интеллектуалы».

Ключевые слова: органический интеллектуал; ахи; остаточные интеллектуалы; шейхи; улемы; туркмен-йоруки; абдалан-й-руми; футюбетская этика.

U. Sinan

Kocaeli University, Izmit, Turkey

Otman Baba as the Organic Intellectual of the Turkmen-Yoruks

Abstract. The article examines a social structure of the Ottoman Empire based on the classification and comparative analysis of groups of intellectuals in accordance with the concept of an organic intellectual. On the basis of the analysis of the image of Otman Baba, the intellectual feature of the nomadic Turks is revealed.

It necessary to note that three different intellectual groups are representing three different layers. The first of these are the intellectuals of the ruling bloc. These intellectuals go through historical transformations and continue as ulema (theologians). These intellectuals, the sheikhs, are the bearers of the Sunni Islamic ideology. The second type of intellectuals consists largely of the apostles (Ahis) that represent the craftsmen in the cities and the workers in these branches of crafts. The Ahis have an ideology that cannot be explained, with Islam only and Sunni Islam in particular. The third type of intellectuals is the abdals that are the intellectuals of the Turkmen-Yörük, who are the main oppressed class of the society. These three types of intellectuals can be explained with the concept of organic intellectuals. Otman Baba is the best example to describe the organic intellectual of Turkmen-Yoruks. Sheikh Bedreddin was unfortunately attributed to his place. Another phenomenon is the continued existence of the Ottoman sovereign to continue to block the period of the Republic of Turkey intellectuals. I define these intellectuals with the concept of “sedimentary intellectuals”.

Keywords: Organic intellectual; Akhi; Sedimentary intellectuals; Sheikhs; Ulemas; Turkmen-Yoruks; Abdalan-y-Rumi; Futyubet ethics.

References

- 1 Halil İnalcık. Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet [Halil Inalcik. Islam and the State in Ottoman History], (İşbank Publications, İstanbul, 2016, 247 p.), [in Turkish].
- 2 Ahmet Yaşar Ocak. Zındıklar ve Mülhidler [Zindiks and Mulhids], Timaş Publications, İstanbul 2016, 536 p.), [in Turkish].
- 3 Güççük (Küçük) Abdal. Otman Baba Velâyetnâmesi [Otman Baba Velayetname], - Ankara, 2007. Available at: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kucuk-guccuk-abdal> [in Turkish], (accessed 10.07.21).
- 4 Mustafa Akdağ. Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâî İsyânları [The Turkish People's Struggle for Dirty and Regularity Celali Revolts], (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, 512 p.), [in Turkish].
- 5 Hür Sinan Özbek. Devlet Dini [State Religion], (Fol yayınları, Ankara, 2020, 136 p.), [in Turkish].

Автор туралы мәлімет:

Синан Өзбек – философия ғылымдарының докторы, Коджаэли университетінің профессоры, Измит, Түркия.

Sinan Uzbek - Ph.D. in Philosophy, Professor at Kocaeli University, Izmit, Turkey.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2021. - 3(136). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 176 б.
Басуға қол қойылды: 10.08.2021
Шартты б.т. - 11 Таралымы - 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды